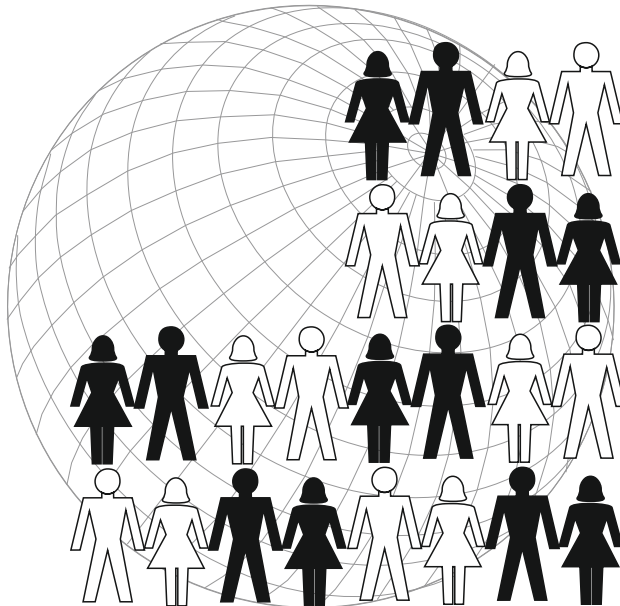

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytetu Jagiellońskiego

Adam Jelonek, Maria Soja

PODSTAWY GEOGRAFII LUDNOŚCI

Podstawy geografii ludności

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytetu Jagiellońskiego

Adam Jelonek, Maria Soja

PODSTAWY GEOGRAFII LUDNOŚCI

Kraków 2013

Podręcznik wydany ze środków Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Recenzent: prof. dr hab. Zbigniew Długosz

Adiustacja: Zofia Smęda

Makieta książki, skład tekstu i przygotowanie do druku:

Małgorzata Ciemborowicz – Pracownia Wydawnicza IGiGP UJ

Projekt okładki: Małgorzata Ciemborowicz

© Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Adam Jelonek i Maria Soja

Wydanie I Kraków 2013

ISBN 978-83-88424-90-8

Wydawca:

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków, Polska

tel.: (+48) 012 664 52 50, faks: (+48) 012 664 53 85

www.geo.uj.edu.pl

Druk:

Poligrafia Salezjańska

ul. Bałuckiego 8, 30-306 Kraków, Polska

tel.: +48 12 266 40 00, faks: +48 12 269 02 84

www.sdb.krakow.pl

Spis treści:

PRZEDMOWA	7
1. WSTĘP	11
1.1. Geografia ludności jako autonomiczna część nauk geograficznych	11
1.2. Związki geografii ludności z innymi dyscyplinami naukowymi	14
1.3. Źródła informacji o zbiorowiskach ludności	16
2. LICZBA I ROZMIESZCZENIE LUDNOŚCI	23
2.1. Wprowadzenie	23
2.2. Liczba ludności świata	25
2.3. Rozmieszczenie ludności, gęstość zaludnienia	31
2.4. Ludność wiejska i miejska, proces urbanizacji	36
2.5. Rozmieszczenie ludności w zespołach miejskich	41
3. DYNAMIKA LUDNOŚCI	45
3.1. Ruch naturalny ludności	45
3.1.1. Wprowadzenie	45
3.1.2. Małżeństwa, rodzina, rozwody	48
3.1.3. Urodzenia i dzietność	52
3.1.4. Zgony	56
3.1.5. Przyrost naturalny	62
3.1.6. Wybrane teorie rozwoju ludności	70
3.1.6.1. Próby formułowania teorii ludnościowych	70
3.1.6.2. Teoria przejścia demograficznego	72
3.1.6.3. Prawa demograficzne wojny	76
3.2. Migracje ludności	77
3.2.1. Wprowadzenie	77
3.2.2. Kierunki migracji	85
3.2.3. Przyczyny i następstwa migracji	87
3.2.4. Migracje zarobkowe	92
3.2.5. Polityka migracyjna	94

3.2.6. Przymusowe przemieszczenia ludności	98
3.2.7. Wędrowni nomadów	99
3.3. Przyrost/ubytek rzeczywistej ludności	101
4. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA I SPOŁECZNA	105
4.1. Struktura demograficzna	105
4.1.1. Struktura płci	105
4.1.2. Struktura wieku ludności	109
4.1.3. Proces starzenia się ludności	118
4.1.4. Przeciętne dalsze trwanie życia	124
4.2. Struktura rasowa i etniczna	128
4.2.1. Struktura rasowa	128
4.2.2. Struktura narodowościowa i etniczna	130
4.2.3. Struktura językowa	136
4.2.4. Struktura wyznaniowa	137
4.3. Struktura wykształcenia ludności	141
4.3.1. Stan alfabetyzacji	141
4.3.2. Poziom wykształcenia	142
4.4. Struktura zawodowa ludności	148
4.4.1. Aktywność zawodowa ludności	148
4.4.2. Struktura zatrudnienia	150
4.4.3. Poziom bezrobocia	160
5. PROGNOZOWANIE LICZBY LUDNOŚCI	163
6. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA	
LUDNOŚCI JEDNOSTEK BADANYCH	169
SŁOWNIK WYBRANYCH POJĘĆ DEMOGEOGRAFICZNYCH	175
Spis literatury	191
Spis tabel	195
Spis rycin	197

PRZEDMOWA

Postępujący rozwój nauk geograficznych pociąga za sobą nieustanne zmiany w programach studiów, a tym samym także w podręcznikach akademickich stanowiących niezbędną pomoc dydaktyczną. Prezentowanie zagadnień geograficznych powinno charakteryzować ujęcia całościowe, co jest w sprzeczności z nieustannie postępującą specjalizacją, która jest typowa nie tylko dla nauk geograficznych. Istnieje potrzeba tworzenia monografii, które wyczerpująco omawiają dane zagadnienie, ale tylko w pewnym stopniu mogą być wykorzystane jako kompendium dla ograniczonych czasowo przedmiotów branżowych. Autorzy niniejszego podręcznika podjęli próbę takiego ujęcia, które wprowadzałoby w problematykę geografii ludności studentów na poziomie licencjackim, z myślą o rozwinięciu problemowym, a zwłaszcza metodycznym, na poziomie wybranej specjalizacji magisterskiej. Takie rozwiązanie wydaje się najbardziej racjonalne i ekonomiczne.

Należy wspomnieć, że dotychczas ukazały się trzy podręczniki z zakresu geografii ludności: Leszka Kosińskiego *Geografia ludności* (1967), Andrzeja Jagielskiego *Geografia ludności* (1974 – I wydanie, 1977 – II wydanie) oraz Dobiesława Jędrzejczyka *Podstawy geografii ludności* (2001). Niniejsze opracowanie jest więc czwartym podręcznikiem z tego zakresu i z uwagi na propeedeutyczny charakter nosi tytuł: *Podstawy geografii ludności*.

W podręczniku przyjęto zasadę cytowania wiarygodnych i porównywalnych danych ze źródeł statystyki polskiej i międzynarodowej. Wykorzystano dane zawarte w ogólnodostępnych publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego, w tym: Rocznikach Statystycznych, Rocznikach Statystycznych Województw, Rocznikach Statystyki Międzynarodowej, Rocznikach

Demograficznych, Narodowych Spisach Powszechnych (NSP), oraz raportach i informacjach opracowanych przez GUS. Autorzy wyszli z założenia, że w podręczniku powinny się znaleźć dane podstawowe, aktualne, natomiast dłuższą retrospektywę w miarę potrzeby może uzupełnić wykładowca. Wykładowcy pozostawiono również zadanie przedstawienia ogólnych prognoz demograficznych dla świata czy Polski. W trakcie zajęć będzie można na bieżąco informować o modyfikacjach czy dezaktualizacji publikowanych prognoz.

Ilościowy charakter prezentowanej tu dyscypliny sprawia, że występuje duża zmienność informacji o bieżącym stanie i strukturze ludności; tych danych nie może zapewnić podręcznik, dlatego muszą one być uzupełniane w czasie zajęć. Zostały przedstawione dane bazowe, starano się też uwzględnić elementy procesów rozwoju zjawisk ludnościowych dla ich poznania i zastosowania według indywidualnych potrzeb osób prowadzących dalsze badania. Przedstawiono także podstawowe metody analizy zjawisk, konieczne do zrozumienia zachodzących procesów ludnościowych, potrzebnych do różnorodnych analiz geograficznych. Autorzy zdają sobie sprawę z konieczności poznawania na wyższym poziomie nauczania (w tym już bardziej ukierunkowanych specjalizacji) różnorodnych zastosowań matematycznych metod statystycznych i metod analiz demograficznych przydatnych w opracowaniach geograficznych.

Do treści podręcznika włączono wybrane teorie demograficzne i informacje o prognozach demograficznych, ich pominięcie byłoby bowiem nieuzasadnione. Celowo zamieszczono krótki opis wędrowek nomadów, jako przykład przemieszczeń ludności nieodpowiadających definicji migracji, a więc nie zaliczanych do migracji. W opracowaniach ogólnych charakterystyk ludności jednostek badawczych (często administracyjnych) przydatna jest typologia i regionalizacja demograficzna, jednak autorzy zalecają omówić tę problematykę dopiero na wyższym etapie edukacji.

Po zaprezentowaniu zasadniczej problematyki przedmiotu na końcu pracy dołączono zestaw literatury uzupełniającej, umożliwiający poszerzenie wiedzy z potrzebnych zagadnień oraz słownik określający zakres pojęciowy „terminów” czerpany z różnych nauk podstawowych.

Niniejszy podręcznik stanowi wprowadzenie w problematykę geografii ludności. Mamy nadzieję, że zawarte w nim treści pomogą studentom w zrozumieniu podstawowych zagadnień ludnościowych i zachęcą do poszerzenia swojej wiedzy w tym zakresie.

Autorzy

1. WSTĘP

1.1. Geografia ludności jako autonomiczna część nauk geograficznych

Problematyka ludnościowa zawsze była obecna w opracowaniach geograficznych, lecz w długiej historii jej rozwoju zainteresowanie człowiekiem jako niejednorodną społeczną zbiorowością i jej działaniem nie zawsze było jednako doceniane. Wyodrębniano różne wspólnoty ludzkie na tle zróżnicowanego środowiska przyrodniczego, badano oddziaływanie na to środowisko i analizowano przystosowawcze formy w procesie zaludniania i zagospodarowywania powierzchni Ziemi (ekumeny). W dziełach klasyków geografii (A. Humboldta, K. Rittera) zagadnienia ludnościowe omawiane były w rozdziałach poświęconych sprawom gospodarki i włączane do geografii ogólnej. Dopiero Fryderyk Ratzel wyodrębnił problematykę geograficzną człowieka w dziale nazwanym antropogeografią (Jagielski A., 1974). W pracach geografów polskich zagadnienia ludnościowe pojawiły się w połowie XIX w. i dotyczyły grup etnicznych Hucułów (Pol W., 1847a) i Kaszubów (Pol W., 1847b). Zainteresowania sprawami narodowościowymi i etnicznymi wynikały i z tego, że etnografia nie wyodrębniła się jeszcze jako oddzielna dyscyplina naukowa. Z początkiem XX w. geografowie interesowali się rozmieszczeniem ludności w Karpatach i innych częściach kraju, a także w innych państwach. W okresie międzywojennym tematyka badań ludnościowych poszerzyła się, chociaż często opisy zbiorowości ludzkich łączono z charakterystykami różnych form osadnictwa lub gospodarczej działalności

człowieka. Tematykę badań ograniczał brak rozbudowanej bazy statystycznej. Sytuacja diametralnie zmieniła się po drugiej wojnie światowej, kiedy stwierdzono ogromne straty ludnościowe Polski i nastąpiła zmiana sytuacji społeczno-politycznej oraz powstała potrzeba poznania tej nowej sytuacji w zmienionych granicach politycznych państwa, przy masowych migracjach zagranicznych i wewnętrznych. Wszystkie te czynniki spowodowały szerokie zainteresowanie sprawami ludnościowymi i zaowocowały licznymi opracowaniami, które można było zakwalifikować do działu geografii ludności.

Przełomowe znaczenie dla dalszego rozwoju działu zwanego wówczas geografią ekonomiczną miała konferencja metodologiczna geografów w 1955 r. w Osiecznej. To na niej sformułowano programy badań i podstawy metodologiczne poszczególnych dyscyplin (branż) wchodzących w skład antropogeografii, która w skoncentrowanej formie znalazła wyraz we wcześniejszej publikacji *Antropogeografia* autorstwa Bohdana Zaborskiego i Antoniego Wrzoska (1939). Podczas konferencji zaproponowano wprowadzenie do programu studiów geograficznych taki przedmiot, jak geografia osadnictwa i zaludnienia (równoległe powołano geografię przemysłu i transportu oraz rolnictwa). Pierwszą definicję tego przedmiotu podał w 1956 r. Kazimierz Dziewoński: „Przedmiotem badań w zakresie geografii osadnictwa i ludności jest rozmieszczenie i struktura historycznie ukształtowanych terytorialnych ugrupowań ludzkich (w zasadzie osiedli) oraz związanych z nimi urządzeń trwałych. Obok człowieka oraz urządzeń trwałych (będących materialnym rezultatem społecznej działalności człowieka) badaniami powinny być objęte formy wykorzystania, użytkowania tak urządzeń trwałych, jak i terenu, który zajmują, czyli innymi słowami ich funkcje”. Definicja ta odnosi się przede wszystkim do geografii osadnictwa, zagadnienia ludnościowe dołączone zostały do niej akcesorycznie i nie wyczerpywały problematyki ludnościowej w zadowalającym stopniu.

Dopiero Leszek Kosiński w podręczniku *Geografia ludności* opublikowanym w 1967 r. dał pełną i adekwatną dla przedmiotu definicję: „Geografia ludności jest odrębną dyscypliną ekonomiczno-geograficzną, która analizuje i interpretuje zmieniające się w czasie i przestrzeni zjawiska i procesy ludnościowe na powierzchni Ziemi”. Obok związku przedstawionego przedmiotu badań Leszek Kosiński, jak sam pisze, posłużył się zmodyfikowaną definicją zaproponowaną przez Kazimierza Dziewońskiego dla sprecyzowania

zadań stojących przed geografą ludności: „Zadaniem geografii ludności jest wykrycie ogólnych prawidłowości rządzących zróżnicowaniem przestrzennym stosunków ludnościowych oraz krytyczna ocena istniejącej sytuacji z punktu widzenia potrzeb społecznych”. Z całą pewnością można zatem uznać definicję Leszka Kosińskiego za pierwszą w polskim dorobku naukowym poświęconą geografii ludności jako odrębnej dyscyplinie w systemie nauk geograficznych.

Kilka lat później, w 1974 r., w podręczniku *Geografia ludności* Andrzej Jagielski zaproponował nowe ujęcie przedmiotu badań geografii ludności, kładąc nacisk na zachowania przestrzenne ludności. Według tego autora: „przedmiotem badań geografii ludności jest ludność jako zjawisko przestrzenne, a do głównych zadań badawczych należą: opis, analiza i wyjaśnianie struktur i zachowań przestrzennych zbiorowości ludzkich jakiegokolwiek rodzaju i wielkości”. Natomiast „przedmiotem geografii ludności jest ludność jako zjawisko przestrzenne ściśle związane z warunkami konkretnie istniejącej formacji społeczno-ekonomicznej, którego opis, analiza i wyjaśnianie opiera się na zasadach materializmu dialektycznego i historycznego”. Tak sformułowany przedmiot geografii ludności zdaniem autora zaliczał ją do nauk społeczno-geograficznych.

Intensywny rozwój badań z zakresu geografii ludności i poszerzenie pola zainteresowań badawczych skłania do nowego sprecyzowania przedmiotu badań geografii ludności, uwzględniającego oczywiście dokonania dotychczasowych autorów definicji. Wychodząc z powyższych założeń, możemy zaproponować nową wersję definicji geografii ludności, która uwzględnia współczesne potrzeby i oczekiwania tej dyscypliny naukowej: *Geografia ludności jest odrębną dyscypliną geografii społeczno-gospodarczej, której przedmiotem badań jest ludność jako różnorodne ugrupowania zbiorowości, które bada z punktu widzenia stanu liczebnego oraz jej zmian i rozmieszczenia w przestrzeni, dynamiki (ruchu naturalnego i migracji), różnorodnych struktur (demograficznych i społecznych) w określonym czasie, oraz projektuje scenariusze rozwoju uwzględniające uwarunkowania historyczne oraz społeczno-gospodarcze.*

Zadaniem tak określonej geografii ludności jest: *wszechstronna ocena uwzględniająca uwarunkowania historyczne i społeczno-gospodarcze dotychczasowych procesów, stanów, dynamiki i struktur ludnościowych, w ich*

układach przestrzennych, a także określenie przewidywanych tendencji rozwojowych w założonym horyzoncie czasu. Na bazie tych analiz zadaniem jest także próba formułowania ogólnych prawidłowości dotyczących procesów rozwojowych ludności oraz występujących zróżnicowań przestrzennych uwzględniających wymienione wyżej uwarunkowania.

W przedstawionych powyżej propozycjach wzięto pod uwagę aspekt teoretyczny polegający na wykrywaniu występujących prawidłowości właściwych dla badań naukowych. Podkreślono także aspekt praktyczny, szczególnie dla prac planistycznych, w których badania stosunków ludnościowych powinny dotyczyć nie tylko procesów z przeszłości i analizy stanu bieżącego, ale także przedstawiania wielowariantowych przewidywań zjawisk demograficznych dla różnorodnych potrzeb społecznych i gospodarczych.

1.2. Związki geografii ludności z innymi dyscyplinami naukowymi

Problematyka ludnościowa jest przedmiotem zainteresowania nie tylko geografii ludności, ale także innych licznych dyscyplin naukowych. Dlatego musi z nimi współpracować i korzystać z ich osiągnięć na przykład z definiowanych pojęć, wypracowanych metod pomiaru zjawisk i metod badawczych masowych procesów demograficznych, ustalonych praw czy prawidłowości procesów rozwojowych oraz pozyskiwania materiałów źródłowych. Wśród dyscyplin naukowych, z którymi geografia ludności ma szczególnie ścisłe związki, należy wymienić demografię, socjologię i ekologię społeczną, historię i ekonomię oraz statystykę.

Demografia jako nauka o prawidłowościach rozwoju ludności w relacji do uwarunkowań ekonomicznych i społecznych badanego terytorium, której zadaniem jest między innymi wykrywanie mechanizmów w analizie i przebiegu zjawisk i procesów ludnościowych, stwarza geografii ludności możliwość uchwycenia przemian demograficznych oraz powiązanie z innymi zjawiskami społecznymi i gospodarczymi w przestrzeni.

Zainteresowania socjologii i ekologii społecznej koncentrują się na zbiorowościach ludzkich, które możemy traktować jako formy życia zbiorowego. Zbiorowości te tworzą wspólnoty, których członkowie powiązani są

zależnościami, określonymi jako więzi społeczne. Przedmiotem badań są ludzie i ich cechy integrujące jednostki w zbiorowości, które ukształtowane są w grupy społeczne o odrębnej strukturze i odmiennych prawidłowościach rozwoju społecznego. Te społeczności lokalne bada socjologia, co ma szczególne znaczenie w przypadku zasad formowania rodziny, uwarunkowań płodności czy podejmowania decyzji o migracjach.

Związek z naukami historycznymi i ekonomicznymi polega przede wszystkim na poznaniu uwarunkowań historyczno-politycznych oraz szerokiej bazy stosunków gospodarczych, w których przebiegały zjawiska i procesy demograficzne w określonej przestrzeni geograficznej, przyczyniając się do ich zróżnicowania w czasie i przestrzeni.

Związek geografii ludności ze statystyką wynika przede wszystkim z tego, że bazą do badania dużych populacji ludzkich są materiały źródłowe zbierane i opracowywane przez służby statystyczne, które w toku swej działalności wypracowały odpowiednie metody i techniki ich pozyskiwania. Ponieważ metody ilościowe odgrywają ważną rolę w geografii ludności, konieczna jest znajomość technik i metod statystycznych do analiz demograficznych.

Szczególny związek zachodzi między geografiami ludności a geografiami osadnictwa. Wynika to z integralnej jedności pojmowania osiedla. Maria Kiełczewska-Zaleska (1958) w definicji geografii osadnictwa stwierdza: „geografia osadnictwa zajmuje się osiedlami, które składają się z różnego rodzaju budynków wznoszonych przez człowieka (...), same jednak budynki nie tworzą osiedla. Bez człowieka są one martwym reliktem, osadą opuszczoną”. Na pojęcie osiedla składa się zatem zespół domów i urządzeń trwałych, które są wytworem materialnej działalności człowieka, oraz ludność, która je zamieszkuje i użytkuje. Jest wiele zagadnień, które mierzone są za pomocą danych ludnościowych, np. wielkość osiedli, funkcje osiedli, zasięg wpływu miasta, powiązania międzyosiedlowe. W przypadku geografii osadnictwa ludność jest więc niezbędnym składnikiem przedmiotu badań, lecz nie stanowi jej zasadniczego przedmiotu zainteresowania. W metodach badawczych ludność występuje jako zmienna wyjaśniająca, a nie wyjaśniana, jest tylko narzędziem badawczym, a nie celem analizy naukowej. Zespoły domów i urządzeń trwałych osiedla są elementami materialnymi istniejącymi niezależnie od ich użytkowników, zmieniających się znacznie szybciej.

Niewątpliwie pewne związki łączą geografę ludności z szeroko rozumianą geografą fizyczną. Wynikają one z tego, że rozwój i rozmieszczenie ludności są w pewnym stopniu uwarunkowane cechami środowiska geograficznego. Działalność i obecność człowieka sprowadza się do ekumeny, która warunkuje bytowanie człowieka, jego istotę stanowi wzajemne przystosowanie się zbiorowości ludzkich do środowiska. Relacje środowisko-ludność należy traktować jako oddziaływanie dwustronne, ponieważ człowiek poprzez swoją działalność oddziałuje, a także zmienia środowisko naturalne, tworząc warunki ekologiczne sprzyjające jego działalności.

Specyfiką geografii ludności jest dążność do łącznego traktowania problematyki ludnościowej z całokształtem istniejącej sytuacji, otaczającego środowiska geograficznego oraz społeczno-gospodarczego z uwzględnieniem aspektu ekologicznego i zróżnicowania przestrzennego zjawisk. Niemalą rolę w geografii ludności odgrywają metody ilościowe (wykorzystuje ona pewne techniki i metody analizy demograficznej), jej specyfiką jest dokładne umiejscowienie danych i ich analiza na tle innych czynników także dokładnie umiejscowionych, a narzędzie badań stanowi mapa.

1.3. Źródła informacji o zbiorowiskach ludności

Badania i analizy z geografii ludności nie dotyczą zjawisk odnoszących się personalnie do poszczególnych jednostek, ale dotyczą określonych zbiorowości. Tym samym unikamy rozpatrywania zjawisk jednostkowych, przypadkowych, zdarzeń losowych czy ubocznych. W zbiorowościach masowych działa prawo wielkich liczb, co powoduje, że ujawniają się główne przyczyny zjawisk. Czym liczniejsza zbiorowość tym większe prawdopodobieństwo trafnej oceny. Warto również pamiętać, że aktualny stan oraz problemy ludnościowe odzwierciedlają wydarzenia z przeszłości, kilku, a nawet kilkudziesięciu lat, bo wtedy często inaczej niż współcześnie kształtował się ruch naturalny ludności, migracje, a na zbiorowości oddziaływały inne układy polityczne i warunki gospodarcze, wpływające także na tworzenie struktur społecznych ludności.

Danych o charakterze globalnym dostarczają służby statystyczne ONZ oraz innych organizacji międzynarodowych na podstawie źródeł narodowych.

Ponieważ zbierane są one dla różnych dat i pozyskiwane różnymi metodami, oznacza to zróżnicowany stopień wiarygodności, co należy mieć zawsze na uwadze przy wykorzystywaniu ich do celów porównawczych.

Do najważniejszych międzynarodowych źródeł pozyskiwania informacji o ludności należą: *Demographic Yearbook, United Nations, New York*; *Demographic Yearbook UE, Luxembourg*; *FAO Yearbook, Roma*; *World Education Report, Paris*; a z publikacji w języku polskim: *Rocznik Statystyki Międzynarodowej, GUS, Warszawa*; *Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa*; *Rocznik Statystyczny, GUS, Warszawa* – część międzynarodowa.

Koordinację i planowanie badań ludnościowych o zasięgu ogólnosiwiatowym prowadzi Organizacja Narodów Zjednoczonych przez swoją agendę, jaką jest Biuro Statystyczne ONZ z siedzibą w Nowym Jorku.

Poważne prace w zakresie koordynacji i integracji statystyki ludności w krajach należących do Unii Europejskiej prowadzi Europejski Urząd Statystyczny (European Statistical Office) – zwany *Eurostatem* (z siedzibą w Luksemburgu), w tym szczególnie jego agenda, Dyrektoriat Statystyki Społecznej i Regionalnej. Zadaniem Eurostatu jest gromadzenie danych z krajów członkowskich i kandydujących do UE, opracowywanie i udostępnianie oficjalnych statystyk, które muszą spełniać odpowiednie standardy obiektywności i wiarygodności. Ponadto urząd zajmuje się sporządzaniem analiz i prognoz dotyczących tendencji rozwoju Unii Europejskiej. Istotnym jego zadaniem jest monitorowanie prac narodowych urzędów statystycznych w celu unifikacji stosowanych przez nie metod badań. Eurostat składa się z Terminalu Danych (siedziba w Brukseli) i Biura Informacyjnego (Luksemburg) przygotowującego dane dla agend Unii Europejskiej, które następnie są udostępniane opinii publicznej w formie elektronicznej i poprzez wydawane biuletyny.

Najważniejszymi źródłami do analiz geograficzno-ludnościowych są spisy ludności organizowane przez służby statystyczne państw, bieżąca ewidencja ludności oraz badania własne. Spisy ludności dostarczają najpełniejszych i najbardziej wiarygodnych informacji o cechach osobowych ludności. Warunek ten spełniają spisy, które są powszechne, czyli obejmują całą ludność zamieszkałą na opisywanym obszarze, są imienne – to znaczy dotyczą konkretnej (z imienia i nazwiska) osoby, oraz spełniają warunek jednoczesności – to znaczy odnotowują stan na określony dzień i na określoną godzinę. Jest

to o tyle ważne, że życie toczy się i nieustannie zmienia, a nieoznaczenie daty krytycznej może spowodować różnice stanów ludności liczone w tysiącach, a nawet milionach.

Aby spis ludności miał wysoki stopień wiarygodności, muszą być spełnione liczne warunki dotyczące jego przygotowania, przeprowadzenia i opracowania. W pierwszej kolejności muszą być odpowiednio sformułowane pytania, aby odpowiedzi były jednoznaczne. Liczba i precyzyjna forma pytań ma odpowiadać założonym celom pozyskania informacji. Personel zaangażowany w przeprowadzenie spisu musi być przeszkolony, zwłaszcza rachmistrzowie spisowi bezpośrednio komunikujący się ze spisowanymi osobami. Należy właściwie przeprowadzić organizację spisu, podać informację o celach i zadaniach spisu oraz odpowiednio go rozpropagować. Nieobojętna jest także data spisu. Powinien on się odbywać w porze o najmniejszej czasowej mobilności mieszkańców, aby rachmistrze mogli ich zastać w miejscu zamieszkania. Warunkiem powodzenia tego badania jest pozytywny stosunek ludności do spisu, jego brak powoduje uchylanie się od uczestnictwa w spisie określonych grup ludności na całym badanym obszarze kraju lub tylko w jego części. Dla fazy końcowej duże znaczenie mają: kwalifikacje personelu i technika opracowania materiałów, czas udostępnienia danych, forma i dostępność informacji spisowych. Dla badań z zakresu geografii ludności ogromne znaczenie ma częstotliwość przeprowadzania spisów ludności, ponieważ umożliwia to śledzenie zmian procesów demograficznych.

Oprócz opisanej wyżej metody bezpośrednich wywiadów ze spisowaną ludnością w niektórych państwach stosowana jest metoda samospisywania. W tym przypadku mieszkańcy kraju są zobowiązani do wypełnienia dostarczonej ankiety i przesłania jej do biura spisowego. Metoda ta dająca dobre wyniki w społeczeństwach dobrze wykształconych i o dużej samodyscyplinie była stosowana we Francji, Wielkiej Brytanii i USA.

Powszechne spisy ludności, jako przedsięwzięcie bardzo pracochłonne i kosztowne, odbywają się w określonych odstępach czasowych, nie mogą zatem dostarczać w miarę aktualnych i wszechstronnych informacji o ludności. Dla uzyskania bardziej szczegółowych danych z takich zagadnień jak: planowanie rodziny, płodność kobiet, bezrobocie, poziom zamożności i inne, przy okazji spisu organizuje się badania reprezentacyjne na losowo wybranej próbie. Służą one przede wszystkim celom badawczym i dostarczeniu wiarygodnych

danych demograficznych dla polityki społecznej. Ponieważ spisy powszechne odbywają się w dużych odstępach czasu (np. co 10 lat) i ich dane ulegają dezaktualizacji, w razie potrzeby organizowane są tak zwane mikrospisy, które obejmują zwykle 5–10% całej populacji badanego terytorium.

W masowych badaniach statystycznych w Polsce odbywają się co pewien czas spisy rolne. Dotyczą one gospodarstw rolnych oraz ludności i mogą być także użytecznym źródłem dla badań ludnościowych.

Historia spisów ludności ma długą tradycję, ludność spisywano przede wszystkim dla celów wojskowych i podatkowych. Pierwsze spisy przeprowadzono w starożytnym Egipcie (w IV tysiącleciu p.n.e.), w Persji, Grecji, w okresie republiki i cesarstwa w Rzymie, o spisach w Chinach wspomina Konfucjusz, udokumentowany spis pochodzi z II tysiąclecia p.n.e. W Europie średniowiecznej pierwsze spisy przeprowadzili w VIII w. Arabowie na Półwyspie Iberyjskim, Normanowie w XI w. w Anglii i Mongołowie w XIII w. na terenie dzisiejszej Rosji. W późniejszym okresie dla celów podatkowych spisywano domy – podatek podymny, lub osoby objęte podatkiem – pogłówny. Od przełomu XVI/XVII w. niektóre bogate miasta i europejskie prowincje przeprowadzały obliczenia ludności mające cechy spisu, ponieważ zgodnie z doktryną merkantylizmu źródło bogactwa kraju wiązano z liczebnością mieszkańców (Kosiński L., 1967).

Począwszy od XVIII w. spisy prowadzone w państwach skandynawskich, niemieckich i włoskich można już uważać za zbliżone do współczesnych. W niektórych państwach spisy przeprowadzane były regularnie co 5 lub 10 lat, np. w Szwecji od 1748 r., w Stanach Zjednoczonych od 1790 r., we Francji i Wielkiej Brytanii od 1801 r. W krajach europejskich w XIX w. przeprowadzano różne dochodzenia i spisy ludności, które były coraz to bardziej dokładne i zbliżone do dzisiejszych. Z końcem XIX w. spisy ludności przeprowadzono w krajach Afryki Północnej, np. w Egipcie (w 1882 r.), Algierii (w 1886 r.), oraz w Ameryce Łacińskiej, np. na Kubie (w 1861 r.) i w Meksyku (w 1895 r.). W krajach kolonialnych Afryki i Azji przeprowadzano spisy częściowe (ludności białej), a w większości państw tylko szacowano liczbę ludności. Z najludniejszych krajów Azji spis ludności przeprowadzono w Indiach w 1881 r. W Chińskiej Republice Ludowej pierwszy spis odbył się w 1953 r., lecz został utajniony (następny przeprowadzono w 1982 r.). W wielu krajach pierwsze spisy ludności odbyły się dopiero w XX w.

Na ziemiach polskich pierwszy spis odbył się na mocy postanowień Sejmu Czteroletniego w 1790 r. i dotyczył ilości „dymów„ (dom z paleniskiem, z którego unosił się dym), dopiero na tej podstawie wielu badaczy szacowało liczbę ludności, przypisując dymowi różną liczbę mieszkańców. W okresie rozbiorowym największa liczba spisów ludności odbyła się na terenie zaboru pruskiego, począwszy od 1816 r. Warto wspomnieć, że na obszarze Księstwa Warszawskiego pod wpływem doświadczeń statystyków francuskich przeprowadzono dwa spisy ludności: w 1808 i 1810 r. W zaborze austriackim za pierwsze wiarygodne, opublikowane możemy uznać spisy z 1857 i 1869 r., następne (od 1880 r.) przeprowadzane były co 10 lat (aż do 1910 r.). Na terenie zaboru rosyjskiego odbył się tylko jeden spis ludności (w 1897 r.). W okresie międzywojennym przeprowadzono w Polsce dwa spisy: 30.09.1921 r. i 9.09. 1931 r., zaś po drugiej wojnie światowej 14.02.1946 r. przeprowadzono sumaryczny spis (o ograniczonym zakresie informacji) i spisy powszechne: 3.12.1950 r., 6.12.1960 r., 8.12.1970 r., 7.12.1978 r., 7.12.1988 r., 20.05.2002 r. i 20.05.2011 r.

Spisy ludności nie dostarczają wszelkich danych koniecznych dla celów statystycznych, dlatego uzupełnieniem jest bieżąca ewidencja ludności, która obejmuje rejestrację ruchu naturalnego ludności, bieżącą rejestrację zmian miejsca zamieszkania i rejestrację migracji ludności.

Rejestracja ruchu naturalnego opiera się na ewidencji małżeństw, urodzeń i zgonów. O tych wydarzeniach istnieją zapiski już w okresie starożytnym, ale systematyczne rejestry zapoczątkowano w Europie z końcem XV w. W krajach skandynawskich, Francji, Niemczech i Włoszech wprowadzono tak zwane księgi metrykalne ślubów, chrztów i zgonów, które prowadziły parafie wyznaniowe dla swoich członków. Nie obejmowały one całej ludności, natomiast urzędowa (świecka) rejestracja ruchu naturalnego została zapoczątkowana w drugiej połowie XIX w. w Niemczech. Obowiązek rejestracji wymienionych zdarzeń w urzędach stanu cywilnego wprowadzono następnie w innych krajach europejskich.

Istnieje duża rozbieżność w wiarygodności danych o ruchu naturalnym między różnymi krajami. W niektórych krajach urodzenia nie są rejestrowane lub są notowane z dużym opóźnieniem. Z badań ONZ wynika, że największe braki w rejestracji urodzeń występują w krajach Azji Południowo-Wschodniej, Afryki (na południe od Sahary) i na Bliskim Wschodzie.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że w niektórych krajach europejskich (np. skandynawskich, Finlandii, Holandii) istnieje permanentna rejestracja ludności w formie osobistego rejestru zakładanego w momencie urodzenia i zamykanego wraz ze śmiercią.

Bieżąca ewidencja ludności prowadzona na podstawie przepisów prawnych dotyczy rejestracji zameldowań i wymeldowań w tych krajach, w których jest obowiązek zgłaszania zmian miejsc zamieszkania. Na tej podstawie możemy określać liczbę osób w danej miejscowości oraz wewnętrzne wędrówki ludności. Publikacje z tego zakresu podają liczbę przemeldowań, rzadziej kierunki przepływu. Nawet w krajach wysoko rozwiniętych bywa ta ewidencja mało kompletna i dokładna. Lepiej udokumentowana bywa rejestracja migracji międzynarodowych w przypadku obowiązywania ruchu wizowego i ścisłej kontroli granic. Wprowadzenie ruchu bezwizowego w Unii Europejskiej lub bilateralnych stosunków między niektórymi krajami zdeterminowało badanie migracji międzynarodowych innymi metodami (np. pomiar bezpośredni na granicy lub badania reprezentacyjne).

Brak oficjalnych źródeł statystycznych w przypadku szczególnych zainteresowań określoną dziedziną dotyczącą ludności wymaga zastosowania badań własnych. Mogą to być metody pomiaru bezpośredniego, np. w przypadku dojazdów do pracy, szkół i usług wyższego rzędu, migracji turystycznych i pielgrzymkowych. Pracochłonne i obejmujące na ogół małe zbiorowości są inne stosowane metody: ankietowa i wywiadów bezpośrednich. W niektórych przypadkach mogą to być sondaże opinii publicznej oraz szacunki wykonywane przy zastosowaniu metod statystycznych.

2. LICZBA I ROZMIESZCZENIE LUDNOŚCI

2.1. Wprowadzenie

Praprzodek człowieka *homo sapiens sapiens* był myśliwym, prowadził wędrowny tryb życia w poszukiwaniu pożywienia, wytwarzał i posługiwał się kamiennymi narzędziami, znał ogień, ale prawdopodobnie nie umiał go rozniecać. Jego następca również był myśliwym i prowadził koczowniczy tryb życia, ale dysponował już lepszymi narzędziami do polowań (np. dzidy, oszczepy), umiał rozpalić i wykorzystać ogień, mieszkał w jaskiniach.

W paleolicie człowiek nadal żył z łowiectwa i zbieractwa. Jego pokarm zmieniał się w zależności od warunków klimatycznych, które w tym okresie dla niego były niekorzystne z powodu dużego chłodu. Około 10 000 lat p.n.e. klimat zaczynał się ocieplać, stawał się łagodniejszy, następował rozwój flory i fauny. Dla człowieka był to okres obfitości pożywienia.

Mezolit (10 000–6 000 lat p.n.e.) określany jest często epoką wielkich wynalazków. Zmieniający się klimat, który coraz bardziej sprzyjał człowiekowi, oraz korzystniejsze warunki zdobycia pożywienia powodowały, że człowiek lepiej przystosował swoje narzędzia do polowań. Wprawdzie nadal był myśliwym, ale miał narzędzia z kamienia łupanego, łuk, groty, łowił ryby harpunem, budował łodzie, a niektóre plemiona zaczęły mieszkać w stałych osadach.

W neolicie (6 000–3 000 lat p.n.e.), zwanym też epoką kamienia gładzonego, człowiek zmienił tryb życia, z myśliwego i zbieracza stał się producentem żywności. Inaczej mówiąc, zmienił wędrowny (koczowniczy) tryb życia na osiadły. Nastąpiło to głównie dzięki zdobytym umiejętnościom: ludzie udomowili zwierzęta (np. kozy, owce, bydło), trudnili się rolnictwem, rozwijali rzemiosło (np. garncarstwo, tkactwo, plecionkarstwo) i w końcu zaczęli osiedlać się na stałe w wybranych miejscach. Powstały więc pierwsze osady rolnicze, a z czasem i miasta.

Rozwój demograficzny dokonywał się dzięki stałemu dostępowi do żywności, w tym i do nadwyżek, które człowiek stopniowo nauczył się przechowywać. Pod koniec neolitu odkrył też użyteczność metali. Poznanie nowej techniki wytwarzania – metalurgii – spowodowało, że w produkcji narzędzi i broni kamień został zastąpiony przez brąz (3 000–2 000 lat p.n.e.), a później żelazo (2 000 lat p.n.e. – do naszej ery). Był to istotny czynnik sprzyjający poprawie poziomu życia ówczesnego człowieka. Równolegle z rozwojem produkcji i obróbki metali nastąpił kolejny etap rozwoju rolnictwa oraz podział na producentów i konsumentów. Sprzyjał temu rozwój żeglugi morskiej i handlu (Piontek J., Marciniak A., 1998).

W okresie prehistorycznym, podobnie jak i współcześnie człowiek stopniowo zajmował i poszerzał terytorium, na którym żył. Samo środowisko stwarzało pewne ramy ograniczające możliwości osiedlania się, zwłaszcza w skali masowej. Z tymi ograniczeniami wiążą się obszary określane najczęściej jako: ekumena, subekumena i anekumena. *Ekumena* to obszar stale zamieszkały i wykorzystywany gospodarczo przez człowieka. *Subekumena* (paraekumena) stanowi obszar przejściowo (częściowo) zamieszkały i wykorzystywany gospodarczo, natomiast *anekumena* to teren niezamieszkały i niezagospodarowany, niewykorzystywany gospodarczo.

Wymienione strefy/obszary nie mają dokładnie wyznaczonych granic zamieszkania i użytkowania. Jest to niemożliwe ze względu na ciągłe zmiany w ich obrębie. Szczególnie szybko poszerzała się strefa ekumeny, między innymi dzięki odkryciom geograficznym oraz szybkiemu rozwojowi techniki w XX w., a następowało to kosztem zmniejszenia subekumeny, a nawet anekumeny. Ekumena wraz z subekumeną obejmuje około $\frac{4}{5}$ ogólnej powierzchni lądów, zaś anekumena – około $\frac{1}{5}$.

2.2. Liczba ludności świata

Rekonstrukcja wzrostu zaludnienia świata dla odległej przeszłości możliwa jest jedynie w oparciu o dane szacunkowe. Przyjmuje się, że 6 000 lat p.n.e. na Ziemi mieszkało 5 mln osób. W 100 r. n.e. liczebność ludzkości szacuje się na 210–250 mln, w 1600 r. na około 486 mln, a w 1850 r. już na ponad miliard osób. W coraz krótszym czasie następował znaczny przyrost ludności – i tak ponad 3 mld mieszkańców było już na świecie w latach 60. XX w., ponad 4 mld – w latach 80. XX w., a ponad 6 mld na początku XXI w. Zaludnienie Ziemi zbliżyło się do 7 mld osób pod koniec pierwszej dekady XXI w. (tab. 2.1.). Interesującą miarą szybkości wzrostu liczby ludności jest czas jej podwajania. Na początku naszej ery na podwojenie trzeba było czekać 1500 lat, w XIX w. już tylko 100 lat, a w wieku XX wystarczyło kilkadziesiąt lat.

W rozwoju historycznym ludności świata wyróżnia się trzy okresy:

- pierwszy – od chwili pojawienia się człowieka na Ziemi do połowy XVII w. (1650 r.), charakteryzujący się bardzo niewielkim wzrostem liczby ludności,
- drugi – (od 1650 do 1950 r.) o przyspieszonym wzroście,
- trzeci – współczesny (po 1950 r. i nadal), o dynamicznym wzroście liczby ludności nazywanym „eksplozją demograficzną” (ryc. 2.1.).

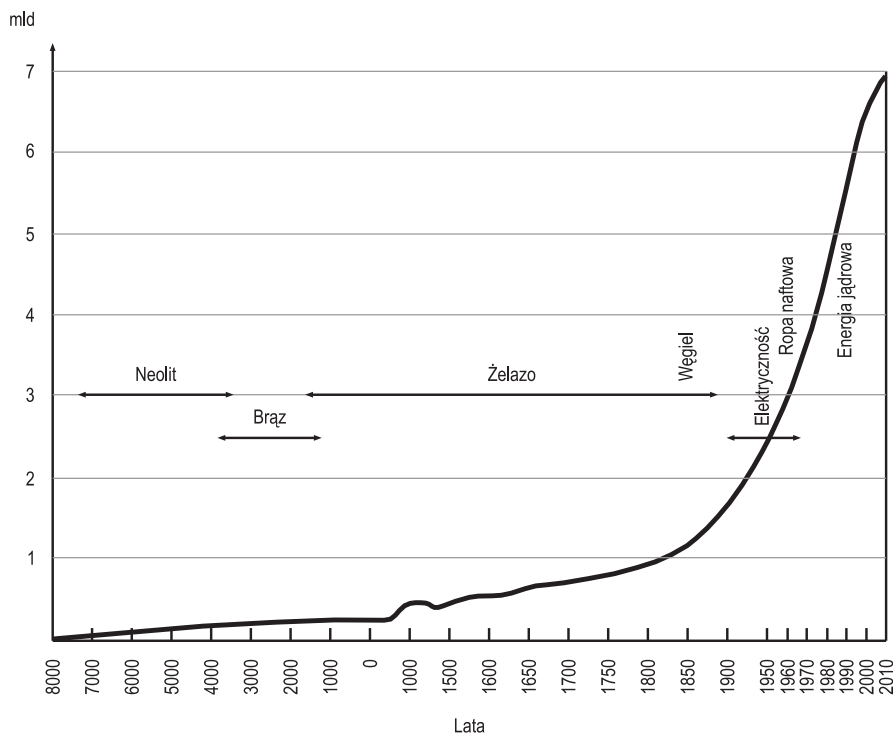
Eksplozja demograficzna, czyli gwałtowny przyrost liczby ludności (inaczej przyrost rzeczywisty ludności), jest obserwowana od drugiej połowie XX w. zwłaszcza w krajach

Tab. 2.1. Rozwój liczby ludności świata

Lata	Liczba ludności (mln osób)
Początek naszej ery (100 r.)	210–250
1600	486
1650	545
1700	623
1750	728
1800	906
1850	1171
1900	1608
1950	2520
1960	3038
1970	3696
1980	4453
1990	5306
2000	6123
2005	6507
2010	6896

Źródło: Cieślak M., 1992, str. 12; Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 1(208), str. 457.

2. LICZBA I ROZMIESZCZENIE LUDNOŚCI

Ryc. 2.1. Ludność świata w okresie od 8000 r. p.n.e. do 2010 r. n.e.

Źródło: Dobosiewicz Z., Olszewski T., 1982, str. 75, uzupełnione.

słabo rozwiniętych, głównie Azji, Afryki oraz Ameryki Południowej i Środkowej. Przyczyną tego zjawiska jest znaczny spadek liczby zgonów (poprawa poziomu i jakości życia, poprawa poziomu i dostępności usług medycznych, wydłużenie trwania życia) przy zachowaniu wysokiej rodności.

Ogólny wzrost liczby ludności świata kształtuje poziom urodzeń i poziom zgonów. Na niektórych obszarach są to też wojny, klęski żywiołowe czy katastrofy przyrodnicze (trzęsienia ziemi, wybuchy wulkanów, tsunami). W 2010 r. na świecie mieszkało 6 896 mln osób (tab. 2.2.). Najwięcej ludności skupiał kontynent azjatycki (60,4% ogółu ludności), dalej Afryka (14,8%), Europa (10,7%), Ameryka Południowa i Środkowa (8,5%), Ameryka Północna (5,1%), a najmniej kontynent australijski (0,5%). W Azji aż sześć państw zalicza się do najludniejszych na świecie (tab. 2.3.). Największe są

Tab. 2.2. Powierzchnia i ludność świata według kontynentów

Kontynent	Powierzchnia w mln km ²	1960	1980	1990	2000	2005	2010	
		ludność w mln						osób/km ²
Europa	23,0	604	693	720	727	731	738	32
Azja	31,9	1708	2638	3 199	3 719	3 945	4 164	131
Afryka	30,3	287	483	635	811	911	1 022	34
Ameryka Północna	21,8	204	254	281	313	329	345	16
Ameryka Południo- wa i Środkowa	20,5	220	362	443	521	557	590	29
Australia i Oceania	8,6	16	23	27	31	34	37	4
ŚWIAT	136,1	3 038	4 453	5 306	6 123	6 507	6 896	51

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. I(208), str. 457.

Tab. 2.3. Najludniejsze kraje świata w 2010 r.

Kraje	Liczba ludności w mln
Chiny	1340
Indie	1173
USA	310
Indonezja	243
Brazylia	201
Pakistan	177
Bangladesz	158
Nigeria	152
Rosja	139
Japonia	127
Meksyk	113
Filipiny	100
Wietnam	90
Egipt	88
Niemcy	82

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 2(209), str. 457–458.

Chiny (1 341 mln osób) i Indie (1 224 mln), następnie Indonezja (240 mln osób), Pakistan (177 mln), Bangladesz (158 mln) i Filipiny (100 mln). Na kontynencie afrykańskim najludniejsza jest Nigeria (158 mln osób), w Europie – Niemcy (82 mln osób), w Ameryce Łacińskiej – Brazylia (201 mln osób) i Meksyk (113 mln osób), a w Ameryce Północnej – USA (310 mln osób).

Pod względem liczby ludności Polska zajmuje 33 miejsce na świecie, zaś 6 miejsce wśród krajów Unii Europejskiej (tab. 2.4.). Pierwsze lata niepodległej Polski charakteryzował silny wzrost demograficzny (z 27,2 mln w 1921 r. do 32,0 mln w 1931 r. i prawie 35 mln osób w 1939 r.), przerwany wybuchem drugiej wojny światowej. Straty ludnościowe będące konsekwencją tej wojny szacuje się na ponad 6 mln osób. Często dolicza się do nich utratę ludności wynikającą z zahamowania przyrostu naturalnego, szacowanego na ponad 1 mln osób. Po drugiej wojnie światowej (w latach 1946–2010), w nowych

Tab. 2.4. Ludność krajów Unii Europejskiej w 2010 r.

Kraje	Liczba ludności w tys.
UNIA EUROPEJSKA razem	500 043
Niemcy	82 302
Francja	62 787
Wielka Brytania	62 036
Włochy	60 551
Hiszpania	46 077
Polska	38 187
Rumunia	21 486
Holandia	16 613
Grecja	11 359
Belgia	10 712
Portugalia	10 676
Republika Czeska	10 493
Węgry	9 984
Szwecja	9 380
Austria	8 394
Bułgaria	7 494
Dania	5 550
Słowacja	5 462
Finlandia	5 365
Irlandia	4 470
Litwa	3 324
Łotwa	2 252
Słowenia	2 030
Estonia	1 341
Cypr	803
Luksemburg	502
Malta	413

Źródło: Rocznik Demograficzny, 2011, GUS, Warszawa, Tab. 2(219), str. 457–458.

granicach politycznych i przy zmniejszonym terytorium kraju wzrost liczby ludności oraz tempo tego wzrostu było zróżnicowane. Największe zanotowano w latach 1946–1960, najmniejsze na przełomie XX i XXI w. W pierwszej dekadzie XXI w. ludność Polski wzrosła z 38,230 mln w 2002 r. do 38,512 mln osób w 2011 r. (tab. 2.5.).

Tab. 2.5. Ludność Polski w latach 1946–2011

Lata Daty spisów	Ludność ogółem w tys.	Gęstość zaludnienia osób/km ²	Ludność miast w % ogółu
14.02.1946	23 930	77	31,8
3.12.1950	25 008	80	39,0
6.12.1960	29 776	95	48,3
8.12.1970	32 642	104	52,3
7.12.1978	35 061	112	57,5
7.12.1988	37 879	121	61,2
20.05.2002	38 230	122	61,8
31.03.2011	38 512	123	60,8

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 1, str. 66–68; NSP 2011, GUS, Warszawa.

Warto pamiętać, że pod koniec XX w. poza terytorium Polski mieszkało (według szacunków) około 12 mln Polaków. Największe skupiska Polonii na świecie są w USA (około 5,6 mln), Niemczech (1,5 mln) i Francji (1,0 mln), mniejsze w Brazylii, Kanadzie, Wielkiej Brytanii, Argentynie i Australii. Polacy mieszkają też na Białorusi, Ukrainie, Litwie i w Kazachstanie.

2.3. Rozmieszczenie ludności, gęstość zaludnienia

Przestrzenne rozmieszczenie ludności na świecie jest nierównomierne, między innymi z powodu zróżnicowanego rozwoju liczby ludności. Na $\frac{1}{3}$ powierzchni kuli ziemskiej (na lądach w obrębie ekumeny) mieszkało w 2010 r. ponad 6,8 mld osób. Jest to wynikiem: uwarunkowań środowiska geograficznego (głównie w zakresie klimatu, dostępności wody, żyzności gleb, rzeźby terenu, wysokości nad poziomem morza, odległości od morza, zasobów mineralnych i energetycznych), czynników społeczno-ekonomicznych (tj. sposobu gospodarowania przez człowieka, rozwoju techniki i postępu cywilizacyjnego) oraz uwarunkowań demograficznych (poziomu rodności i umieralności, migracji). Można wymienić jeszcze jedną grupę czynników (tzw. inne), do których należą katastrofy przyrodnicze, wojny oraz specyficzne uwarunkowania polityczne (w niektórych krajach) polegające między innymi na zaplanowanych i przeprowadzanych akcjach przymusowych wysiedleń ludności.

Cechy charakterystyczne rozmieszczenia ludności świata, na które zwrócił uwagę w swoich badaniach J. Staszewski (1957) w latach 50. XX w. nadal są aktualne. Są to:

- 75% ludności świata mieszka na półkuli północnej w strefie klimatu umiarkowanego;
- ponad 60% ludności mieszka na obszarach do 200 m n.p.m. (czyli nizinach), a ponad 80% do 500 m n.p.m. Znana jest prawidłowość, że w miarę wzrostu wysokości nad poziomem morza liczba ludności i gęstość zaludnienia maleje, ale jednym z wyjątków jest Ameryka Południowa, gdzie tereny położone powyżej 1500 m n.p.m. mają gęstość wyższą od położonych poniżej. Jest to wynikiem korzystniejszych warunków klimatycznych i występowania oraz zagospodarowania złóż metali;
- generalnie ponad $\frac{1}{3}$ ludności mieszka w pasie nadmorskim (do 50 km). Skrajnym przykładem jest Australia, gdzie aż $\frac{4}{5}$ ludności mieszka do 50 km od wybrzeża, w Europie jest to głównie pas do 500 km od morza;
- w miarę oddalania się od wybrzeży w głąb kontynentów gęstość zaludnienia maleje, inaczej mówiąc – w obszarach śródkontynentalnych zmniejsza się potencjał demograficzny.

Analizując rozmieszczenie ludności i gęstość zaludnienia w skali całego

globu, kontynentu, kraju, regionu czy w skali miasta, zwraca się uwagę na wielkie obszary koncentracji ludności (np. w skali globu Azja), nieco mniejsze powierzchniowo – szczególne obszary koncentracji (np. zagłębienia przemysłowe, wielkie aglomeracje miejskie), oraz obszary niezamieszkałe lub o bardzo rozproszonyj sieci osadniczej (np. pustynie).

Na świecie wyróżnia się kilka obszarów dużej koncentracji ludności. Są to skupiska:

- *wschodnioazjatyckie* (chińskie), obejmujące Chiny, Japonię, Tajwan, Koreę Południową i Koreę Północną – skupiające łącznie ponad 1,6 mld osób (ponad 23% ludności świata). W Chinach są to tereny głównie Niziny Chińskiej oraz strefa nadbrzeżna, natomiast w pozostałych krajach ludność skupia się głównie w wielkich aglomeracjach położonych wzdłuż wybrzeży morskich;
- *południowoazjatyckie* (indyjskie), obejmujące Indie, Bangladesz, Pakistan, Nepal i Sri Lankę – ogółem 1,5 mld osób (ponad 22% ludności świata). Ludność skupiona jest tam głównie w dolinach rzek (Gangesu, Brahmaputry, Indusu) oraz wzdłuż wybrzeża Oceanu Indyjskiego;
- *indonezyjskie* (0,6 mld osób, tj. 8,5% ludności świata), skupiające ludność głównie wzdłuż wybrzeży Indonezji, Filipin, Wietnamu, Kambodży, Malezji, Tajlandii i Myanmaru;
- *północnoamerykańskie* z głównym skupiskiem ludności w północno-wschodniej części USA oraz południowo-wschodniej części Kanady (około 0,2 mld osób). Największa koncentracja ludności miejskiej rozciąga się od Bostonu po Waszyngton, tworząc strefę zurbanizowaną – *megalopolis*;
- *zachodnioeuropejskie* (lub europejskie), obejmujące ludność krajów Europy Zachodniej i częściowo Środkowej (około 0,7 mld osób). Bardzo gęsto zaludniony jest pas ciągnący się łukiem od Londynu aż po Mediolan, kształtem przypominający banana, stąd jego nazwa „europejski banan”. Ludność skupiona jest tu głównie w wielkich aglomeracjach miejsko-przemysłowych.

Główne skupiska ludności na świecie między innymi obrazują, jak duży wpływ na rozmieszczenie ma sposób gospodarowania. Wśród wymienionych skupisk znaczne zaludnienie wykazują zarówno tereny rolnicze, np. w Chinach, jak i przemysłowe, np. w Europie.

Szczególne obszary koncentracji ludności, na które także warto zwrócić

uwagę, to np. delta Nilu, rejon Jeziora Wiktorii czy okolice ujścia Nigru w Afryce, a w Ameryce Południowej to południowo-wschodnia Brazylia i rejon ujścia La Platy. Obszarami bezludnymi lub słabo zaludnionymi są natomiast: obszary pustynne (np. Sahara, Gobi, pustynie zachodniej Australii czy zachodnich Chin), obszary wysokogórskie (np. Tybet), zlodowacone (Antarktyda, Arktyka), obszary tundrowe i leśne (np. Alaska, Syberia) oraz wielkie obszary lasów równikowych (np. Amazonia).

Istotne znaczenie w rozwoju i rozmieszczeniu ludności Polski w XX w. miały konsekwencje pierwszej i drugiej wojny światowej, w tym szczególnie zmiana granic państwowych, masowe migracje, zmiana struktury narodowościowo-wyznaniowej, a ponadto powojenne zmiany w sferze politycznej i gospodarczej w kraju. Cechą przestrzennego rozmieszczenia ludności w Polsce jest jej koncentracja na obszarze kształtem zbliżonym do trójkąta, którego podstawa leży na południu kraju, a wierzchołek w Trójmieście. Z głębi kraju ku granicy zachodniej i wschodniej, potencjał demograficzny Polski maleje.

Miarą względnego rozmieszczenia ludności jest gęstość zaludnienia (brutto), wyrażająca stosunek liczby ludności do powierzchni badanego obszaru. Średnia wartość wyrażona jest zazwyczaj w osobach na kilometr kwadratowy lub hektar. Powierzchnia, do której odnosimy ogół ludności (np. kontynentu czy kraju) obejmuje często tereny niezamieszkałe (obszary leśne, pustynne, wysokogórskie czy jeziora i rzeki), stąd posługujemy się też pojęciem gęstości zaludnienia netto lub ekonomicznej gęstości zaludnienia (np. gęstość zaludnienia odniesiona do powierzchni użytków rolnych czy liczba ludności przypadająca na jednostkę powierzchni zabudowanej w miastach). Celem zobrazowania nierównomiernego rozmieszczenia ludności stosuje się miary statystyczne, najczęściej są to *miary koncentracji*, gdzie uzyskujemy liczbę osób, która mieszka na ściśle określonej powierzchni, *miary centrograficzne*, pozwalające określić tzw. punkt centralny oraz występujący wokół niego stopień rozproszenia ludności, a także *metody i miary grawitacji oraz potencjału*, które z kolei określają przestrzenną współzależność analizowanych zjawisk (Runge J., 2007).

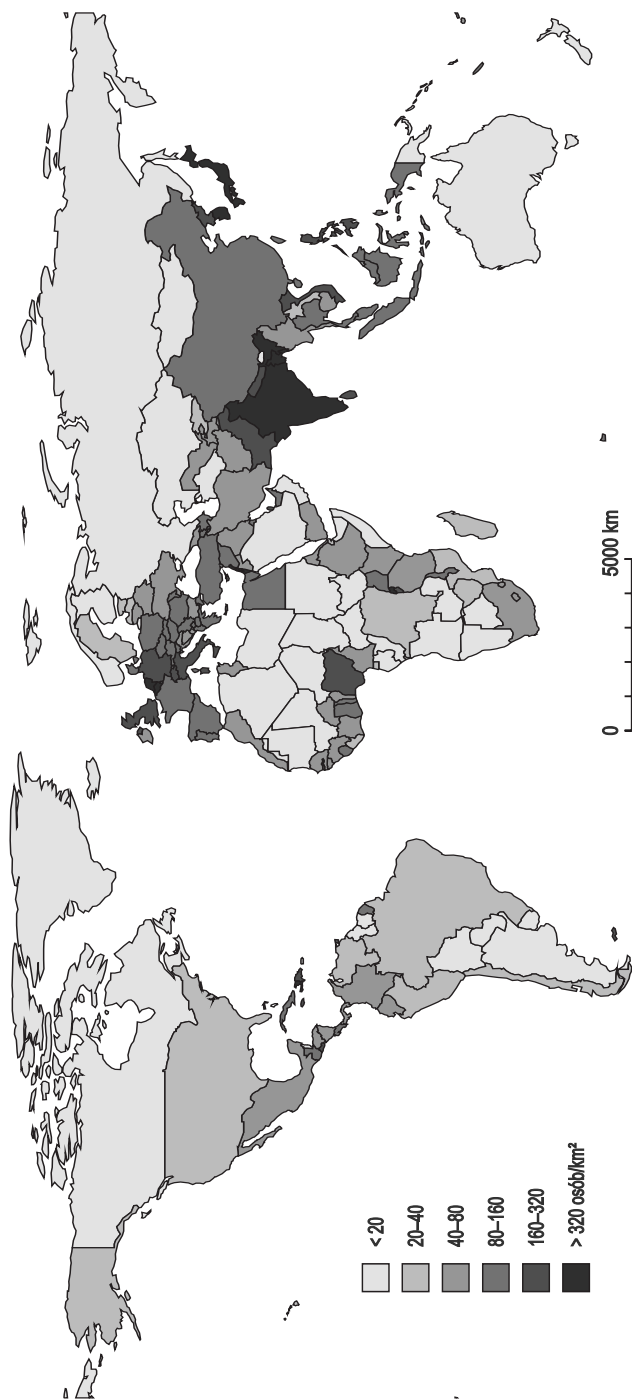
Podstawową formą prezentacji rozmieszczenia ludności i gęstości zaludnienia w ujęciu przestrzennym są *mapy*, a w ujęciu ilościowym – wykresy i tabele. Mapy służą do przekazania informacji, ale przede wszystkim do

oceny jakościowej i ilościowej przedstawianych zjawisk i obiektów. Możliwość opracowania map determinuje dostęp, a następnie sposób agregacji danych statystycznych oraz dobór odpowiedniej wielkości jednostki odniesienia. Uzyskanie rzeczywistego obrazu zróżnicowania przestrzennego badanego zjawiska zapewniają najmniejsze jednostki odniesienia. W podziale administracyjnym (np. Polski) są to miasta i wsie lub gminy.

Mapą syntetyczną, przedstawiającą rozmieszczenie ludności w sposób bardzo uogólniony, jest kartogram gęstości zaludnienia – najczęściej stosowany w analizach ludnościowych. Rzadziej wykonuje się mapy izarytmiczne, gdzie punkty o jednakowej wartości gęstości zaludnienia łączy się izoliniami, lub mapy kropkowe.

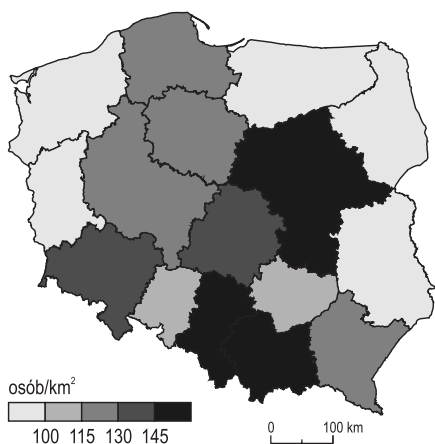
Dysproporcje w przestrzennym rozmieszczeniu ludności dobrze oddaje gęstość zaludnienia poszczególnych kontynentów, krajów czy regionów (ryc. 2.2.). Przy średniej gęstości zaludnienia na świecie (51 osób/km² w 2010 r.) w Azji wynosi ona 131 osób/km², Afryce 34 osoby/km², Europie 32 osoby/km², Ameryce Południowej i Środkowej 29 osób/km², Ameryce Północnej 16 osób/km², a w Australii tylko 4 osoby/km² (tab. 2.2.). Jeśli porównać państwa o najwyższej i najniższej gęstości zaludnienia, to dysproporcje te będą jeszcze większe. W najgęściej zaludnionych krajach świata mieszka po kilkaset osób na km². W Azji jest to Bangladesz, gdzie gęstość zaludnienia sięga 966 osób/km² (2009 r.), Indie – 363 osoby/km² i Korea Południowa – 504 osoby/km². Obok nich występują mniejsze obszarowo kraje, ale z większą gęstością zaludnienia wynoszącą, np.: w Hongkongu 6 333 osoby/km², Singapurze 6 844 osoby/km² czy Makau 18 810 osoby/km².

W Polsce gęstość zaludnienia wzrosła z 77 osób/km² w 1946 r. do 121 osób/km² w 1989 r. i od lat 90. XX w. utrzymuje się na poziomie 122 osób/km² (2010 r.) (ryc. 2.3.). W miastach obserwujemy tendencję spadkową średniej gęstości zaludnienia – z 1 158 osób/km² w 1991 r. do 1 082 osób/km² w 2010 r. Na terenach wiejskich gęstość zaludnienia od kilku dekad waha się w granicach 50–51 osób/km² (ryc. 2.4.).

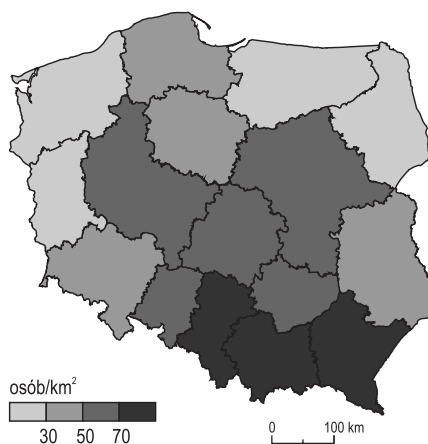

Ryc. 2.2. Gęstość zaludnienia świata w 2010 r.

Źródło: opracowano na podstawie: Demographic Yearbooks 2011.

Ryc. 2.3. Gęstość zaludnienia Polski w 2010 r. (według województw)

Ryc. 2.4. Gęstość zaludnienia terenów wiejskich w Polsce w 2010 r. (według województw)

Źródło ryc. 2.3. i 2.4: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

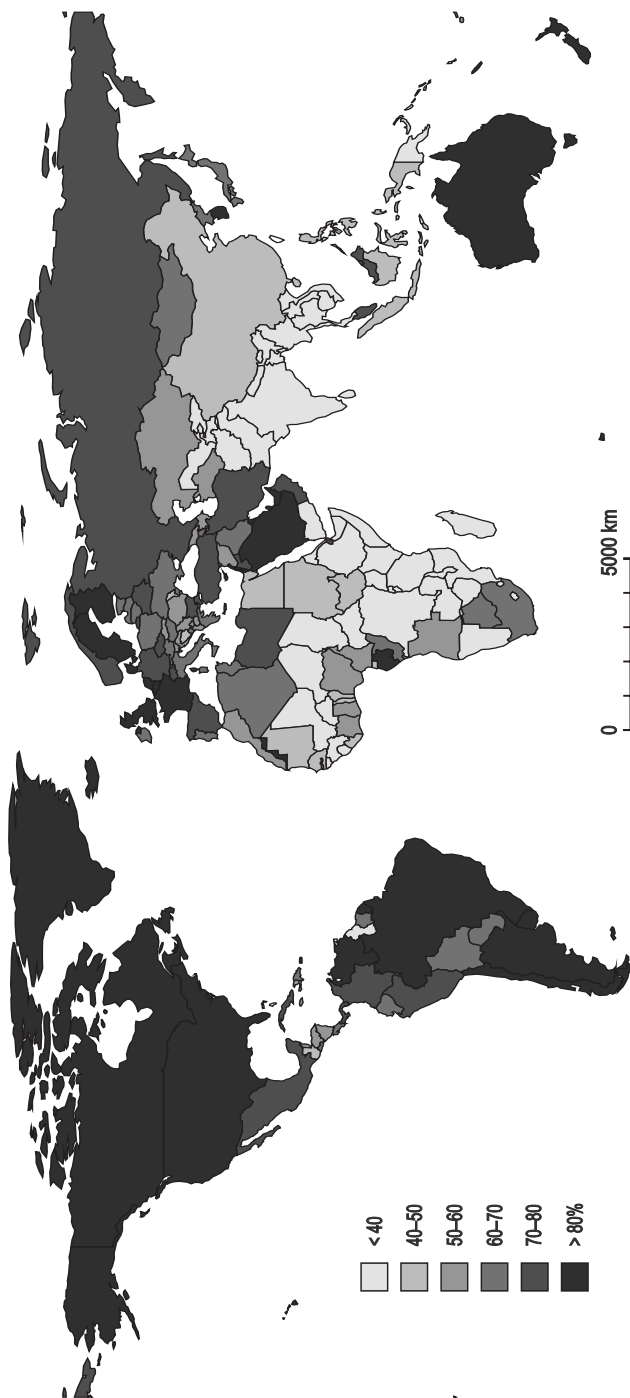
2.4. Ludność wiejska i miejska, proces urbanizacji

Rozmieszczenie ludności rozpatrywane według miejsca zamieszkania (miasto – wieś) różnicuje ją na miejską i wiejską. Na świecie przyjęły się główne dwa kryteria wyróżniania ludności miejskiej: kryterium statystyczne, gdzie o zaliczeniu ludności danej miejscowości do miejskiej decyduje przyjęta wartość graniczna liczby ludności, oraz kryterium prawno-administracyjne, gdzie decydującym czynnikiem jest fakt nadania określonej miejscowości urzędowych praw miejskich. Przy nadawaniu tych praw bierze się zwykle pod uwagę (obok liczby ludności) strukturę zawodową mieszkańców (z przewagą pozarolniczych źródeł utrzymania) oraz charakter zabudowy. Współcześnie rozpatruje się również gęstość zaludnienia oraz stopień koncentracji ludności w centrum danej miejscowości, tj. w granicach zwartej zabudowy. W Polsce najczęściej stosowane jest kryterium prawno-administracyjne.

Urbanizację (zwaną też umiastowieniem) określa się jako zespół przemian społeczno-ekonomicznych, przestrzennych i kulturowych prowadzących do rozwoju obszarów miejskich oraz wzrostu liczby ludności miejskiej i jej udziału w ogólnym zaludnieniu kraju lub regionu. Urbanizację możemy rozpatrywać w kilku aspektach: demograficznym (jako migracje ludności ze wsi do miast, czyli ze stanu niższej koncentracji do stanu wyższej koncentracji), przestrzennym (powiększanie powierzchni miast, nabywanie cech miejskich, a więc kształtowanie coraz większej przestrzeni na modłę miejską), ekonomicznym (jako wzrost udziału ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych albo inaczej – zatrudnionych w zawodach pozarolniczych), społecznym (rozumianym jako przyswojenie i upowszechnienie się miejskiego stylu życia wśród ludności wiejskiej). Miernikiem urbanizacji w aspekcie demograficznym jest wskaźnik urbanizacji określający udział ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności kraju; używa się też innego miernika, a mianowicie – udziału ludności miejskiej według grup wielkości miast. W aspekcie przestrzennym najprostszym miernikiem urbanizacji jest liczba miast na 10 tys. km², a także średnia liczba ludności wiejskiej przypadająca na 1 miasto.

Poziom urbanizacji na świecie jest zróżnicowany przestrzennie (ryc. 2.5.). Niski poziom występuje np. w większości państw Afryki, a wysoki – Europy. Do krajów najbardziej zurbanizowanych, gdzie udział ludności miejskiej (2010 r.) przekracza 90%, należy np. Belgia (97,4%), Islandia (93,4%), Argentyna (92,4%) czy Izrael (91,9%). Zdecydowana dominacja ludności wiejskiej występuje zaś w Indiach (70,0%), Tajlandii (67,6%), Egipcie (56,6%), Indonezji (55,7%) oraz Chinach (53,0%).

Procesy urbanizacji, zróżnicowane w czasie i przestrzeni, prowadzą nie tylko do rozwoju już istniejących miast, ale i powstawania nowych, tworzenia się, a następnie łączenia aglomeracji w układy metropolitalne oraz urbanizacji terenów wiejskich, co prowadzi do zacierania się różnic między miastem a wsią. Wyróżnia się cztery fazy procesów urbanizacji: *urbanizację właściwą* (migracje ze wsi do miast, wzrost koncentracji ludności w miastach), *suburbanizację* (związana z odpływem ludności z centralnych obszarów miasta na ich peryferia), *dezurbanizację* (spadek liczby ludności w częściach centralnych aglomeracji, odpływ ludności z obszarów peryferyjnych na tereny jeszcze bardziej oddalone), *reurbanizację* (udział ludności

Ryc. 2.5. Odsetek ludności miejskiej na świecie w 2010 r. (według krajów)

Źródło: opracowano na podstawie: Demographic Yearbooks 2011.

miejskiej nie zmienia się, ale w dalszym etapie poprzez przebudowę i modernizację miasta następuje ponowny napływ ludności do centralnych części aglomeracji, i tym samym zahamowany zostaje proces dezurbanizacji). Wymienione fazy/etapy urbanizacji prowadzą bądź do *koncentracji* (urbanizacja, suburbanizacja), bądź do *dekoncentracji* ludności (dezurbanizacja, reurbanizacja). Rozwijający się żywiłowo obszar aglomeracji wymaga niekiedy decyzji administracyjnych zmierzających do *deglomeracji* obszaru, czyli rozproszenia osadnictwa i miejsc pracy poza obręb aglomeracji.

Natężenie i przebieg procesu urbanizacji wynika głównie ze specyfiki rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych krajów lub regionów, ich historii, tradycji kulturowych i zmian politycznych. Początkowo związany był z procesami uprzemysłowienia (np. w Europie w XIX w.), zaś współcześnie coraz częściej poddany jest wielkiej presji ze strony ludności wiejskiej (np. w krajach Ameryki Południowej i Środkowej). Procesy urbanizacji winny wyprzedzać procesy industrializacji, jednak zdarzają się sytuacje, gdzie to procesy industrializacji wyprzedzają procesy urbanizacji. Prowadzi to do niekontrolowanego napływu ludności wiejskiej do miast i tworzenia się na ich peryferiach dzielnic nędzy.

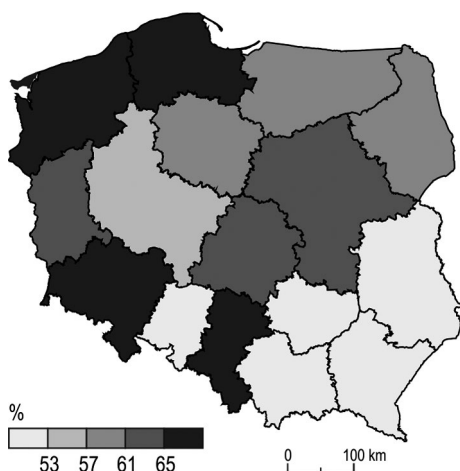
Wzrost udziału ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności zależy od trzech czynników: migracji ludności ze wsi do miast, przyrostu naturalnego ludności miejskiej oraz zmian administracyjnych związanych z włączaniem do obszaru miast zasiedlonych terenów wiejskich.

Na początku XXI w. w miastach mieszkało ponad 50% ludności świata, podczas gdy na początku XIX w. zaledwie 3%, a 14% na początku XX w. Jak pisze D. Szymańska (2008), w 1800 r. istniały na świecie zaledwie dwa miasta milionowe, w 1900 r. było ich już 10, a w 2003 r. – 441, skupiających 37% ludności globu. Ich liczba wzrosła w 2010 r. o ponad 1/3, skupiając ponad 40% ludności świata. Wśród tych miast pojawiły się też *megamiasta* z liczbą ludności powyżej 10 mln osób. W 1950 r. było ich tylko dwa (Tokio, Nowy Jork), ale już w 2003 r. aż 20 (skupiały ponad 4% ludności świata) (Szymańska D., 2008).

Największymi aglomeracjami świata w 2003 r. były: Tokio (35,0 mln osób), Meksyk (18,7 mln), Nowy Jork (18,3 mln), Sao Paulo (17,9 mln) i Bombaj (Mumbai) (17,4 mln). Ich kolejność na listach rankingowych ulega zmianie, ale Tokio praktycznie od XIX w. jest największym skupiskiem ludności

miejskiej na świecie (Szymańska D., 2008). Porównania te należy przyjmować z dużym przybliżeniem, ponieważ granice aglomeracji są umowne i dowolnie ustalane w różnych krajach. Na przykład według danych GUS liczba ludności w wymienionych aglomeracjach (zespołach miejskich) wynosiła: w Tokio 12,9 mln (2010), Meksyku 20,1 mln (2010), Sao Paulo 19,7 mln (2010), Bombaju 19,0 mln (2007).

W Polsce pierwsze miasta (lokacje) pojawiły się w XIII w. i pod koniec XVI w. było ich około 950, skupiając $\frac{1}{4}$ ludności państwa. Początki urbanizacji związane z uprzemysłowieniem rozpoczęły się na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w., ale istotne znaczenie dla jej rozwoju miały tzw.

Ryc. 2.6. Odsetek ludności miejskiej w Polsce w 2010 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

pierwsza (lata 50. XX w.) i druga (lata 70. XX w.) faza uprzemysłowienia w Polsce. Udział ludności miejskiej wzrósł z 31,8% w 1946 r. do 52,3% w 1970 r. i 60,9% w 2010 r. Zrównanie liczby ludności mieszkańców miast i wsi nastąpiło w 1966 r. Na początku XXI w. obserwujemy tendencję spadkową udziału ludności miejskiej (w 2002 r. 61,8%) i niewielkiego wzrostu liczby ludności wiejskiej, będące konsekwencją rozwijających się wokół miast procesów suburbanizacji (ryc. 2.6.). Na terenie Polski w 2010 r. były 903 miasta, z tego aż 316 liczyło poniżej 5 tys. mieszkańców, ale mieszkało w nich zaledwie 4,1% ludności miejskiej.

Miast powyżej 100 tys. osób było 39 i skupiały one prawie połowę ludności (tab. 2.6.). Największymi miastami Polski są: Warszawa (1 720 tys.), Kraków (756 tys.), Łódź (737 tys.), Wrocław (633 tys.) i Poznań (552 tys. osób). Najmniejszym miastem są Wyśmierzyce (woj. mazowieckie) liczące w 2010 r. 873 mieszkańców.

Tab. 2.6. Ludność miejska w Polsce według klas wielkości miast

Wielkość miasta w tys. osób	3.12.1950	7.12.1978	20.05.2002	31.12.2010
	%			
<5	11,2	4,1	3,8	4,1
5–10	11,2	6,5	5,6	5,7
10–20	10,3	11,5	11,4	11,3
20–50	16,4	16,0	17,4	18,1
50–100	8,2	13,8	14,1	13,7
100–200	17,3	12,7	12,7	13,1
>200	25,4	35,4	35,0	34,0
Ludność miejska razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: Gawryszewski A., 2005, Tab.V.7, str.122 (do 2002 r.); Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 8, str. 80 (2010 r.).

2.5. Rozmieszczenie ludności w zespołach miejskich

Wewnątrz miast wyróżniamy kilka rodzajów przemieszczeń ludności:

- a) napływ ludności do miast z terenów wiejskich, ale i z innych miast (najczęściej z mniejszych do większych),
- b) odpływ ludności z miasta (np. do strefy podmiejskiej lub do innego większego miasta),
- c) migracje wewnętrzne prowadzące do zmiany miejsca zamieszkania (np. z dzielnicy peryferyjnie położonej do centralnej lub z dzielnicy o słabym wyposażeniu infrastrukturalnym do lepiej zagospodarowanej).

Decyzja o zmianie miejsca zamieszkania podjęta przez migranta najczęściej podyktowana jest względami ekonomicznymi i społecznymi, a także kulturowymi i zdrowotnymi.

Na terenie miast redystrybucja ludności podlega kolejno procesom *koncentracji* (za sprawą czynników „przyciągających” do miasta, jak np. możliwość otrzymania pracy), *dekoncentracji* (w wyniku pojawienia się czynników „wypychających” z miasta, np. stale rosnące koszty utrzymania), a na niektórych terenach i *dyspersji* (rozproszenia). Ponowną koncentrację ludności w mieście daje proces *rekoncentracji*.

Modelowym ujęciem omawianej problematyki są profile gęstości zaludnienia. W układzie współrzędnych na osi poziomej zaznaczone jest centrum miasta (0 km), przesuwając się w linii prostej ku peryferiom, wyznacza się kolejne odległości. Na osi pionowej nanosi się gęstość zaludnienia zgodną z odpowiednim kilometrażem.

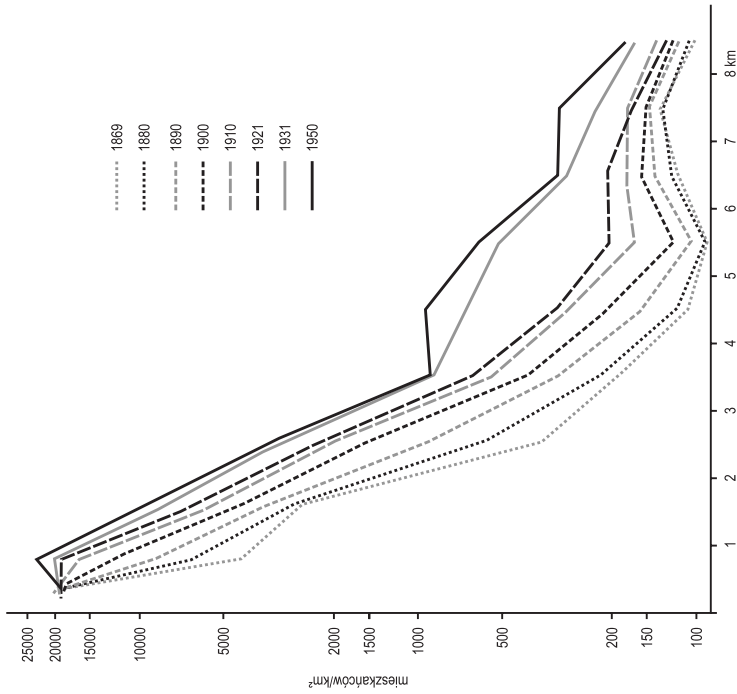
Czynnikami różnicującymi gęstość zaludnienia wewnątrz miast są:

- a) odległość od centrum miasta. Wraz ze wzrostem odległości od centrum ku peryferiom gęstość zaludnienia zmniejsza się według określonej stopy spadku,
- b) położenie miasta w systemie osadniczym kraju lub regionu. Wraz ze wzrostem wielkości miasta następuje zmniejszanie się gradientu spadku gęstości zaludnienia. Inaczej mówiąc, w małych miastach gęstość zaludnienia wraz z oddalaniem się od centrum szybko spada, zaś w dużych miastach ten spadek jest mniejszy i wolniejszy,
- c) typ miasta i stopień rozwoju ekonomicznego kraju lub regionu.

W krajach postindustrialnych (wysoko rozwiniętych) gęstość zaludnienia centrum początkowo wzrasta, a po osiągnięciu pewnego optimum zaczyna się zmniejszać wskutek dekoncentracji ludności. Centrum jako miejsce zamieszkania traci swą atrakcyjność dla migrantów. W krajach słabo rozwiniętych atrakcyjność dzielnic centralnych jest cały czas bardzo wysoka.

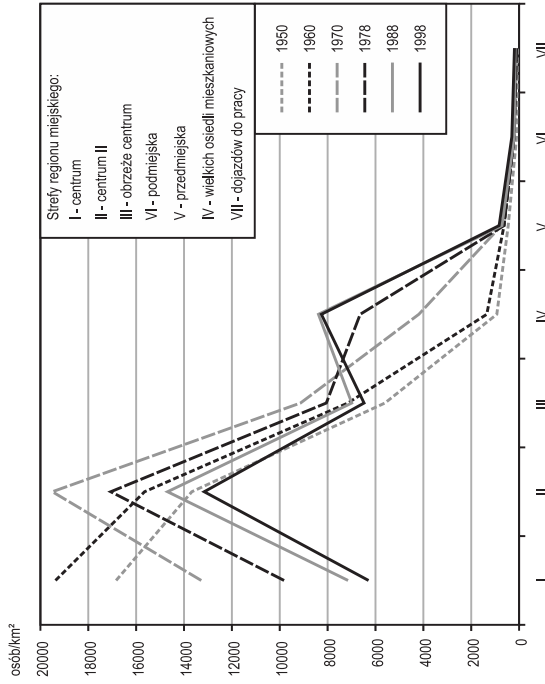
Jednym z ciekawych przykładów wykorzystania metody profili miejskich jest opracowany przez K. Bromka (1964) rozwój gęstości zaludnienia dla koncentrycznych stref demograficznych regionu Krakowa w latach 1869–1950. Uzyskał on dla szeregu dat i stref w mieście profile gęstości zaludnienia pozwalające prześledzić przez ponad 80 lat postępującą koncentrację ludności w Krakowie (ryc. 2.7.). Kontynuacją tych badań jest profil gęstości zaludnienia regionu miejskiego Krakowa dla kolejnych 50 lat (1950–1998) wykonany przez A. Zborowskiego (2005) (ryc. 2.8.).

Cykl życia człowieka sprawia, że w miastach liczba ludności i jej rozmieszczenie ulega zmianie w ciągu doby. Mówimy wtedy o ludności dziennej i nocnej miasta. Ludność nocna to najczęściej stali mieszkańcy, natomiast dzienna – obok stałych obejmuje osoby, które przybyły do miasta w ciągu dnia (np. do pracy, na zakupy, w celach turystycznych, załatwienia spraw urzędowych), a wieczorem powrócą do swych stałych miejsc zamieszkania. Napływ ludności w ciągu dnia powoduje wzrost gęstości zaludnienia

Ryc. 2.7. Gęstość zaludnienia jako funkcja odległości od środka miasta

Źródło: Bromek K., 1964, str. 11.

Ryc. 2.8. Profil gęstości zaludnienia regionu miejskiego Krakowa w latach 1950–1998

Źródło: Zborowski A., 2005, str. 156.

głównie w centralnych częściach miasta, skupiających funkcje handlowe, rekreacyjne, czy administracyjne.

3. DYNAMIKA LUDNOŚCI

3.1. Ruch naturalny ludności

3.1.1. Wprowadzenie

Ruch naturalny ludności obejmuje małżeństwa, rozwody, urodzenia i zgony, a więc jest związany z procesami naturalnej, biologicznej reprodukcji ludności, czyli odnowy populacji i zastępowania pokoleń. Rezultatem urodzeń i zgonów jest przyrost naturalny, stąd podstawowe znaczenie we wszystkich badaniach ma analiza tych elementów. Małżeństwa i rozwody rozpatrywane są najczęściej ze względu na ich silne oddziaływanie na poziom urodzeń oraz powstawanie (lub rozpad) gospodarstw domowych. Ruch naturalny, obok ruchu migracyjnego, jest podstawowym składnikiem przyrostu lub ubytku rzeczywistego ludności, a także ma wpływ na kształtowanie się struktur ludności według płci, wieku i stanu cywilnego.

Analiza składowych ruchu naturalnego może być prowadzona przy wykorzystaniu liczb bezwzględnych, lub wartości względnych, czyli współczynników. Jeśli posługujemy się wartościami bezwzględnymi, to wprawdzie możemy zaobserwować pewną tendencję w określonym czasie i na konkretnym terenie, ale nie możemy dokonać analizy porównawczej z innymi obszarami. Liczba stwierdzonych zdarzeń demograficznych (faktów) zależy bowiem w dużym stopniu od liczebności badanej populacji. Do badań porównawczych w czasie (w ujęciu statycznym i dynamicznym) i przestrzeni korzysta się ze względnych miar, które określają natężenie badanych zjawisk.

Względne miary ruchu naturalnego to najczęściej średnie jego elementów, roczne, czasami wieloletnie – w przypadku mało licznych populacji, dla wyeliminowania wpływu zdarzeń losowych. Współczynniki wyrażane na 1000 mieszkańców badanej zbiorowości możemy obliczyć według ogólnej formuły:

$$W = \frac{\sum f_t}{L_t} \cdot C$$

W – współczynnik (małżeństw, rozwodów, urodzeń/rodności, zgonów / umieralności, przyrostu naturalnego),

$\sum f$ – suma zarejestrowanych faktów (np. liczba urodzeń, zgonów) w danym czasie t,

L – liczba ludności w czasie t (średnia liczba ludności lub liczba ludności w połowie roku – na 30.06.),

C – wielkość stała (constans), najczęściej 1000.

Współczynniki te, wyrażone w promilach (‰), informują, ile zdarzeń demograficznych, które wystąpiły w badanym czasie, przypadało na 1000 ludności. Wyrażają tym samym zjawiska w sposób mierzalny, umożliwiając porównania w czasie i przestrzeni.

Istotnym elementem obliczania współczynników jest sposób podania liczby ludności. Jeśli elementy ruchu naturalnego odnosimy do całej populacji, to otrzymujemy współczynniki brutto (surowe, ogólne), a gdy do określonych kategorii ludności (będących podzbiórami całości), są to współczynniki cząstkowe (specjalne). Pierwszy sposób uwzględnia kryterium ilościowe, drugi zaś jakościowe, eliminując tę część populacji, która nie może się przyczynić do występowania pewnych zdarzeń.

Syntetycznymi miarami reprodukcji ludności są współczynniki: dynamiki demograficznej, obrotu naturalnego i efektywności demograficznej, gdzie wykorzystując liczbę urodzeń i zgonów, za pomocą jednej liczby charakteryzujemy cały proces odnowy populacji.

Współczynnik dynamiki demograficznej (W_{DD}) wyraża stosunek liczby urodzeń żywych (U) do liczby zgonów (Z) w badanym roku (t).

Ma on postać:

$$W_{DD} = \frac{U_t}{Z_t} \cdot C$$

Przy założeniu, że $C = 1$ wartość współczynnika określa, ile razy liczba urodzeń przewyższa liczbę zgonów. Pozwala to ocenić stopień kompensacji zgonów przez urodzenia, a więc ich wzajemne proporcje. Współczynnik ten może być równy 1, większy od 1 lub mniejszy od 1. Mówimy o reprodukcji:

- a) prostej; liczba urodzeń odpowiada liczbie zgonów; $W_{DD} = 1$,
- b) zawężonej; liczba urodzeń nie kompensuje liczby zgonów, następuje ubytek ludności, przyrost naturalny maleje; $0 < W_{DD} < 1$,
- c) rozszerzonej; liczba urodzeń nawet z nadwyżką kompensuje liczbę zgonów, przyrost naturalny powiększa liczbę ludności; $W_{DD} > 1$.

Współczynnik obrotu naturalnego (W_o) wprowadził do literatury przedmiotu Wiktor Ormicki (1938). Obrót naturalny to suma urodzeń i zgonów w stosunku do średniej liczby ludności:

$$W_o = \frac{U_t + Z_t}{L_t} \cdot C$$

gdzie:

U_t – liczba urodzeń żywych w czasie t ,

Z_t – liczba zgonów w czasie t ,

L_t – liczba ludności w czasie t (średnia liczba ludności lub liczba ludności w połowie roku – na 30.06.),

C – wielkość stała (constans), najczęściej 1000.

Przedstawia on ogólną liczbę zdarzeń, którą zarejestrowano w danym roku, a zatem jaki był „koszt”, uzyskania przyrostu (lub ubytku) naturalnego ludności. Wartość tego współczynnika pokazuje także, na jakim etapie rozwoju demograficznego (przejścia demograficznego) znajduje się dana populacja.

Współczynnik efektywności demograficznej (W_e), zwany też współczynnikiem zastępowalności pokoleń, oznacza stosunek przyrostu naturalnego ($U_t - Z_t$) do obrotu naturalnego ($U_t + Z_t$):

$$W_e = \frac{U_t - Z_t}{U_t + Z_t} \cdot C$$

Inną grupą syntetycznych miar są współczynniki cząstkowe, do których należą współczynniki: płodności, dietności, reprodukcji brutto i netto.

Współczynnik płodności kobiet odnosi liczbę urodzeń żywych (U_t) do liczby kobiet w wieku 15–49 lat, tj. w wieku rozrodczym ($K_{(15-49)t}$) w określonym czasie (t), i przybiera postać:

$$W_{pl} = \frac{U_t}{K_{(15-49)t}} \cdot C$$

Współczynnik płodności kobiet może posłużyć do obliczeń bardziej złożonej miary reprodukcji, jaką jest współczynnik dietności, mówiący o średniej liczbie dzieci rodzonych przez kobietę w okresie rozrodczym, przy założeniu stałych współczynników cząstkowych płodności. Współczynniki reprodukcji brutto i netto rzadko są wykorzystywane w badaniach, częściej stosuje się współczynnik dynamiki demograficznej, którego wartości dla Polski w poszczególnych latach publikowane są przez GUS. Podstawowe informacje o ruchu naturalnym pochodzą ze spisów ludności (są to informacje dotyczące faktycznej liczby związków małżeńskich – formalnych i nieformalnych) i ewidencji bieżącej ludności, prowadzonej między kolejnymi spisami.

3.1.2. Małżeństwa, rodzina, rozwody

Powszechną formą zakładania rodziny jest małżeństwo, czyli fakt zawarcia związku między dwiema osobami odmiennej płci. Z formalnym aktem zawarcia małżeństwa związane są wzajemne prawa i obowiązki małżonków. Tak rozumiane małżeństwo obowiązuje w Polsce i wielu krajach świata. W pierwszej dekadzie XXI w. niektóre kraje wprowadziły jednak legalizację związków osób tej samej płci oraz małżeństw osób tej samej płci, np. Holandia, Belgia, Hiszpania czy Szwecja.

W zależności od przyjętego kryterium możemy dokonać typologii małżeństw. Jeśli odnosimy się do norm prawnych obowiązujących w danym kraju, to mówimy o małżeństwach formalnych – zawartych w odpowiednich

urzędach państwowych, zgodnie z obowiązującym prawem i zarejestrowanych, oraz nieformalnych, partnerskich – opartych tylko o umowę partnerską – konkubinaty/kohabitacja, związki konsensualne.

W latach 1945–1958 w całej Polsce powstały urzędy stanu cywilnego i śluby wyznaniowe wymagały legalizacji w tychże urzędach, choć nie zawsze tego przestrzegano. Dopiero ustawa z 12.12.1958 r. zabroniła zawierania ślubów wyznaniowych bez uprzedniego zawarcia związku w USC. Od zawarcia konkordatu RP z Watykanem w 1993 r. (ratyfikowany w 1998 r.) przepisy przewidują możliwość zawarcia małżeństwa religijnego po przedstawieniu zaświadczenia z USC o niewystępowaniu przeciwwskazań do zawarcia takiego związku. Udzielający ślubu religijnego ma obowiązek zarejestrowania go w ciągu 5 dni we właściwym USC. Małżeństwo wyznaniowe (konkordatowe) ma równocześnie status ślubu cywilnego, w Polsce stanowią one około $\frac{3}{4}$ wszystkich zawartych ślubów w ciągu roku.

Biorąc pod uwagę liczbę osób tworzących małżeństwo, wyróżniamy małżeństwa monogamiczne, czyli związek jednej kobiety i jednego mężczyzny, oraz poligamiczne, gdzie może być związek jednego mężczyzny z więcej niż jedną kobietą (poligynia) lub jednej kobiety z więcej niż jednym mężczyzną (poliandria). W latach 60. i 70. XX w. ruch hippisowski w USA ukształtował małżeństwa grupowe, tzw. komuny, które następnie zanikły, mogą jednak one występować w niektórych sektach religijnych.

W niewielu już regionach świata (głównie w Afryce, Azji i Ameryce Południowej) wśród prymitywnych plemion istnieją zwyczajowe prawa małżeńskie, zgodnie z którymi owdowiały mężczyzna zobowiązany jest do ożenku z siostrą zmarłej żony (sororat), a wdowa – do poślubienia brata zmarłego męża (lewirat). Przykłady takich związków można jeszcze znaleźć wśród ludności Amazonii, czy w Indiach na granicy z Nepalem. Ze względów kulturowych, religijnych oraz przepisów prawnych, w większości państw istnieje zakaz zawierania związków małżeńskich ze względu na bliski stopień pokrewieństwa (kazirodztwo) lub powinowactwo. Przepisy prawne obowiązujące w różnych państwach określają też dolną granicę wieku prawnej zdolności do zawierania małżeństw, zwykle jest ona niższa dla kobiet niż dla mężczyzn.

Liczba zawieranych małżeństw zależy od struktury ludności według płci i wieku, stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego danego kraju oraz obowiązujących tam norm prawnych, zwyczajów i religii. Największy wpływ

ma jednak struktura wieku ludności. Lata, w których w wiek dojrzały wchodzi roczniki wyzów demograficznych, zawsze cechują się wzrostem liczby zawieranych małżeństw, zaś spadkiem w momencie pojawienia się roczników niżów demograficznych.

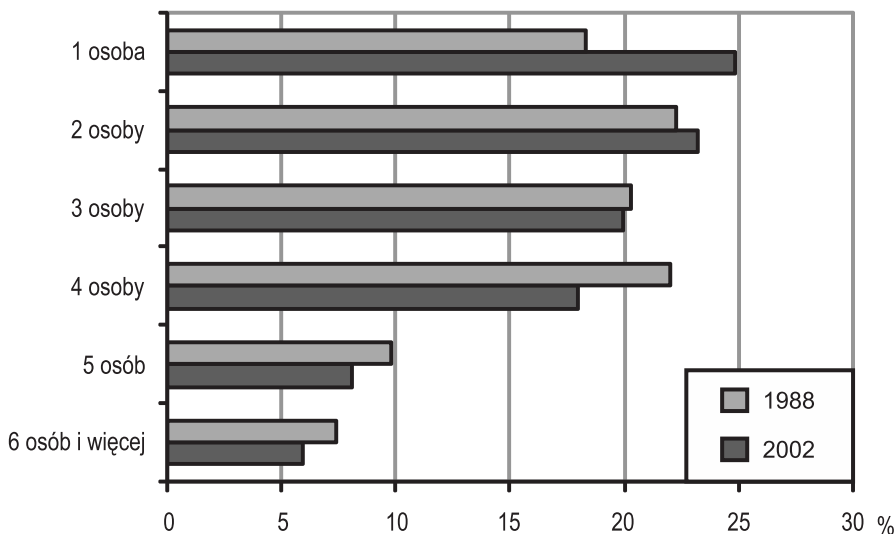
Podstawowym miernikiem analizy małżeństw jest ogólny współczynnik zawierania małżeństw, który obliczamy jako stosunek liczby zawartych małżeństw do średniej liczby ludności w danym roku i na danym terenie. Pewnym utrudnieniem w badaniach porównawczych w skali świata jest zróżnicowana dolna granica wieku dopuszczająca zawarcie związku małżeńskiego, np. w krajach skandynawskich jest to 16–17 lat, a w Polsce 18 lat dla kobiety i 21 lat dla mężczyzny.

Ogólnie na świecie spada liczba zawieranych małżeństw. Ciekawe, że najwyższy poziom współczynnika małżeństw ma Mongolia, a najniższy Słowenia. W Polsce występuje podobna tendencja spadku liczby małżeństw, jak i współczynnika małżeństw, przy czym na wsi jest on wyższy niż w miastach. Inną znaną tendencją jest zawieranie związku małżeńskiego w coraz późniejszym wieku.

Na świecie (szczególnie w krajach wysoko rozwiniętych), od drugiej połowy XX w. obserwuje się tendencję do wzrostu liczby nieformalnych związków, zróżnicowanych umowami partnerskimi oraz trwałością istnienia. Tendencji tej towarzyszy wzrost udziału dzieci rodzących się poza formalnymi związkami (pozamałżeńskich). W Polsce jest to 1/5 ogółu urodzeń żywych w ciągu roku, ale już we Francji i Norwegii aż ponad połowa, a w Islandii aż ponad 2/3 urodzeń.

Zawarcie związku małżeńskiego jest najbardziej rozpowszechnioną formą zakładania rodziny, uważanej za podstawową komórkę społeczeństwa, powiązaną ze sobą więzami emocjonalnymi. Rodzina tworzy równocześnie gospodarstwo domowe, przez które rozumiemy osoby razem zamieszkujące i wspólnie się utrzymujące. Najczęściej spotykanymi typami rodzin są rodziny pełne, które tworzą rodzice i dzieci, oraz niepełne, czyli rodzice przed narodzeniem pierwszego dziecka lub wtedy, gdy brakuje jednego z rodziców. Inny podział rozróżnia rodziny nuklearne, składające się z małżonków i ich niezamężnych dzieci, lub wielopokoleniowe, które obejmują co najmniej trzy pokolenia. Inaczej możemy określać te rodziny jako małe i wielkie, lub proste i rozszerzone. W Polsce w 2002 r. na 10,5 mln

rodzin ponad $\frac{3}{4}$ stanowiły rodziny pełne, a tylko $\frac{1}{4}$ niepełne. Gospodarstw domowych było ponad 13 mln. Tak w Polsce, jak i w innych krajach obserwujemy wzrost liczby gospodarstw domowych, w tym szczególnie małych (jedno-, dwuosobowych). Jest to wynikiem wczesnego usamodzielniania się ludzi młodych, czemu sprzyja poprawa warunków ekonomicznych i społecznych (ryc. 3.1.).

Ryc. 3.1. Gospodarstwa domowe w Polsce według liczby osób w 1988 i 2002 r.

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 1988 i NSP 2002, GUS, Warszawa.

Przemiany polityczne i społeczno-gospodarcze, na które nakłada się transformacja demograficzna w poszczególnych krajach, są przyczyną przyspieszenia bądź zmiany tendencji wielu procesów demograficznych. Jednym z nich, jest przedstawiony przez J. Hajnalą (1965), wzorzec małżeństwa obserwowany w Europie. Według tego autora, w krajach położonych na zachód od linii Petersburg – Triest (tzw. linii Hajnala) małżeństwo nie jest już powszechną formą związku i zawiera się je w wieku późniejszym, natomiast na wschód od niej małżeństwa nadal są zjawiskiem powszechnym. Towarzyszy temu na zachodzie dominacja rodziny nuklearnej (małej), a na wschodzie – poszerzonej (wielkiej).

Moment założenia rodziny, który następuje poprzez zawarcie małżeństwa, rozpoczęcie związku partnerskiego lub urodzenie dziecka przez samotną kobietę, rozpoczyna pewien cykl życia rodziny, którego ostatnim etapem (fazą) jest rozpad związku, a w konsekwencji jego zanik. Może to nastąpić w wyniku zgonu współmałżonka lub partnera, albo w wyniku separacji lub rozwodu.

Rozwód to rozwiązanie związku małżeńskiego na podstawie orzeczenia sądu. Podstawową miarą jest ogólny współczynnik rozwodów, obliczany jako stosunek liczby rozwodów do średniej liczby ludności w danym roku i na danym terytorium.

Spadkowi liczby zawieranych małżeństw towarzyszy wzrost liczby rozwodów, najczęściej wśród ludności zamieszkującej tereny zurbanizowane, mniej wiejskie, częściej w krajach wysoko rozwiniętych, niż w słabo rozwiniętych. W skali świata wysokie współczynniki rozwodów cechują ludność USA i Rosji, a stosunkowo bardzo niskie – Gruzji, Mongolii i Meksyku.

3.1.3. Urodzenia i dzietność

Rozwój demograficzny każdej populacji zależy przede wszystkim od poziomu urodzeń. Czynniki, które mają wpływ na liczbę urodzeń w danym kraju, możemy określić jako bezpośrednie (wymierne), których wielkość można przedstawić liczbowo, i czynniki pośrednie (niewymierne), które trudno ująć w ten sposób, chociaż ich wpływ jest istotny i widoczny. Na natężenie urodzeń bezpośredni wpływ ma: liczba i struktura kobiet w wieku rozrodczym (15–49 lat), liczba zawieranych małżeństw, struktura wieku nowożeńców, a ponadto wzorzec płodności i umieralności. Pośrednio, ale w bardzo istotny sposób na wielkość urodzeń wpływa szeroko rozumiana polityka ludnościowa (np. poprzez zasiłki dla rodzin wielodzietnych, wydłużanie urlopów macierzyńskich, wprowadzenie urlopów rodzicielskich, tanie kredyty mieszkaniowe dla młodych małżeństw). Podobny wpływ ma poziom rozwoju społeczno-gospodarczego danego kraju, rola rodziny i jej tradycyjny bądź obowiązujący model, stopień aktywności zawodowej kobiet, poziom wykształcenia społeczeństwa, dostępność środków antykoncepcyjnych, a także kultura i religia w danym kraju. Wysokimi współczynnikami urodzeń wyróżniają się społeczeństwa pionierskie oraz kraje o charakterze imigracyjnym, gdy na nowo zagospodarowywane ziemie napływa

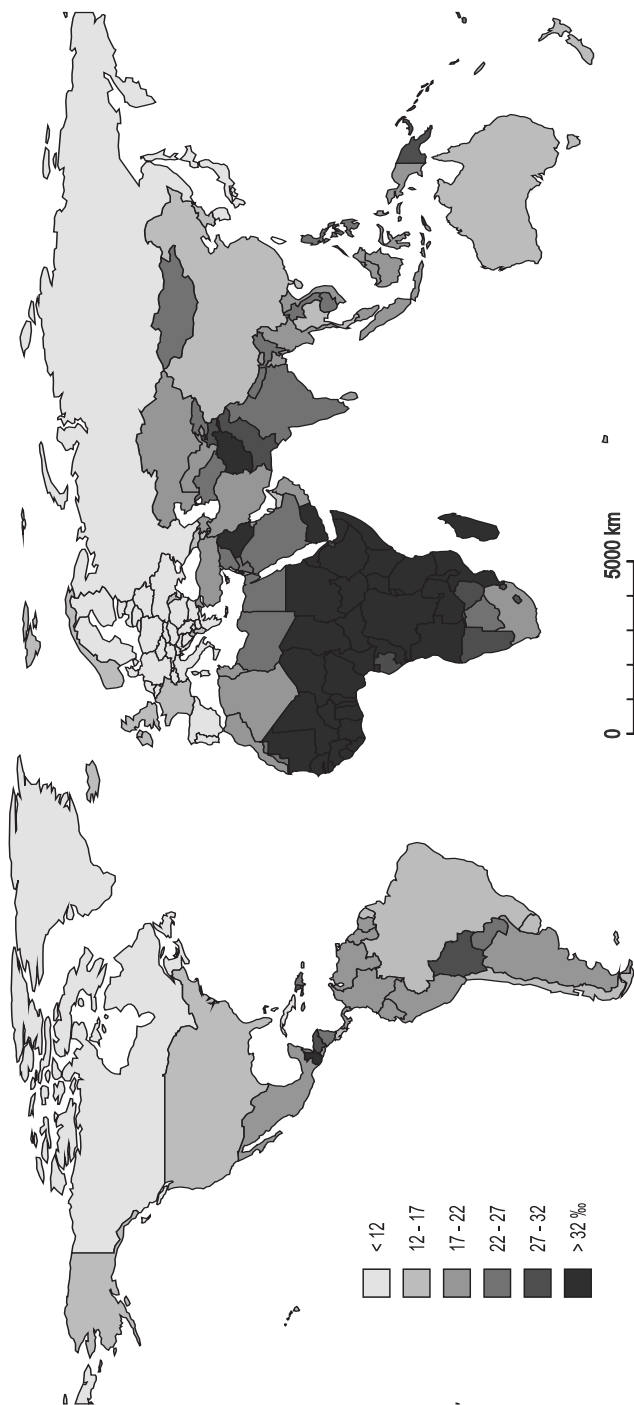
ludność młoda. Zjawisko to wystąpiło w Polsce po drugiej wojnie światowej, gdy zasiedlano Ziemię Zachodnią i Północną, włączoną w nowe granice kraju. Obniżenie współczynników urodzeń występuje na terenach objętych niepokojami społecznymi, na obszarach emigracyjnych oraz rejonach długotrwałych migracji czasowych, gdy występuje rozłączenie rodzin, trwające niekiedy kilka lat.

W zdecydowanej większości krajów na świecie realizowana jest polityka pronatalistyczna, popierająca wzrost liczby urodzeń, w przeciwieństwie do polityki antynatalistycznej – zmierzającej do ograniczenia tej liczby. Tę drugą politykę prowadzą nieliczne tylko kraje, np. Chiny i Indie.

Dziecko od momentu narodzin do 28 dnia życia nazywamy noworodkiem, a określenia niemowlę używamy w stosunku do dzieci poniżej 1 roku życia. W Polsce od 1.07.1994 r. obowiązuje rekomendowana przez Światową Organizację Zdrowia definicja urodzenia żywego, mówiąca, że za noworodka żywo narodzonego uznaje się takiego, który bezpośrednio po wydaleniu lub wydobyciu z ustroju matki wykazuje przynajmniej jedną z oznak życia (bicie serca, oddychanie, tętnienie pępowiny, skurcze mięśni zależnych od woli), waży co najmniej 500 g i przeżyło co najmniej 24 godziny (Rozporządzenie..., 1994). W polskiej statystyce urodzenia dzieli się na żywe i martwe oraz urodzenia małżeńskie i pozamałżeńskie. W analizach natężenia urodzeń posługujemy się współczynnikami rodności, tj. współczynnikiem urodzeń, płodności i dzietności.

Na świecie obserwujemy spadek współczynnika urodzeń, choć jest on ciągle bardzo wysoki w Afryce oraz w Ameryce Środkowej i Południowej. W Europie poziom rodności ostatnio wzrasta nieznacznie, ale jest równocześnie najniższy z wszystkich kontynentów (ryc. 3.2., tab. 3.1.).

Liczbę urodzeń w Polsce, obok wymienionych przyczyn (wymierzonych i niewymierzonych), ukształtował przebieg i skutki pierwszej i drugiej wojny światowej. Nastąpiła zmiana liczebności i struktur populacji, czego efekty w postaci falowania wyżów i niżów demograficznych widoczne są do dzisiaj. Na rolę wojen w kształtowaniu poziomu urodzeń zwrócił uwagę E. Rosset (1933), formułując tzw. prawa demograficzne wojny. Wyróżnił dwie fazy: destrukcyjną – trwającą podczas działań wojennych, kiedy to znacznie zmniejsza się rodność, i kompensacyjną – po zakończeniu wojny, kiedy następuje wyraźny wzrost rodności. Zjawisko to widoczne jest zarówno

Ryc. 3.2. Urodzenia na świecie w 2010 r. (na 1000 ludności)
 Źródło: opracowano na podstawie: Demographic Yearbooks 2011.

Tab. 3.1. Ruch naturalny ludności świata według kontynentów – urodzenia (na 1000 ludności)

Lata	1995–2000	2000–2005	2005–2010
ŚWIAT	22,5	21,1	20,3
Afryka	38,7	37,6	36,0
Ameryka Północna	14,1	13,7	13,8
Ameryka Środkowa i Południowa	23,5	21,7	19,0
Azja	22,1	20,1	19,0
Europa	10,2	10,1	10,5
Australia i Oceania	18,8	17,4	17,4

Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2006, GUS, Warszawa, Tab. 3(6), str. 56; Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2009, GUS, Warszawa, Tab. 3(6), str. 46.

w Polsce, jak i w innych krajach Europy, które były objęte działaniami wojennymi, wystąpiło też ono w krajach neutralnych.

Wysoki wzrost liczby urodzeń określany mianem wyżu demograficznego nastąpił w Polsce po zakończeniu wojny i trwał do lat 50. XX w. W pierwszym etapie związany był z realizacją urodzeń odłożonych w czasie wojny, czyli wspomnianą tzw. kompensacją wojenną. W drugim etapie utrzymywanie się wysokiego poziomu urodzeń związane było z obniżeniem wieku kobiet rodzących pierwsze dziecko. Drugi wyż demograficzny pojawił się na początku lat 80. XX w., kiedy to w wiek najwyższej płodności weszły roczniki pierwszego wyżu. W warunkach trudnej wówczas sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej Polski szczególnego znaczenia nabrała rodzina, liczna i wielopokoleniowa. Na początku XXI w. nastąpił, niewielki wprawdzie, ale kolejny wzrost liczby urodzeń. Jest to „echo” drugiego wyżu demograficznego. Poziom współczynnika urodzeń w Polsce jest od kilkudziesięciu lat wyższy na terenach wiejskich, niż w miastach. W układzie przestrzennym urodzeń zwracają uwagę województwa o najwyższym współczynniku rodności, a mianowicie: pomorskie, mazowieckie i wielkopolskie (ryc. 3.3.).

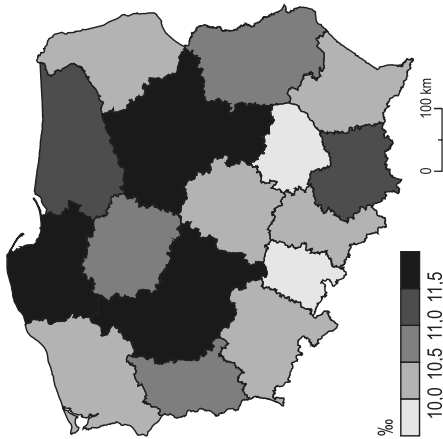
Kształtowanie się poziomu urodzeń wskazuje na znaczne przeobrażenia demograficzne, jakie nastąpiły w Polsce. Populacja jest nadal w trakcie transformacji demograficznej, ale równocześnie podlega procesom związanym

z tzw. drugim przejściem demograficznym. Przejawem tego jest przesunięcie wieku najwyższej płodności kobiet z grupy 20–24 lata do grupy 25–29 lat, a także jej wzrost w grupie 30–34 lata. W tej ostatniej grupie wzrost jest to realizacja odłożonych wcześniej urodzeń. Inaczej mówiąc – matkami zostają coraz „starsze” kobiety, a tym samym coraz „starsi” są rodzice. Plany związane z założeniem rodziny oraz jej powiększeniem realizują oni dopiero po osiągnięciu określonego poziomu dochodów i wykształcenia. Widoczne jest to zwłaszcza w przypadku struktury wykształcenia matek, wśród których systematycznie zmniejsza się odsetek kobiet z wykształceniem podstawowym i bez wykształcenia, a wzrasta udział matek z wykształceniem wyższym. Charakterystyczną cechą jest wzrost natężenia urodzeń pozamałżeńskich, co oznacza, że małżeństwo nie jest już jedyną formą założenia rodziny. Zjawisko to jest coraz bardziej widoczne w Polsce, choć w mniejszej jeszcze skali, niż w Europie Zachodniej i Północnej. Udział urodzeń pozamałżeńskich odniesiony do ogółu urodzeń żywych w poszczególnych województwach dzieli Polskę na dwie części: zachodnią i wschodnią. W części zachodniej ten odsetek jest wyraźnie wyższy niż w części wschodniej kraju (ryc. 3.4.).

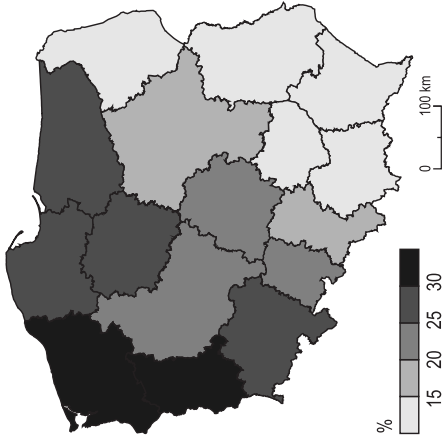
Przemianom demograficznym towarzyszy spadek współczynnika dzietności, a więc liczby dzieci urodzonych przeciętnie przez kobietę w ciągu całego jej okresu rozrodczego, tj. w wieku 15–49 lat. Od końca lat 80. XX w. poziom reprodukcji nie gwarantuje prostej zastępowalności pokoleń. Sytuacja demograficzna jest uznawana za korzystną, jeśli współczynnik dzietności kształtuje się na poziomie 2,1, tzn. gdy na jedną kobietę przypada średnio dwoje dzieci. W Polsce ten współczynnik od 20 lat jest znacznie poniżej tego poziomu. W ostatnich latach najniższą jego wartość notowano w woj. opolskim, a najwyższą w woj. pomorskim, co jest wynikiem różnic w strukturze płci i wieku ludności (ryc. 3.5.).

3.1.4. Zgony

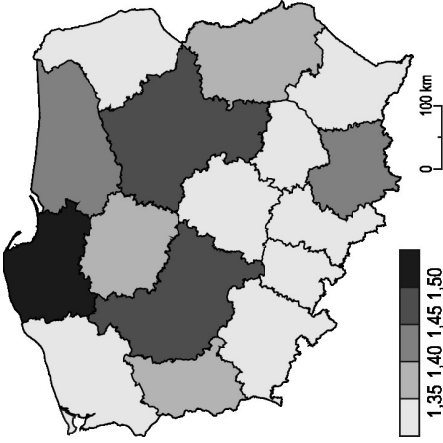
Zgony, obok urodzeń, są drugim ważnym składnikiem ruchu naturalnego. Ich poziom kształtowany jest przez szeroko rozumiane warunki środowiska, w jakich żyje człowiek, oraz czynniki biologiczne. Do tych ostatnich zaliczamy uwarunkowania genetyczne i związane z tym tempo starzenia się organizmu, styl życia, sposób odżywiania się oraz z punktu widzenia zdrowotnego – korzystne bądź niekorzystne warunki środowiska przyrodniczego.

Ryc. 3.3. Urodzenia w Polsce w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)

Ryc. 3.4. Urodzenia pozamałżeńskie w % urodzeń żywych w Polsce w 2010 r. (według województw)

Ryc. 3.5. Dzietność kobiet w Polsce w 2010 r. (według województw)

Źródło ryc. 3.3., 3.4. i 3.5.: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

Poziom umieralności związany jest ze strukturą płci i wieku, stanem cywilnym, miejscem zamieszkania (miasto-wieś), charakterem wykonywanej pracy, poziomem życia oraz funkcjonowaniem i dostępem do służby zdrowia. Siła oddziaływania poszczególnych czynników jest zróżnicowana i zależy od ogólnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego danego kraju czy regionu.

Zgonem w sprawozdawczości statystycznej zgodnie z ustawą z 1.07.1994 r. jest trwałe, to znaczy nieodwracalne ustanie czynności narządów niezbędnych do życia, w rezultacie czego następuje ustanie czynności całego ustroju (Rozporządzenie..., 1994). W Polsce obowiązujące przepisy zabraniają pochówku zmarłego bez aktu zgonu wydanego przez odpowiedni USC. Rygorystyczne przestrzeganie tego przepisu sprawiło, że informacja o zgonach jest wiarygodna.

Spółczenstwa o młodej strukturze wieku cechują się niższymi współczynnikami zgonów niż społeczenstwa uznawane za starzejące się. W takich krajach przechodzenie kolejnych licznych roczników do coraz starszych grup wieku prowadzi do wzrostu poziomu umieralności. Przykładem może być starzejąca się populacja Europy, gdzie pomimo wysokiego poziomu życia i dostępu do nowoczesnej służby zdrowia współczynnik zgonów od lat utrzymuje się na stosunkowo wysokim poziomie (tab. 3.2.).

Na świecie obserwujemy wyższą umieralność mężczyzn niż kobiet we wszystkich grupach wieku. Zjawisko to określane jest jako „nadumieralność” mężczyzn. Jego przyczyn poszukuje się między innymi w trudnych i szkodliwych warunkach pracy, stresie związanym z wykonywanym zawodem oraz stylem życia. Terminu „nadumieralność” używa się również w odniesieniu do stanu cywilnego. Osoby samotne cechuje „nadumieralność” w stosunku do tych pozostających w związkach małżeńskich czy partnerskich. Poziom umieralności zależy też od miejsca zamieszkania, gdyż na terenach wiejskich jest ono wyższe niż w miastach.

Obok pojęcia „umieralność” istnieje pojęcie „śmiertelność”. Oznacza ono natężenie zgonów w wyniku określonej choroby, np. malarii czy grypy. Jest to więc stosunek liczby osób, które zmarły w wyniku malarii, do liczby osób, które w ogóle zachorowały na malarię.

Podstawowym współczynnikiem poziomu umieralności jest ogólny współczynnik zgonów, obliczany jako stosunek liczby zgonów w określonym

Tab. 3.2. Ruch naturalny ludności świata według kontynentów – zgony (na 1000 ludności)

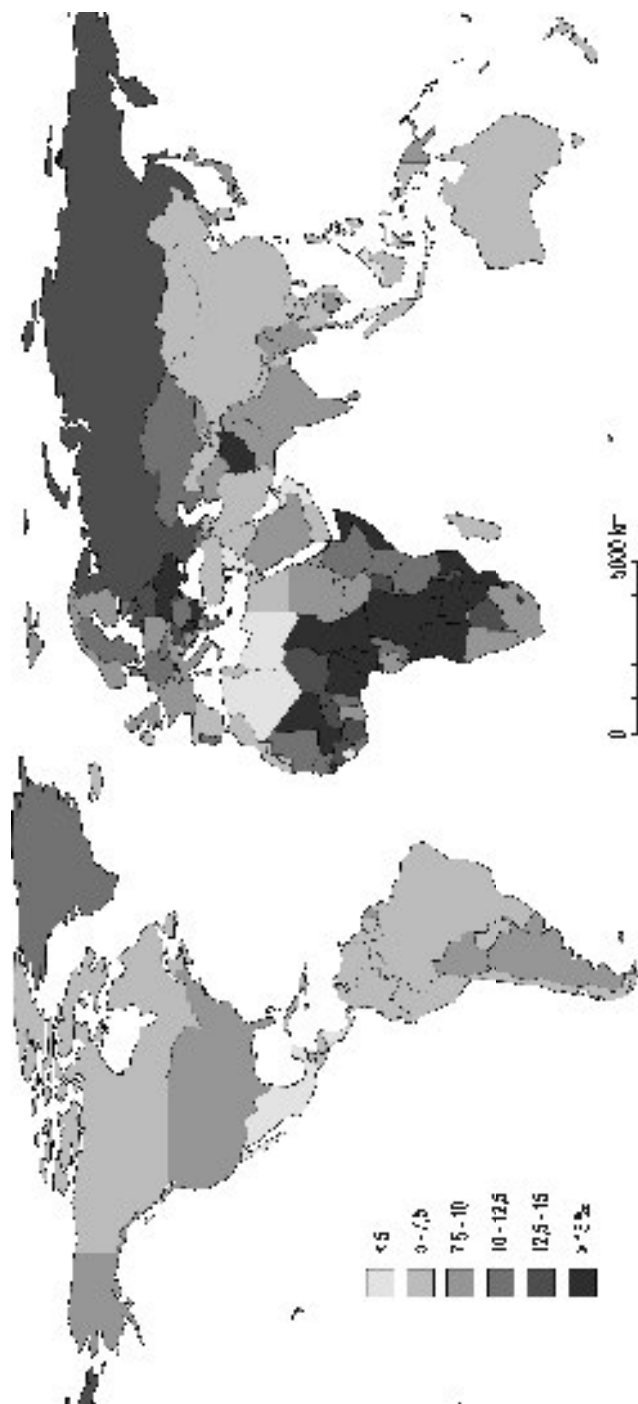
Lata	1995–2000	2000–2005	2005–2010
ŚWIAT	9,1	9,0	8,5
Afryka	15,0	15,3	12,5
Ameryka Północna	8,2	8,3	7,8
Ameryka Środkowa i Południowa	6,2	6,1	6,0
Azja	7,9	7,6	7,4
Europa	11,5	11,6	11,4
Australia i Oceania	7,7	7,4	7,0

Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2006, GUS, Warszawa, Tab. 3(6), str. 56; Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2009, GUS, Warszawa, Tab. 3(6), str. 46.

czasie i na określonym terenie do średniej liczby ludności. Drugim jest współczynnik zgonów niemowląt, który obliczamy jako stosunek liczby zgonów niemowląt na 1000 urodzeń żywych w danym roku i na danym terenie.

Na świecie obserwujemy systematyczny spadek natężenia zgonów. W krajach wysoko rozwiniętych, głównie Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, tendencja spadkowa liczby zgonów wystąpiła już w XIX w., natomiast w krajach słabo rozwiniętych zjawisko to widoczne jest dopiero od drugiej połowy XX w. (tab. 3.2., ryc. 3.6.). Wysokie współczynniki zgonów utrzymują się ciągle w Afryce, a decyduje o tym wysoka umieralność niemowląt i dzieci w wielu krajach.

Powszechnie uważa się, że poziom umieralności niemowląt jest wskaźnikiem osiągniętego poziomu cywilizacyjnego, kulturowego i gospodarczego danego regionu czy kraju. Wśród kontynentów zdecydowanie niekorzystnie wyróżnia się Afryka, gdzie umieralność niemowląt prawie dwukrotnie przewyższa średnią dla świata (tab. 3.3.). Stosunkowo niski poziom zgonów niemowląt cechuje zaś Europę i Amerykę Północną. Polska na tle Europy, pomimo stałego spadku umieralności niemowląt, ciągle należy do regionów o wysokim poziomie zgonów niemowląt, chociaż jego średnia dla kraju jest niższa niż dla wszystkich krajów europejskich. Szczególnie niekorzystna sytuacja w tym zakresie występuje w południowej i zachodniej części kraju (ryc. 3.7.).

Ryc. 3.6. Zgony na świecie w 2010 r. (na 1000 ludności)

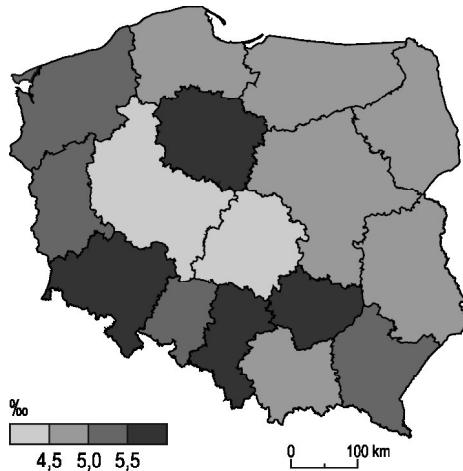
Źródło: opracowano na podstawie: Demographic Yearbooks 2011.

Tab. 3.3. Ruch naturalny ludności świata według kontynentów – zgoni niemowląt (na 1000 urodzeń żywych)

Lata	1995–2000	2000–2005	2005–2010
ŚWIAT	61,5	51,0	47,3
Afryka	98,8	94,2	82,6
Ameryka Północna	7,3	6,8	5,8
Ameryka Środkowa i Południowa	32,1	26,0	21,8
Azja	59,8	53,7	41,5
Europa	9,7	9,2	7,2
Australia i Oceania	31,6	28,7	22,8

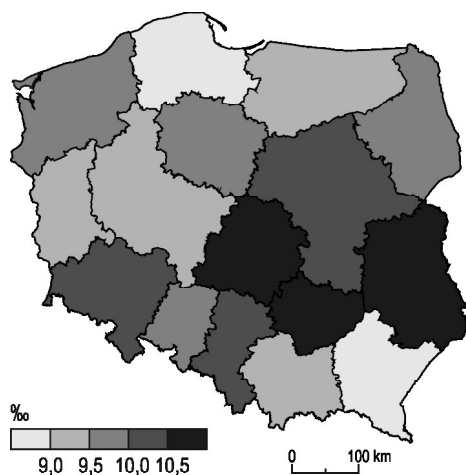
Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2006, GUS, Warszawa, Tab. 3(6), str. 56; Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2009, GUS, Warszawa, Tab. 3(6), str. 46.

W Polsce tendencję do spadku poziomu umieralności zniekształciły przebieg i skutki pierwszej, a szczególnie drugiej wojny światowej. Wysoki poziom zgonów, będący konsekwencją tej wojny, ustabilizował się na średnim europejskim poziomie dopiero w latach 60. XX w. Ponowny wzrost rozpoczął się w latach 70. XX w. i związany był z procesem starzenia się populacji. Wchodzenie kolejnych licznych roczników do starszych grup wieku praktycznie trwa nadal, przy czym obserwuje się wyższy poziom umieralności na terenach wiejskich niż w miastach. Wynika to między innymi ze zróżnicowanej struktury płci i wieku ludności miejskiej i wiejskiej, charakteru wykonywanych zawodów oraz dostępu do służby

Ryc. 3.7. Zgoni niemowląt na 1000 urodzeń żywych w Polsce w 2010 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

Ryc. 3.8. Zgony w Polsce w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

zdrowia. Główne przyczyny zgonów w Polsce to choroby układu krążenia, choroby nowotworowe, urazy oraz zatrucia.

W Polsce poziom umieralności wykazuje znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Obszary charakteryzujące się niższymi współczynnikami zgonów niż średnia dla Polski położone są w północnej i południowo-wschodniej części kraju. Pozostałe tereny cechuje wyższy poziom umieralności od średniej dla kraju, najwyższy w województwach: łódzkim, świętokrzyskim i lubelskim (ryc. 3.8.).

Kończąc omawianie problematyki zgonów ludności, należy zwrócić uwagę na prawidłowości i tendencje obserwowanych zmian w dużych zbiorowościach. Zastosowanie elementów teorii prawdopodobieństwa umożliwiło budowę tablic wymierania, opisujących przebieg umieralności określonej populacji według poziomu z badanego roku. Dla celów porównawczych ważny jest jeden z elementów tej tablicy, który określa przeciętne dalsze trwanie życia dla danego wieku. Miara ta określa, w latach dla noworodka oraz dla osób w różnym wieku (np. 20, 60, 80 lat), osobno dla kobiet i mężczyzn, prawdopodobieństwo dalszego trwania życia. Miarę tę przy uwzględnieniu wszystkich omawianych zastrzeżeń możemy stosować do oceny sytuacji demograficznej w porównaniach międzynarodowych.

3.1.5. Przyrost naturalny

Rozwój ludnościowy poszczególnych regionów czy krajów uwarunkowany jest głównie poziomem przyrostu naturalnego, będącego różnicą między liczbą urodzeń żywych a liczbą zgonów. Obok salda migracji jest to element decydujący o przyroście lub ubytku rzeczywistym ludności.

Poziom współczynnika przyrostu naturalnego jest znacznie zróżnicowany w skali świata, jak i poszczególnych krajów. Obok Afryki, mającej prawie dwukrotnie wyższy współczynnik przyrostu naturalnego niż średnia dla świata, ujemny przyrost naturalny, czyli ubytek naturalny ludności notuje się w Europie (tab. 3.4.).

Tab. 3.4. Ruch naturalny ludności świata według kontynentów – przyrost naturalny (na 1000 ludności)

Lata	1995– 2000	2000–2005	2005–2010
ŚWIAT	13,4	12,1	11,8
Afryka	23,7	22,3	23,5
Ameryka Północna	5,9	5,4	6,0
Ameryka Środkowa i Południowa	17,3	15,6	13,0
Azja	14,2	12,5	11,6
Europa	-1,3	-1,5	-0,9
Australia i Oceania	11,1	10,0	0,4

Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2006, GUS, Warszawa, Tab. 3(6), str. 56; Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2009, GUS, Warszawa, Tab. 3(6), str. 46.

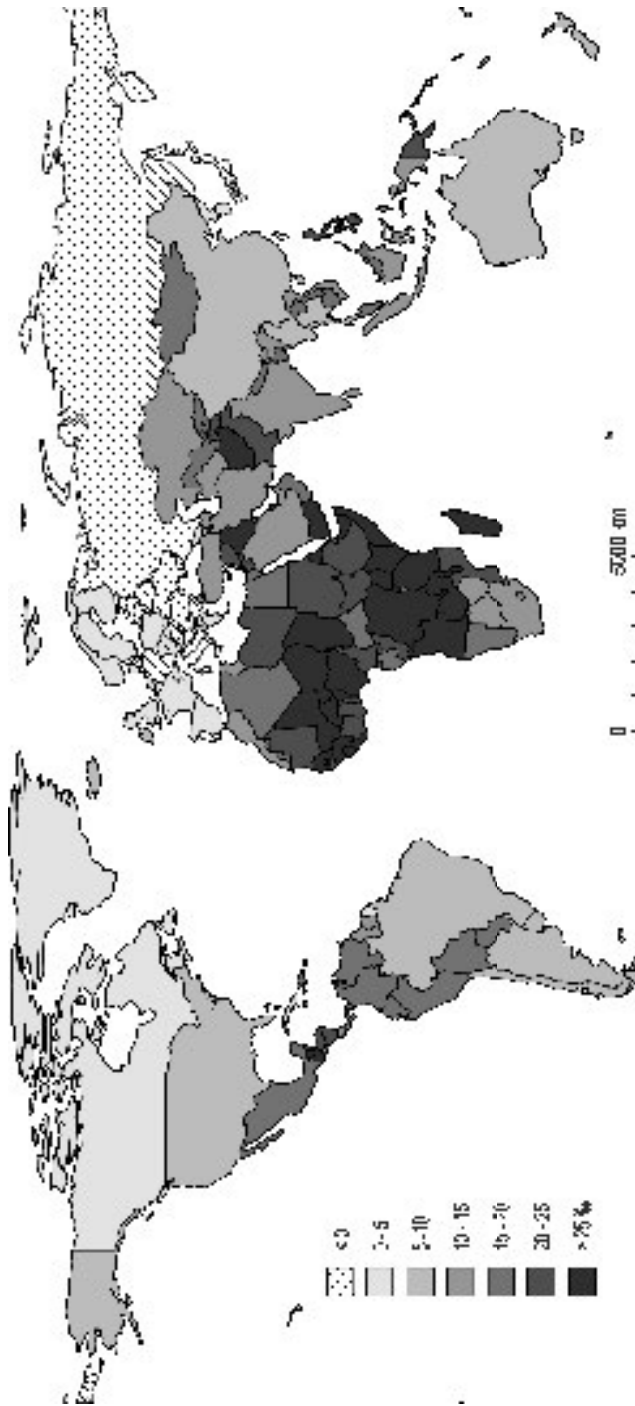
Zróżnicowanie poziomu przyrostu naturalnego nawiązuje między innymi do poziomu rozwoju cywilizacyjnego i gospodarczego wybranych regionów świata. Uwidaczniają się różnice między krajami określanymi jako słabo rozwinięte i wysoko rozwinięte.

W krajach słabo rozwiniętych współczynniki przyrostu naturalnego utrzymują się na wysokim poziomie, pomimo obserwowanej tendencji do ich spadku. Dotyczy to szczególnie krajów położonych w Afryce, Ameryce Środkowej i Południowej oraz Azji. Część z nich jeszcze niedawno była w fazie eksplozji demograficznej, podczas której przy ciągle utrzymującej się wysokiej rodności wyraźnie zmniejszyła się umieralność. W krajach tych wysoki poziom urodzeń wynika z preferowania modelu rodziny wielodzietnej, braku środków i wiedzy na temat planowania rodziny, niskiego standardu życia, młodej struktury wieku ludności, w tym dużej liczby kobiet w wieku rozrodczym.

Eksplozyjny wzrost liczby ludności w niektórych regionach świata doprowadził do znacznych różnic między tempem przyrostu naturalnego a tempem rozwoju społeczno-gospodarczego (ryc. 3.9.). Różnice w poziomie życia w mieście i na wsi wywołały masowe migracje ludności z przeludnionych terenów wiejskich. W większości przypadków miasta nie spełniły oczekiwań migrantów, stąd jeszcze większy był wzrost stopy bezrobocia, a wokół największych aglomeracji powstały patologiczne dzielnice nędzy. Przykładem tego typu problemów demograficznych są kraje latynoamerykańskie (w tym szczególnie Meksyk), a w krajach afrykańskich problemy takie występują np. w Nigerii.

W skali świata ograniczenie poziomu urodzeń (a tym samym przyrostu naturalnego) realizowane poprzez politykę antynatalistyczną nie przyniosło większych rezultatów. Stosowany system „kar” i „nagród” okazał się niewystarczający w zetknięciu z tradycją, kulturą i religią danego kraju. Jedynie w Chinach wyjątkowo restrykcyjna polityka ludnościowa – zakładająca posiadanie tylko jednego dziecka w rodzinie – doprowadziła do wyraźnego spadku liczby urodzeń oraz prawie dwukrotnego spadku przyrostu naturalnego. Chiny realizację tej polityki uzasadniały potrzebą powiązania planowania urodzeń z rozwojem społeczno-gospodarczym kraju, zapewniającym podniesienie standardu życia ludności. Efekty tej polityki są wprawdzie widoczne w ograniczeniu przyrostu naturalnego, mimo to liczba ludności Chin nadal będzie wzrastać, co wynika z wydłużania się przeciętnego trwania życia Chińczyków. Ta bardzo restrykcyjna polityka ludnościowa wywołała i negatywne skutki. Prawo posiadania jednego dziecka w miastach i dwójki na wsi spowodowało zniekształcenie struktury płci populacji. Liczebna przewaga mężczyzn nad kobietami została wzmocniona przez większą przeżywalność noworodków płci męskiej niż żeńskiej. Nie bez wpływu na tę sytuację są kulturowe tradycje społeczeństwa chińskiego, które preferuje potomów płci męskiej. W przyszłości stanowić może to zagrożenie dla kształtowania się poziomu małżeństw, szczególnie na terenach wiejskich.

Ideę planowania rodziny poprzez kontrolę urodzeń próbowały też wprowadzić Indie, ale i tam efekty tego są zbyt małe, jeśli chodzi o poziom przyrostu naturalnego. Wprawdzie widoczna jest tendencja spadkowa współczynnika przyrostu naturalnego, ale nadal ma on charakter eksplozyjny. Na tak wysoki poziom płodności w Indiach wpływa bardzo wczesny wiek

Ryc. 3.9. Przyrost naturalny na świecie w 2010 r. (na 1000 ludności)

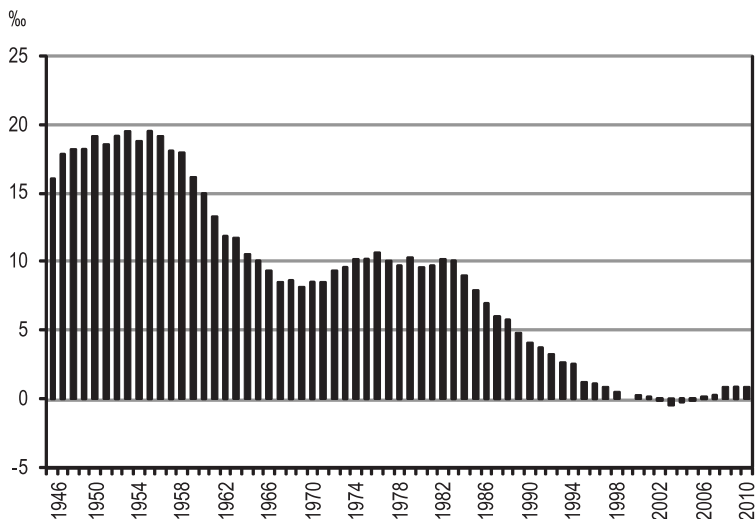
Źródło: opracowano na podstawie: Demographic Yearbooks 2011.

zawierania małżeństw, duża liczba legalizowanych związków oraz tradycja posiadania licznej rodziny w celu zabezpieczenia bytu rodzicom na starość. Według prognoz ONZ, szybki rozwój ludnościowy tego kraju będzie postępował i w połowie XXI w. Indie staną się krajem bardziej zaludnionym niż Chiny.

Przebieg procesów reprodukcji w krajach rozwiniętych i wysoko rozwiniętych ma inny charakter niż w pozostałych krajach. Cechuje go stosunkowo niski przyrost naturalny, a nawet ujemny, jak ma to miejsce w Europie (tab. 3.4.). Ubytek naturalny ludności nie jest rekompensowany przez migracje, dlatego w prognozach ONZ pojawia się coraz częściej informacja o nadchodzącej depopulacji Europy.

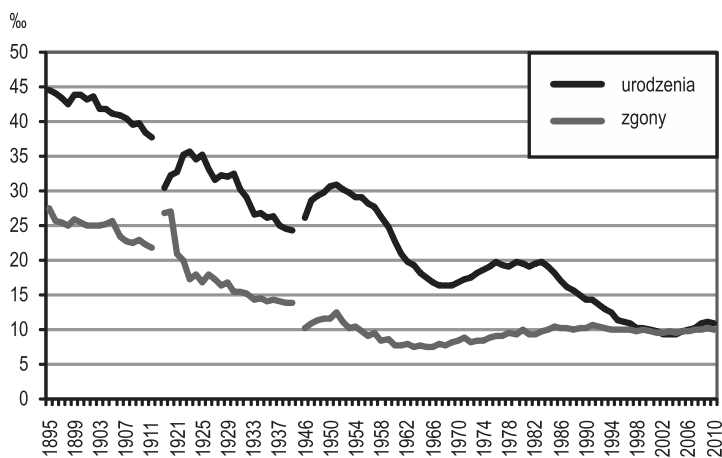
Zróżnicowanie przyrostu naturalnego w poszczególnych krajach Europy jest znaczne. Obok krajów z ujemnym przyrostem naturalnym jest jeszcze grupa państw z dodatnim przyrostem naturalnym, do której należy między innymi Polska. Niski przyrost naturalny wynika ze zmniejszającej się rodności i utrzymującej się praktycznie na stałym poziomie umieralności. W miarę postępowania procesów starzenia się społeczeństwa europejskiego spada rozrodczość. Jako przyczyny tego zjawiska najczęściej wymienia się wzrost aktywności zawodowej kobiet, chęć kształcenia się i podnoszenia swoich kwalifikacji, preferowanie modelu rodziny małej, a ponadto powszechną znajomość metod planowania ciąży. Utrzymujący się od wielu lat niski lub ujemny przyrost naturalny zmusił kraje wysoko rozwinięte do intensywniejszych działań prorodzinnych. Przykładem takiego kraju jest Francja, która z powodzeniem realizuje politykę wspierającą młode matki i rodziny wielodzietne.

Poziom przyrostu naturalnego w Polsce kształtują głównie urodzenia, stąd też jego wahania nawiązują do falowania wyżów i niżów (ryc. 3.10.). Wysokie współczynniki przyrostu naturalnego przypadają więc na lata powojennej kompensacji urodzeń (lata 50. XX wieku), a potem na tzw. „echo” tej kompensacji (lata 80. XX w.). Zjawiskiem całkowicie nowym, niespotykanym w powojennym rozwoju demograficznym Polski, jest pojawienie się ujemnego przyrostu naturalnego w 2002 r. Po raz pierwszy po wojnie liczba urodzeń nie zrekompensowała ogólnej liczby zgonów, dając w efekcie ubytek naturalny ludności (ryc. 3.11.). Sytuacja taka utrzymywała się przez kilka lat. Od 2006 r. liczba urodzeń ponownie przewyższa liczbę zgonów, dając dodatni choć niewielki przyrost naturalny.

Ryc. 3.10. Przyrost naturalny ludności Polski w latach 1946–2010 (na 1000 mieszkańców)

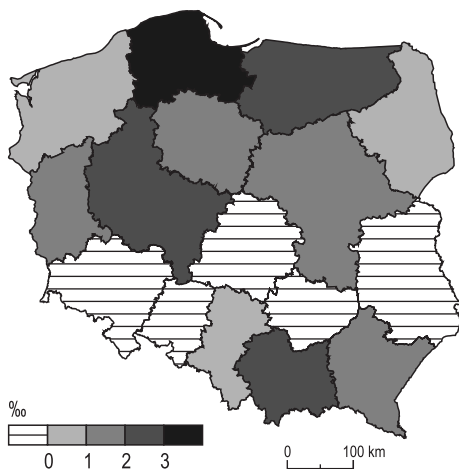
Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

Ryc. 3.11. Ruch naturalny ludności Polski w latach 1895–2010 (na 1000 mieszkańców)

Źródło: opracowano na podstawie: Holzer J. Z., 2003 (lata 1895–1939); Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa (lata 1949–2010).

Wyraźnej zmianie uległ przestrzenny układ współczynnika przyrostu naturalnego. Pojawiło się bowiem pięć województw z ubytkiem naturalnym ludności (ryc. 3.12.), tworzących pas od województwa dolnośląskiego przez łódzkie i świętokrzyskie aż po lubelskie. Pozostałe tereny położone na

Ryc. 3.12. Przyrost naturalny ludności Polski w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

północ i południe od tego pasa w większości mają ten współczynnik powyżej średniej dla Polski. Tradycyjnie najwyższe współczynniki przyrostu naturalnego utrzymują się w północnej i południowo-wschodniej części kraju, podobnie jak tradycyjnie wyższy poziom przyrostu naturalnego cechuje tereny wiejskie niż tereny zurbanizowane.

Na tle Europy Polska jest krajem o stosunkowo niskim poziomie przyrostu naturalnego, co przy ujemnym saldzie migracji prowadzi do stagnacji lub niewielkiego wzrostu lub ubytku liczby ludności (tab. 3.5.). Niezmiernie ważnym zagadnieniem we wszelkiego rodzaju porównaniach współczynników ruchu

naturalnego (zarówno w dłuższych okresach czasowych, jak i w porównaniach międzynarodowych), są kryteria ustalania faktów (urodzeń i zgonów). I tak w przypadku wielu krajów Afryki czy Azji nie ma wiarygodnej i pełnej rejestracji, często są to tylko dane przybliżone i szacowane. W przypadku urodzeń część z nich nie jest rejestrowana lub bywa rejestrowana z pewnym opóźnieniem. Dotyczy to również rejestracji zgonów, zwłaszcza niemowląt i dzieci. W różnych krajach stosuje się też różne definicje noworodka żywo urodzonego. Ponadto w mianowniku współczynnika urodzeń, zgonów czy przyrostu naturalnego występuje liczba ludności, a w wielu krajach nie prowadzi się regularnych spisów ludności oraz bieżącej statystyki stanów

Tab. 3.5. Przyrost naturalny w wybranych krajach Europy w 2000 r. i 2009 r. (na 1000 ludności)

Kraje	2000	2009
	%o	
Belgia	1,0	2,1
Bułgaria	-5,1	-3,6
Dania	1,7	1,4
Finlandia	1,4	2,0
Francja	4,4	4,3
Grecja	-0,2	0,9
Hiszpania	0,9	2,4
Holandia	4,2	3,1
Irlandia	6,1	10,2
Islandia	8,8	9,5
Niemcy	-0,9	-2,3
Norwegia	3,4	4,2
Polska	0,3	0,9
Portugalia	1,4	-0,5
Republika Czeska	-1,8	1,0
Rumunia	-0,9	-1,6
Słowacja	0,5	1,5
Słowenia	-0,2	1,5
Szwajcaria	2,2	2,0
Szwecja	-0,3	2,3
Węgry	-3,7	3,4
Wielka Brytania	1,2	3,7
Włochy	-0,2	-0,4

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 5(212), str. 466–467.

ludności. Nawet w krajach, w których prowadzi się takie rejestry, np. w Polsce, podany stan według stałego miejsca zamieszkania musi budzić wątpliwość, gdy równocześnie czasowo przebywają za granicą setki tysięcy czy parę milionów obywateli, a np. urodzenia ich dzieci rejestrowane są w państwach ich aktualnego przebywania.

Należy pamiętać, że w polskiej statystyce ruchu naturalnego ludności rejestracja małżeństw odbywa się według stałego miejsca zamieszkania męża. Fakt urodzenia dziecka zapisywany jest według miejsca zdarzenia (np. miejsce lokalizacji izby porodowej, szpitala itp.). Zgony rejestrowane są zaś według ostatniego stałego miejsca zamieszkania zmarłej osoby. Zgony niemowląt zapisywane są według miejsca zamieszkania matki.

3.1.6. Wybrane teorie rozwoju ludności

3.1.6.1. Próby formułowania teorii ludnościowych

Wyjaśnienie mechanizmów rządzących rozwojem liczby ludności świata zaprzętało umysły myślicieli już w bardzo odległych czasach. Wielu badaczy nurtował problem, jaka jest pojemność ludnościowa Ziemi (jako planety), czy istnieje optymalny poziom zaludnienia określonego obszaru oraz czy istnieją granice wzrostu demograficznego w możliwej do przewidzenia perspektywie. Dla tych celów formułowane są różnego rodzaju koncepcje opisujące i objaśniające rozwój populacji ludzkich, zwane teoriami demograficznymi (Rosset E., 1987).

W pracach chińskiego filozofa Konfucjusza (551–479 r. p.n.e.) i jego uczniów znajdujemy troskę o prawidłowe kształtowanie stosunków ludnościowych, z czego można wyciągnąć wniosek, że zajmowali się oni koncepcją optimum ludności definiowanego jako określenie liczby ludności, która może żyć najbardziej efektywnie na jakimś obszarze wykorzystując jego zasoby dla osiągnięcia zadowalającego poziomu życia. Według Słownika Demograficznego ONZ za optimum ludności uważa się taki stan, gdy ani wzrost, ani ubytek zaludnienia nie przyniosłby żadnych korzyści (Kosiński L., 1967). Autorzy odnosili się do ludności zatrudnionej w rolnictwie. Konfucjusz uważał za szkodliwy zarówno brak dzieci, jak również ich zbyt dużą liczbę. Uważał, że szybki wzrost liczby ludności może doprowadzić do spadku produkcji rolnej i głodu, a umieralność wzrasta wraz z niewystarczającą ilością żywności. Pisząc o właściwych proporcjach między zaludnieniem a wielkością obszaru, filozofowie ci kierowali do władz apel o przenoszenie ludności z obszarów przeludnionych na niedoludnione.

Wybitni filozofowie starożytnej Grecji, Platon (427–347 r. p.n.e.) i jego uczeń Arystoteles (384–322 r. p.n.e.), zajmowali się formułowaniem polityki

państwa i zasad osiągnięcia optimum ludności. Taki stan ludności miał powodować najlepsze wykorzystanie ludzkich możliwości dla zapewnienia bezpieczeństwa państwa. Platon np. precyzyjnie określił liczbę obywateli w greckim państwie-mieście i sugerował metody osiągnięcia wyznaczonej liczby ludności. Gdy stan był za mały, zalecał stosowanie doradztwa, nagród i nagan w celu zwiększenia liczby urodzeń oraz imigrację. Gdy stan byłby za duży, zalecał kontrolę urodzeń oraz kolonizację nowych obszarów. Arystoteles nadmiar ludzi w państwie łączył z ubożeniem i nędzą oraz różnymi niedomaganiami społecznymi. W polityce imperium rzymskiego preferowano działania pronatalistyczne, sprzyjające wzrostowi liczby ludności, w czym upatrywano wzrost potencjału militarnego dla poszerzenia i obrony granic państwa. Również w średniowieczu niektórzy uczeni zwracali uwagę na siłę państwa, którą uzależniali od dużej liczby ludności, np. G. Botero – 1558 r. (Rosset E., 1987).

Uczony arabski Ibn Chaldun (1332–1406) interesujący się problemem reprodukcji ludności sformułował teorię cyklu demograficznego, który składa się z trzech faz. Faza pierwsza cechuje się niewielką liczbą ludności, nieracjonalnym wykorzystaniem dóbr materialnych, brakiem warunków do ekonomicznej ekspansji kraju i nie w pełni zapewnioną obronnością kraju. Faza druga charakteryzuje się wzrostem liczby ludności, sytuacja gospodarcza systematycznie się poprawia, warunki bytowe ludności są coraz lepsze, wzmacnia się obronność kraju. Po pewnym czasie okres pomyślności dobiega końca. W fazie trzeciej dotąd pomyślny stan stopniowo zanika. Gospodarka się nie rozwija, ludność kraju ubożeje, spada liczba urodzeń, następuje depopulacja, co jest końcem starego cyklu demograficznego. Ponadto zdaniem Ibn Chalduna nasileniu powodzenia w fazie drugiej odpowiada nasilenie niepowodzeń w fazie trzeciej (Rosset E., 1987).

Zwartą teorię rozwoju ludności powiązaną z rozwojem ekonomicznym przedstawił Thomas Robert Malthus (1766–1834). Według pierwszej wersji tej teorii (z 1798 r.), liczba ludności wzrasta w postępie geometrycznym (1, 2, 4, 8, 16...), a produkcja środków żywności w postępie arytmetycznym (1, 2, 3, 4...). W przypadku wystąpienia dysproporcji między rozwojem ludności i produkcją środków żywnościowych rolę naturalnego jej regulatora miały spełniać epidemie, głód i wojny. Utrzymaniu zaludnienia na właściwym poziomie miały służyć działania prewencyjne, do których T.R. Malthus

zaliczał np. opóźnienie wieku zawierania małżeństw, dobrowolny celibat, zwłaszcza wśród ludności ubogiej. Zdaniem Malthusa to przeludnienie jest podstawową i stałą przyczyną nędzy ludności, a nie formy rządów czy nierównomierny podział własności. T.R. Malthus zmodyfikował później swą teorię, nie brał jednak pod uwagę możliwości zwiększenia się wydajności produkcji żywności. Chociaż poglądy te są kontrowersyjne, przyczyniły się do wzrostu zainteresowania rozwojem liczby ludności i zaowocowały szeregiem prac, które noszą nazwę maltuzjańskich i neomaltuzjańskich.

Rozpatrując stosunki produkcji, a szczególnie występującą zależność między akumulacją kapitału a popytem na siłę roboczą, Karol Marks (1818–1883) opisał mechanizm powstawania rezerwowej armii pracy w badanym wówczas okresie rozwoju kapitalizmu. Sformułował tezy związane z procesem reprodukcji ludności głównie, że nie ma naturalnego i uniwersalnego prawa rozwoju ludności, a także tezę dotyczącą społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju ludności, będących rezultatem określonego stadium, w którym znajduje się dane społeczeństwo.

Wzajemne zależności między reprodukcją ludności a rozwojem gospodarczym i naukowym rozwinął Fryderyk Engels (1820–1895). Nie brał on pod uwagę możliwości przeludnienia świata, ponieważ przewidywał, że w warunkach racjonalnego planowania gospodarki będzie można oddziaływać na reprodukcję ludności, zachowując równowagę rozwoju liczby ludności ze wzrostem produkcji, przy stałym podnoszeniu warunków bytowych ludności. Zakładał także możliwość wprowadzania świadomego regulowania wielkości rodziny (Rosset E., 1987; Holzer J. Z., 2003). Teoria marksistowska zakładała obowiązywanie odrębnych praw ludnościowych w krajach o różnych stosunkach produkcji. Wywarła wielki wpływ na politykę ludnościową i życie społeczne krajów o ustroju socjalistycznym, a więc w pewnym okresie dotyczyła niemal połowy ludności świata, w tym w formie najbardziej ortodoksyjnej mieszkańców Związku Radzieckiego oraz Chińskiej Republiki Ludowej.

3.1.6.2. Teoria przejścia demograficznego

Teoria przejścia demograficznego jest sformułowaną w pierwszej połowie XX w. koncepcją długookresowych przemian zachodzących w populacjach ludzkich. Według E. Rosseta (1987), teoria ta powstawała we fragmentach prac różnych autorów publikowanych między 1929 a 1945 rokiem jako efekt

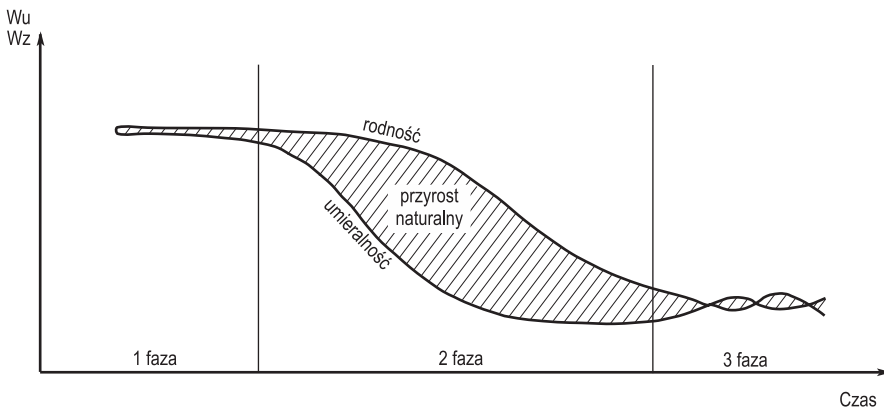
niezależnego wkładu trzech badaczy, którzy są uważani za prekursorów tej teorii, tj. A. Landry, F. W. Notestein i W.S. Thompson. Udział każdego z autorów jest inny, ale dopiero suma tych badań złożyła się na spójną teorię.

Teoria przejścia demograficznego przedstawia rozwój ogółu ludności jako występowanie kolejno po sobie następujących zdarzeń demograficznych określanych mianem faz. Podstawą ich wyróżnienia jest kształtowanie się poziomu urodzeń i zgonów oraz przyrostu naturalnego.

W wersji klasycznej podstawowy schemat przejścia demograficznego obejmuje trzy fazy:

- fazę równowagi naturalnej (prymitywnej), charakteryzującej się wysokim natężeniem urodzeń i zgonów,
- fazę przejściową, w której następuje spadek umieralności przy wciąż wysokiej płodności (rodności),
- fazę równowagi nowoczesnej z niskim natężeniem urodzeń i zgonów (ryc. 3.13.).

W społeczeństwie tradycyjnym występują naturalne procesy demograficzne, które charakteryzują się wysoką rodnością i dzietnością oraz umieralnością. Pierwsze dwa współczynniki kształtują się na wysokim poziomie, ale większą zmienność wykazuje współczynnik zgonów. Przyrost naturalny jest na ogół dodatni, lecz niewysoki lub równy zero. Populację cechuje pozostawanie na niskim poziomie, chociaż występują okresy wzrostów, ale

Ryc. 3.13. Trzyczłonowy model przejścia demograficznego

Źródło: Holzer J. Z., 2003, str. 20.

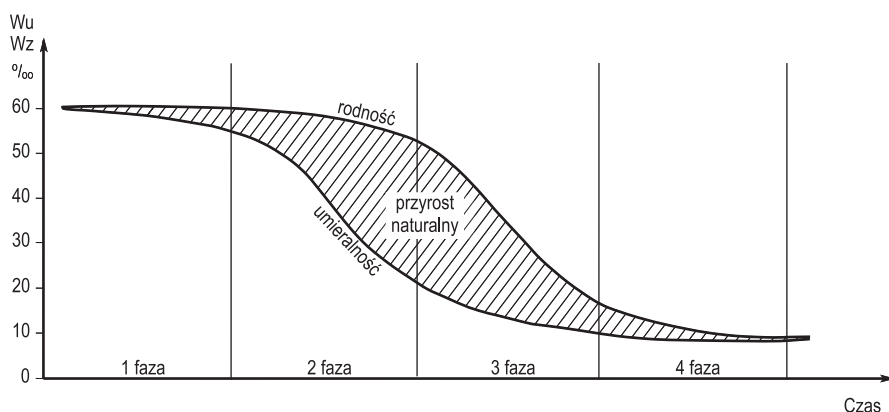
i głębokich ubytków. Faza naturalnej równowagi trwała przez 99% czasu istnienia człowieka na Ziemi.

W społeczeństwie nowoczesnym występuje niski poziom współczynnika urodzeń i niska dzietność (poniżej dwojga dzieci). Powszechnie jest stosowana świadoma i skuteczna kontrola urodzeń, występuje reprodukcja prosta lub zawężona. Przyrost naturalny jest niewielki lub zerowy. W społeczeństwie nowoczesnym występuje niski poziom współczynnika zgonów oraz wydłuża się przeciętne trwanie życia.

Modyfikacja klasycznego schematu przejścia demograficznego polega na podziale drugiej fazy na dwie części (co dało czterofazowy schemat przejścia demograficznego). Fazę przejściową dzieli się na:

- wczesne stadium wzrostu populacji z wysokim współczynnikiem urodzeń i wysokim, ale silnie zmniejszającym się współczynnikiem zgonów. Występuje szybko narastający wzrost populacji ludzkiej,
- późne stadium wzrostu populacji z malejącym, ale już nie tak szybko współczynnikiem zgonów oraz bardzo gwałtownie malejącym współczynnikiem urodzeń. Początkowo populacja ludzka przyrasta bardzo gwałtownie, w miarę bardzo szybkiego spadku współczynnika urodzeń przyrost naturalny równie gwałtownie wygasa (ryc. 3.14.).

Zakładane w teorii przejścia demograficznego osiągnięcie nowoczesnej równowagi przy niskiej płodności i umieralności okazało się nieprawdziwe.

Ryc. 3.14. Czterofazowy model przejścia demograficznego

Źródło: Holzer J. Z., 2003, str. 21.

Już w połowie XX wieku kraje uprzemysłowione weszły w nową fazę rozwoju demograficznego. Pełna kontrola płodności spowodowała osiągnięcie poziomu niegwarantującego już prostej zastępowalności pokoleń. Pojawił się inny niż w okresie przejścia demograficznego stan braku równowagi. W połowie lat 80. XX w. sformułowano koncepcję drugiego przejścia demograficznego. Autorami tej koncepcji są R.L. Lesthaeghe i D.J. van de Kaa (Holzer J. Z., 2003). Rok 1960 uważany jest za początek drugiego przejścia demograficznego, które występuje przede wszystkim w zamożnych krajach o wysoko rozwiniętej gospodarce rynkowej. Procesy te zachodzą także w Europie Środkowo-Wschodniej, ale ze znacznym opóźnieniem. Zachodzące przemiany w społeczeństwie doprowadziły do nowego modelu rodziny i gospodarstwa domowego.

W modelu tym uwzględniono także migracje ludności, których dodatnie saldo może równoważyć ubytek naturalny ludności. W tradycyjnym modelu pierwszego przejścia demograficznego nie uwzględniono wpływu migracji. W przechodzeniu do reprodukcji nowoczesnej nie uwzględniano wcześniej emigracji z Europy na kontynent amerykański i do Australii. Migracje te istotnie ograniczały nadmierną eksplozję demograficzną w okresie przejścia demograficznego. W końcowym okresie pierwszego przejścia demograficznego natężenie urodzeń było nieco wyższe niż natężenie zgonów, więc przyrost naturalny był dodatni. Saldo migracji ludności było bliskie zeru. Drugie przejście demograficzne rozpoczęło się wtedy, gdy na skutek starzenia się ludności wystąpiła wzrostowa tendencja współczynnika zgonów ludności, przy równoczesnym spadku natężenia urodzeń. Spowodowało to ubytek naturalny ludności, ale w krajach wysoko rozwiniętych, gdzie wysoka stopa życiowa przyciąga imigrantów, saldo ruchów wędrowniczych jest dodatnie.

Według D.J. van de Kaa (1987), na przemiany składające się na procesy drugiego przejścia demograficznego mają wpływ:

- uformowanie się nowego modelu rodziny, różnego od tradycyjnych związków małżeńskich. Rozpowszechnia się kohabitacja, która staje się alternatywą dla małżeństwa. Małżeństwo jest odkładane, a więc wzrasta średni wiek matek rodzących pierwsze dziecko. Wzrasta częstość rozwodów i separacji oraz rozpowszechnia się kohabitacja wśród osób owdowiałych i rozwiedzionych;

- obniża się natężenie wyższych kolejności urodzeń (dziecko trzecie, czwarte i dalsze). W związkach małżeńskich macierzyństwo odkładane jest na dalsze lata, co powoduje spadek poziomu płodności kobiet w starszym wieku. Wzrasta częstość urodzeń pozamałżeńskich, a także częstość zamierzonej bezdzietności. Ważnym czynnikiem przemian w zakresie prokreacji jest nowoczesność stosowanych środków farmakologicznych. Dzięki temu środki te stosowane są nie tylko w celu uniknięcia poczęć, lecz skutecznie też wpływają na pożądaną liczbę dzieci oraz na wyznaczenie, kiedy mają one przychodzić na świat, czyli umożliwiają świadomą prokreację.

3.1.6.3. Prawa demograficzne wojny

Analizując rozwój ludności, który może być zakłócony wydarzeniami wojennymi, Edward Rosset zaobserwował szczególny cykl demograficzny składający się z dwóch kolejno po sobie następujących faz i sformułował tzw. prawa demograficzne wojny (1933 r.). Pierwsza faza to faza destrukcyjna, a druga – kompensacyjna.

Faza destrukcyjna rozpoczyna się z chwilą podjęcia działań wojennych i trwa do ich zakończenia. W fazie tej występują następujące zjawiska: spadek liczby zawieranych małżeństw, spadek liczby urodzeń, wzrost liczby zgonów spowodowany bezpośrednimi stratami w wyniku działań wojennych oraz niedoborem żywności, leków, opieki lekarskiej, a także świadomość zagrożenia normalnych warunków życia. Ludność masowo opuszcza dotychczasowe miejsce zamieszkania, dobrowolnie lub przymusowo.

Faza kompensacyjna rozpoczyna się po zakończeniu działań wojennych, kiedy kraj zaczyna się dźwigać ze zniszczeń. Wówczas pozytywnie zmienia się oblicze demograficzne społeczeństwa (z reguły konstruktywnie), zawierane są w wielkiej liczbie związki małżeńskie odroczone z powodu wojny, łączą się małżeństwa rozbite przez wojnę. Wzrost liczby małżeństw powoduje liczne urodzenia. Występują wzmożone ruchy migracyjne, w tym powroty do dawnych siedzib, powroty uchodźców, jeńców wojennych i osób deportowanych. Negatywnymi zjawiskami wczesnego okresu powojennego są liczne rozwody z powodu długotrwałej rozłąki małżonków i nietrwałości małżeństw zawartych w czasie wojny. Wzrasta też liczba zgonów osób okaleczonych w czasie wojny, schorowanych i wycieńczonych. Czas trwania fazy

kompensacyjnej jest zwykle równy trwaniu fazy destrukcyjnej. Jeżeli straty wojenne były szczególnie duże lub opóźniał się powrót jeńców i uchodźców wojennych, to okres kompensacji może ulec wydłużeniu. Prawa demograficzne wojny działały również w krajach neutralnych, nieuczestniczących w drugiej wojnie światowej.

Konsekwencją fazy destrukcyjnej są wyraźne ubytki widoczne jako szczyby na piramidzie płci i wieku ludności, szczególnie w rocznikach dotkniętych największymi stratami bezpośrednimi oraz znacznie zmniejszonymi udziałami dzieci urodzonych w czasie wojny. Faza kompensacyjna charakteryzuje się bardzo wysokimi urodzeniami roczników powojennych, znana jako zjawisko wyżu demograficznego. Z czasem szczyby wojenne i roczniki wyżu demograficznego przesuwają się na piramidzie wieku, powodując zjawisko falowego występowania wyżów i niżów demograficznych. Cechą następnych cykli jest stopniowe wygaszanie ostrości początkowych przyczyn destrukcyjnych działań wojny. Następuje także zmniejszanie się natężenia fazy kompensacyjnej z powodu rozpraszania się w czasie natężenia małżeństw oraz zmniejszania się koncentracji urodzeń, dużej w poprzedniej krótkiej fazie kompensacyjnej.

3.2. Migracje ludności

3.2.1. Wprowadzenie

Migracją (inaczej wędrownką) jest każda zmiana miejsca zamieszkania lub czasowego pobytu polegająca na przekroczeniu granicy państwa, a wewnątrz kraju – granicy administracyjnej podstawowej jednostki terytorialnej (miasta, gminy, powiatu, województwa), powodująca trwałe lub tymczasowe osiedlenie się w innej miejscowości. Migracje ludności stanowią więc całość kształt przemieszczeń prowadzących do stałej lub okresowej zmiany miejsca zamieszkania.

W literaturze geograficznej obok pojęcia migracji spotykamy również określenia: ruch migracyjny, ruch wędrownkowy, mobilność przestrzenna ludności, mobilność geograficzna, wędrownki – traktowane jako synonimy.

Migracje mają charakter zdecydowanie przestrzenny. Zmiana miejsca zamieszkania lub pobytu może być rozpatrywana z punktu widzenia miejsca

rozpoczęcia migracji lub miejsca jej zakończenia, czyli miejsca docelowego. Opuszczone miejsce dotychczasowego zamieszkania jest terenem pochodzenia migranta. Pojęcia „odpływ ludności” i „emigracja” związane są z określeniami „ludność odpływowa” i „emigrant”. Nowe miejsce zamieszkania lub pobytu jest miejscem zakończenia wędrówki stałej lub czasowej. Napływ ludności lub inaczej imigracja na wybrany obszar wiąże się z kolei z terminami „ludność napływowa” „imigranci”, „przybysze”. Ogół ludności uczestniczącej w przemieszczeniach to migranci, inaczej ludność migrująca.

W badaniach geograficznych jednym z istotnych problemów badawczych, obok ustalenia przyczyn i skutków wędrówek, jest określenie wielkości i natężenia migracji ze wskazaniem dominujących kierunków tych przemieszczeń ludności. Wielkość wędrówek można mierzyć w liczbach bezwzględnych lub względnych. Podstawowymi miernikami natężenia migracji są wielkości:

- *migracji brutto*, czyli ogólnej liczby migrujących w czasie (t), rozumianej jako suma ludności napływowej (N) na dany teren i ludności odpływowej (O):

$$M_b^t = N_t + O_t$$

- *migracji netto*, zwanej *saldem migracji*. Jest to różnica między liczbą ludności napływowej (N) a odpływowej (O) z określonego obszaru w określonym czasie (t):

$$M_n^t = N_t - O_t$$

Oba te mierniki są pomocne w ogólnej ocenie rozmiarów migracji, mają niestety tylko wartość poznawczą. Nie uwzględniają bowiem ludności zamieszkałej na badanym terenie, co uniemożliwia prowadzenie studiów porównawczych, zwłaszcza w układach przestrzennych.

Stosunek ludności migrującej do ogólnego stanu mieszkańców badanego obszaru umożliwiają natomiast współczynniki wyrażone w procentach lub promilach. Najczęściej stosowanymi współczynnikami natężenia ruchu wędrówkowego/migracyjnego są:

- *współczynnik napływu wędrówkowego* (imigracji), który informuje, jaką część ludności badanego obszaru stanowi ludność napływowa:

$$W_n^t = \frac{N_t}{L_t} \cdot C$$

- *współczynnik odpływu wędrówkowego* (emigracji), informujący, jaka część ludności wyemigrowała:

$$W_o^t = \frac{O_t}{L_t} \cdot C$$

- *współczynnik salda migracji* (zwany też współczynnikiem migracji netto), który informuje ile ludności zamieszkałej na badanym terenie stanowi ludność napływowa – jeśli współczynnik przyjmuje wartość dodatnią (przyrost migracyjny), a ile ludność odpływowa – jeśli jego wartość jest ujemna (ubytek migracyjny):

$$W_{sm} = \frac{N_t - O_t}{L_t} \cdot C$$

- *współczynnik obrotu migracyjnego* określający ogólną ruchliwość ludności na wybranym terenie:

$$W_{om} = \frac{N_t + O_t}{L_t} \cdot C$$

- *współczynnik efektywności migracji*, który najlepiej odzwierciedla procesy migracyjne na danym obszarze poprzez porównanie salda migracji z ogólną ruchliwością migracyjną ludności, czyli obrotem migracyjnym:

$$W_{em} = \frac{N_t - O_t}{N_t + O_t} \cdot C$$

Podobnie jak w przypadku ruchu naturalnego, obok współczynników surowych, gdzie liczona jest cała ludność badanego terenu, możemy wprowadzić tylko wybrane kategorie migrantów i wówczas będziemy posługiwać się współczynnikami cząstkowymi. Przykładowo może to być współczynnik imigracji lub emigracji: dzieci i młodzieży (0–17 lat), ludności w wieku produkcyjnym (18–59/64 lata), mężczyzn albo kobiet.

Jedną z metod pozwalających sklasyfikować poszczególne obiekty (np. miasta czy gminy) pod kątem zachodzących w nich procesów migracyjnych jest metoda typografów Z. Długosza (1992). Polega ona na określeniu wzajemnych relacji czterech podstawowych zmiennych opisujących ruch migracyjny względem wartości średnich tych wskaźników. Jego konstrukcja opiera się na układzie wyskalowanych osi poziomych ilustrujących wartości poszczególnych współczynników: napływu, odpływu, salda migracji i obrotu migracyjnego przeciętych osią pionową (x) w miejscach wartości średnich tych mierników. Po połączeniu naniesionych wartości na poszczególne osie współczynników otrzymujemy linię łamaną – graf. Wzajemny układ dwóch linii: prostej (wartości średnich) i łamanej (grafu), stanowi podstawę podziału badanej populacji na typy. Obraz graficzny tych typów nazwano typografem. Teoretycznie uzyskuje się 16 postaci typów, przy czym cztery z nich praktycznie nie występują (Długosz Z., 1992).

Podstawowe źródła informacji o migracjach zawierają oficjalne publikacje GUS. Są to dane pochodzące z powszechnych spisów ludności zawierające informacje o miejscu urodzenia, miejscu zamieszkania i ewentualnych miejscach poprzedniego zamieszkania. Innym źródłem są dane Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej informujące o liczbie Polaków oficjalnie zarejestrowanych jako zatrudnionych w krajach Unii Europejskiej. Cennych informacji dostarczają przeprowadzane co kwartał przez GUS badania reprezentacyjne aktywności ekonomicznej ludności BAEL oraz badania specjalne wykonywane przez zespoły osób zajmujących się problematyką przemieszczeń ludności na wybranym terenie. Źródłem danych jest też bieżąca rejestracja meldunkowa, zawierająca jednak tylko informacje o meldunkach na stałe.

Migracje są przedmiotem badań kilku dyscyplin naukowych i w zależności od przyjętych kryteriów są też w różny sposób klasyfikowane. Geografowie zwracają szczególną uwagę na kryteria przestrzenne, tj. kierunek migracji, pokonywane odległości oraz zasięg przestrzenny. Demografowie skupiają się na czasie i obszarze migracji, jednak bez analizy układów przestrzennych. Natomiast socjologów interesują przyczyny migracji oraz decyzje podejmowane przez pojedynczego człowieka, a także jego postawa wobec migracji.

W badaniach geograficznych najczęściej stosowane kryteria klasyfikacji to: czas trwania migracji (trwałość migracji); obszar, czyli zasięg i pokonywane odległości; kierunek migracji; przyczyny migracji; sposób ich organizacji.

Czas trwania migracji pozwala wyróżnić migracje stałe, czasowe i codzienne (wahadłowe). Migracje stałe wiążą się z definitywną zmianą miejsca zamieszkania. Migracje czasowe to takie, których skutkiem jest czasowy pobyt w nowym miejscu i czasowa nieobecność w stałym miejscu zamieszkania. Jeśli podejmowane są w doraźnych celach, a po ich zrealizowaniu następuje powrót do miejsca pochodzenia, są to migracje okresowe. Przykładem mogą być uczniowie i studenci podejmujący naukę w odległym mieście, a po jej zakończeniu powracający do domu. Drugi rodzaj migracji czasowych to migracje sezonowe, a więc podejmowane w ściśle określonej porze roku. Są to sezonowe wyjazdy do prac rolnych w lecie (np. zbioru truskawek), a do wyrębu lasu w zimie. Migracjami codziennymi (wahadłowymi) są przede wszystkim dojazdy do miejsca pracy lub nauki.

Wędrówki ludności odbywają się na określonym obszarze, co wymaga pokonywania pewnych odległości i związane jest z koniecznością przekraczania różnego rodzaju granic. Zasięg wędrówek różnicuje migracje na wewnętrzne (wewnątrz krajowe) i zewnętrzne (zagraniczne). Migracje wewnętrzne są przemieszczeniami na obszarze danego kraju o charakterze międzyregionalnym, wewnątrzregionalnym i lokalnym. Trzeba jednak pamiętać, że odległości pokonywane przez migrantów nie mogą być jedynym kryterium podziału. Zróżnicowany powierzchniowo obszar poszczególnych państw może sprawić, że to, co w Polsce może być dystansem dla migracji zewnętrznych, w Rosji czy Chinach będzie stanowić migracje wewnętrzne. Migracje zewnętrzne (inaczej zagraniczne), wynikają z faktu przekroczenia granicy państwowej danego kraju. Wśród nich wyróżniamy migracje: kontynentalne (zachodzące pomiędzy państwami danego kontynentu), zamorskie (czyli międzykontynentalne) i regionalne. Te ostatnie dotyczą migracji w obrębie krajów zunifikowanych gospodarczo, kulturowo lub politycznie, np. w obrębie krajów Unii Europejskiej czy tylko krajów skandynawskich (tab. 3.6.).

W przypadku migracji wewnętrznych do określenia kierunku przemieszczeń na danym obszarze stosuje się określenia – napływ i odpływ ludności (ryc. 3.15., ryc. 3.16.). Przy rozpatrywaniu zaś migracji zagranicznych używamy określeń – imigracja i emigracja (ryc. 3.17.). Z faktem przekroczenia granic państwowych wiążą się też terminy: reemigracja (powrót emigranta do miejsca zamieszkania w kraju), repatriacja (organizowany przez władze

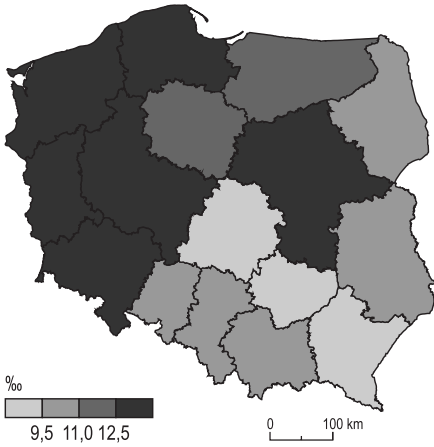
3. DYNAMIKA LUDNOŚCI

Tab. 3.6. Emigracja z Polski na pobyt czasowy w latach 2004–2010 (w tys. osób)

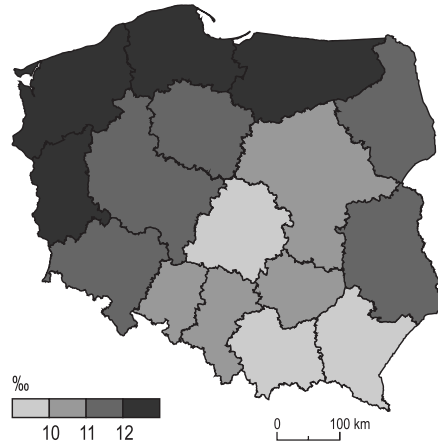
Kraj przebywania	2004	2006	2008	2010
OGÓŁEM	1 000	1 950	2 210	1 990
w tym: Europa	770	1 610	1 887	1 690
w tym: kraje Unii Europejskiej	750	1 550	1 820	1 615
Austria	15	34	40	32
Belgia	13	28	33	45
Cypr	.	.	4	w3
Dania	.	.	19	19
Finlandia	0,4	3	4	3
Francja	30	49	56	55
Grecja	13	20	20	16
Hiszpania	26	44	83	50
Irlandia	15	120	180	125
Holandia	23	55	108	108
Niemcy	385	450	490	455
Portugalia	0,5	1	1	1
Republika Czeska	.	.	10	7
Szwecja	11	25	29	37
Wielka Brytania	150	580	650	560
Włochy	59	85	88	92
w tym: kraje spoza Unii Europejskiej	20	60	67	75
w tym: Norwegia	.	.	38	46

Źródło: Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2010, październik 2011, Departament Badań Demograficznych, GUS, Warszawa, str. 3.

danego kraju powrót osób, które go opuściły w wyniku wydarzeń wojennych lub zmiany granic politycznych), deportacja (przymusowe przesiedlenie do innego rejonu kraju lub poza granice państwa, głównie ze względów politycznych), ekspatriacja (dobrowolne albo przymusowe opuszczenie kraju ojczystego, zerwanie z nim wszelkich więzi), ekstradycja (wydanie władzom innego państwa osoby podejrzanej lub skazanej za przestępstwo).

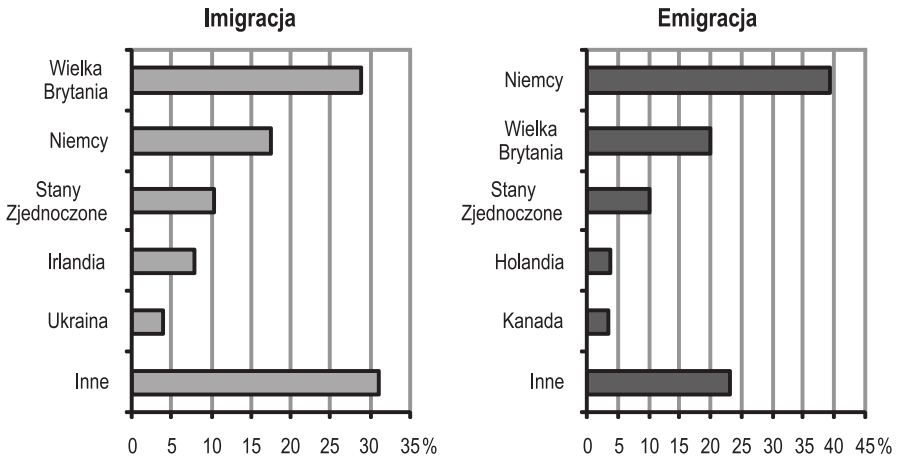

Ryc. 3.15. Napływ ludności na pobyt stały w Polsce w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)

Ryc. 3.16. Odpływ ludności w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)

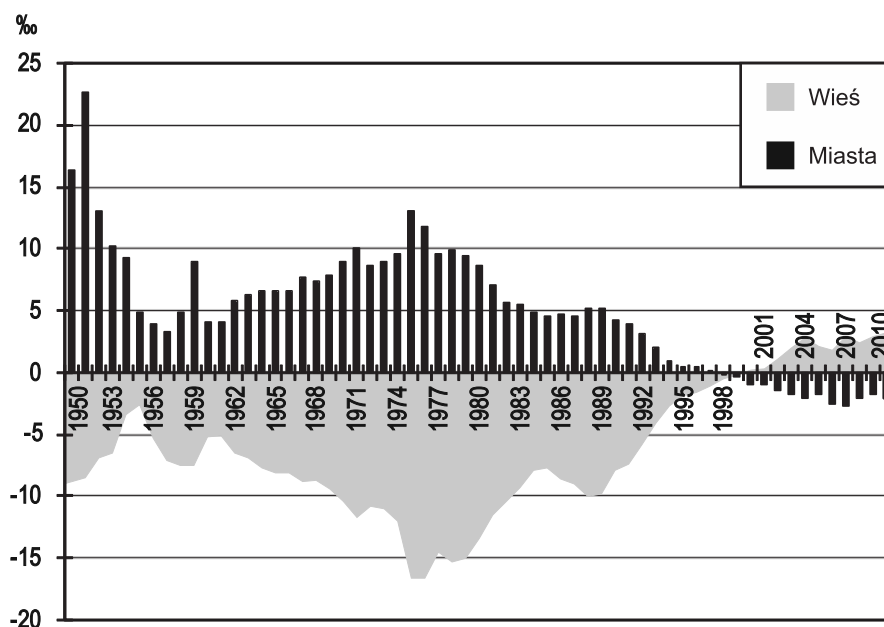
Źródło ryc. 3.15. i 3.16.: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

Ryc. 3.17. Migracje zagraniczne ludności Polski na pobyt stały w 2010 r. (według państw)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2012, GUS, Warszawa.

Migracje ze względu na charakter osadnictwa, a więc kierunki przemieszczeń, ujmują cztery typy przepływów migrantów, a mianowicie: z miast do miast, z miast do wsi, ze wsi do wsi i ze wsi do miast. Na podstawie tych kierunków możemy określić ogólny bilans migracji ludności między miastami a obszarami wiejskimi (ryc. 3.18.).

Ryc. 3.18. Ogólne saldo migracji dla terenów miejskich i wiejskich w Polsce w latach 1950–2010 (na 1000 mieszkańców)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

Pod względem przyczyn, dzielimy migracje na ekonomiczne i pozaekonomiczne. Migracje ekonomiczne (określane też jako zarobkowe), podejmowane są na podstawie dobrowolnej decyzji migranta, a podyktowane są chęcią poprawy warunków materialnych i bytowych. Większość przemieszczeń ludności, jakie dotychczas miały miejsce na świecie (w tym i w Polsce), wynikała właśnie z przyczyn ekonomicznych. Wszystkie inne typy migracji zaliczamy do pozaekonomicznych, a więc np. rodzinne, narodowościowe, polityczne, turystyczne, religijne, ekologiczne, zdrowotne itd.

Ze względu na sposób organizacji migracje dzielimy na dobrowolne i przymusowe, legalne i nielegalne, indywidualne lub grupowe. Migracje przymusowe wywołane są przyczynami niezależnymi od migranta, zaś o dobrowolnych decyduje on sam.

Zbliżone do przedstawionych kryteriów, ale nieco inaczej ujęte są kryteria klasyfikacji przedstawione przez A. Maryńskiego (1984). Należą do nich: przyczyny migracji, ich charakter geograficzno-polityczny, czas trwania oraz charakter osadnictwa ludności migrującej. W publikacjach geograficznych nie ma jednolitej klasyfikacji ruchów migracyjnych ludności. Większość badaczy za migracje ludności uznaje tylko te, które są podejmowane dobrowolnie, zarówno indywidualnie, jak i mające charakter zorganizowany.

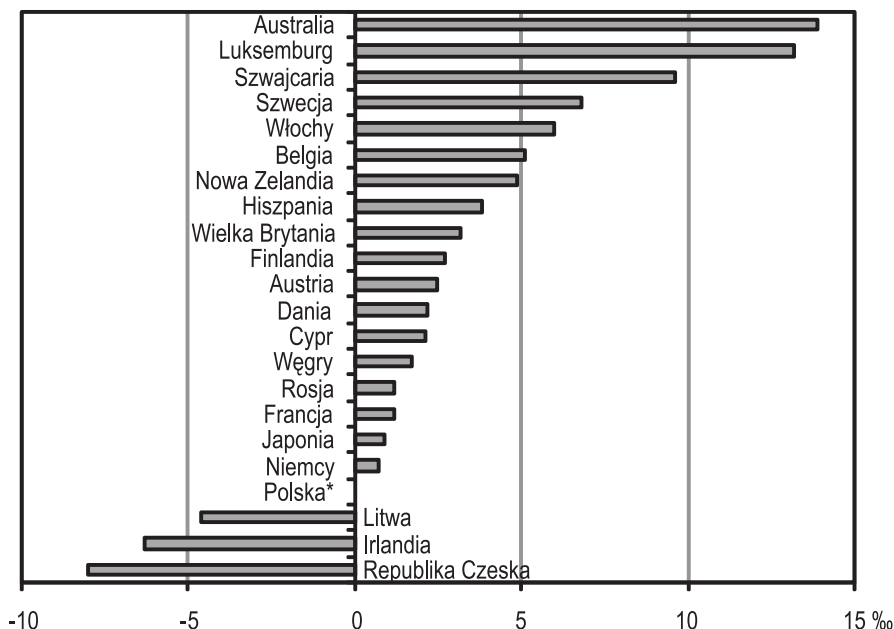
3.2.2. Kierunki migracji

Globalizacja migracji sprawia, że obejmują one cały świat. Wzrost ruchliwości ludności obserwowany jest na wszystkich kontynentach, przy czym ludność Azji – najludniejszego kontynentu świata – ma tu istotny udział. Więcej przepływów migrantów odbywa się między krajami i kontynentami półkuli północnej niż południowej, więcej na wschodniej niż na zachodniej.

Zróżnicowanie rozmiarów i kierunków migracji nadają poszczególnym państwom charakter kraju imigracyjnego (dodatnie saldo migracji zagranicznych, imigracja jest większa od emigracji) lub emigracyjnego (ujemne saldo migracji zagranicznych, emigracja przewyższa imigrację). Są też kraje łączące obie te cechy, jak i takie, których ludność w migracjach zagranicznych na większą skalę nie uczestniczy (ryc. 3.19.).

Charakter imigracyjny mają najczęściej kraje wysoko rozwinięte, będące centrami gospodarki światowej. Celem ich polityki migracyjnej jest zwiększenie potencjału demograficznego kraju w celu zagospodarowania dużych obszarów bezludnych lub słabo zaludnionych, zwłaszcza w pierwszej fazie kolonizacji, dla uzupełnienia deficytów na rynku pracy, a często i odmłodzenia społeczeństwa. USA, Kanada czy Australia są typowymi krajami imigracyjnymi, które swój rozwój społeczno-demograficzny i gospodarczy osiągnęły dzięki napływowi imigrantów. Zachętą do przyjazdu były bezpłatne nadania ziemi lub jej bardzo niskie ceny; obok korzystnych warunków materialnych istniała też możliwość uzyskania obywatelstwa. Krajami imigracyjnymi stały się też dawne imperia kolonialne, które chętniej przyjmowały

3. DYNAMIKA LUDNOŚCI

Ryc. 3.19. Saldo migracji zagranicznych wybranych krajów świata w 2009 r. (na 1000 mieszkańców)

* Polska – 0‰.

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

mieszkańców ze swoich dawnych kolonii, niż imigrantów z innych krajów. Dla osób tych bardzo duże znaczenie miał fakt znajomości języka kraju docelowego już przed przyjazdem. Przykładem mogą być imigranci z Afryki Północnej we Francji. Jeszcze inny model kraju imigracyjnego reprezentują np. Niemcy. Wysoki popyt na pracę, przy braku rąk do pracy sprawił, że w Niemczech (np. w latach 70. XX w.) rekrutowano do pracy wszystkich napływających imigrantów. Ich pobyt traktowano jako czasowy i nie gwarantowano im uzyskania obywatelstwa. Z tego powodu pojawiła się znaczna grupa tzw. gasterbeiterów, początkowo wywodzących się z byłej Jugosławii oraz Turcji, a potem i z innych krajów europejskich. Innym sposobem zwiększenia liczby imigrantów było stworzenie odpowiednich warunków do przyjęcia tzw. etnicznych Niemców mieszkających w krajach Europy Wschodniej. Z możliwości tej skorzystało wiele osób, w tym i z Polski.

Kraje emigracyjne najczęściej są przeludnione, słabo rozwinięte i o wysokim bezrobociu. Różnice w poziomie życia między krajami bogatymi a biednymi są ciągle główną przyczyną przepływów ludności. Obserwuje się jednak pewną prawidłowość polegającą na tym, że w miarę rozwoju gospodarczego krajów emigracyjnych ich dotychczasowe miejsce zastępują inne, nowe kraje rozwijające swoją gospodarkę w wolniejszym tempie. Dotyczy to zarówno krajów europejskich (np. Portugalii czy Grecji), jak i azjatyckich (Turcji czy Pakistanu).

Krajem, który ma zarówno charakter imigracyjny, jak i emigracyjny, jest Wielka Brytania, posiadająca niegdyś największe imperium kolonialne. Stąd też emigracja lub imigracja z angielskiego obszaru językowego jest ułatwieniem dla imigrantów z różnych zakątków świata, a zarazem sprzyja emigracji z Wielkiej Brytanii do krajów anglojęzycznych.

W migracjach zagranicznych przez kilka dziesięcioleci nie uczestniczyły dawne kraje socjalistyczne. Restrykcyjne ograniczenia w możliwościach podróżowania za granicę ich ludności miały podłoże polityczne. Transformacja ustrojowa, jaka dokonała się w tych krajach umożliwia ich ludności udział w migracjach zagranicznych. Wyjątek nadal stanowią Korea Północna i Kuba. W masowych migracjach zagranicznych stosunkowo niewielki udział miały też Argentyna czy Brazylia – kraje o znacznym potencjale ludnościowym, ale równocześnie dysponujące dużymi rezerwami zasobów naturalnych oraz terenów do potencjalnego zagospodarowania (ryc. 3.19.).

3.2.3. Przyczyny i następstwa migracji

Przemieszczeniom ludności w skali lokalnej, regionalnej czy globalnej towarzyszą pewne prawidłowości wynikające z uwarunkowań historycznych, politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturowych.

Badaczem, który jeszcze pod koniec XIX w. (1885) zwrócił uwagę na te zagadnienia, był Ernst G. Raveinstein (Lee E.S., 1972; Mitręga M., 1995). Opierając się na danych spisu ludności w Wielkiej Brytanii w 1881 r., zweryfikowanych następnie w 1889 r. danymi pochodzącymi z 20 krajów, sformułował on kilka „praw„ rządzących wówczas migracjami. Wprawdzie skrytykowane zostały one przez liczne grono badaczy, nie zmienia to jednak faktu, że do dzisiaj stanowią punkt wyjścia dla nowych teorii migracji.

E.G. Raveinstein (1885) zwrócił w szczególności uwagę na zależność migracji od pokonywanej przez migrantów odległości. Ich liczba zmniejszała się w miarę oddalania się od miejsca rozpoczęcia wędrówki. Cechą charakterystyczną była etapowość migracji. Mieszkańcy wsi sąsiadujących bezpośrednio z ośrodkiem miejskim przenosili się do tego miasta, a na ich miejsce przybywali migranci z miejscowości bardziej odległych. Ponadto każdy przepływ ludności w określonym kierunku skutkowałem przepływem w kierunku przeciwnym. Zauważył też, że mobilność ludności wiejskiej jest większa niż ludności miejskiej, a w migracjach na krótkie odległości wśród migrantów dominują kobiety. Natężenie procesów migracyjnych zdaniem E. Raveinsteina wzrasta wraz z rozwojem przemysłu, handlu i transportu. Jako główną przyczynę migracji uznał on chęć poprawy warunków życia, a więc uwarunkowania ekonomiczne.

Krytyka „praw migracji” E. Raveinsteina zaowocowała poszukiwaniem, a następnie budową nowych teorii migracji. W miarę rozwoju cywilizacyjnego i gospodarczego społeczeństw pojawiały się nowe elementy wyjaśniające mechanizmy ruchów wędrówkowych. Jednym z takich elementów było zwrócenie uwagi na znaczenie przepływu informacji, czyli jej dyfuzji. Proces rozchodzenia się informacji o możliwościach podjęcia migracji występował zawsze, ale zmieniła się jego siła i zasięg oddziaływania. Powiązania rodzinne czy sąsiedzkie w danej miejscowości spowodowały, że o dynamice wędrówek decydują tworzące się sieci migracyjne. Osoby podejmujące migracje mają wtedy oparcie wśród migrantów już przebywających w miejscu docelowym. Prowadzi to do tworzenia się łańcuchów migracyjnych, czyli napływu ludności do znanego z przekazywanych informacji i posiadanych już kontaktów miejsca emigracji stałej lub czasowej. Przykładem migrantów mających tendencję do skupiania się w tych samych miejscach w kraju docelowym może być ludność Podhala, emigrująca do USA, w tym głównie do Chicago.

Migracje związane są z pewnymi czynnikami, które jednak trudno oddzielić od przyczyn lub motywów, chociaż wiemy, że czynniki dotyczą większych zbiorowości, a motywy pojedynczego migranta. Ogólnie czynniki wpływające na migrację dzielimy na demograficzne i niedemograficzne (historyczne, ekonomiczne, polityczne, etniczne, społeczne, kulturowe i prawne). Czynniki demograficzne możemy wyrazić liczbowo, a nawet wyznaczyć

pewne trendy. Natomiast te pozostałe nie zawsze udaje się przedstawić liczbowo, chociaż widoczna jest ich siła oddziaływania.

Natężenie procesu migracji zależy od czynników występujących w miejscu pochodzenia migranta i miejscu docelowym jego wędrówki. Migrant opuszcza miejsce pochodzenia z powodu czynników „wypychających”, zniechęcających go do pozostania, a nowe miejsce pobytu wybiera dzięki czynnikom „przyciągającym”, zachęcającym go do zmiany miejsca zamieszkania. Warto zauważyć, że przyczyny lub motywy podjęcia decyzji w sprawie migracji stałej lub czasowej są najczęściej wielorakie i zróżnicowane indywidualnie dla każdego migranta. Jednym z najczęstszych czynników wpływających na podjęcie decyzji jest jednak własna ocena sytuacji materialnej.

W wielu krajach świata (w tym i w Polsce), czynnik historyczny odgrywa dużą rolę nie tylko w rozmiarach, lecz przede wszystkim w kierunkach migracji. Do wyjazdu z kraju motywuje migranta wiedza i świadomość, że w docelowym miejscu istnieją już skupiska jego rodaków, na których pomoc może liczyć. Dzięki nim zyskuje poczucie bezpieczeństwa oraz możliwość łatwiejszej asymilacji w nowym środowisku.

Czynnikiem demograficznym „wypychającym” migranta z kraju jest przeludnienie, czyli względny nadmiar ludności w wieku produkcyjnym, mobilnym. Z terenów wiejskich o wysokim przyroście naturalnym pochodzi najwięcej emigrantów. Wiedza, że w kraju docelowym istnieje niedobór siły roboczej, jest czynnikiem ułatwiającym podjęcie decyzji migracyjnej.

Przeludnieniu w danym kraju towarzyszy często wysoki poziom bezrobocia. Trudności w odnalezieniu się na rynku pracy, w powiązaniu z pogorszeniem się warunków życia sprawiają, że czynnik ekonomiczny motywuje migranta do wyjazdu z kraju. Perspektywa polepszenia swojej sytuacji materialnej wynika z możliwości uzyskania pracy w nowym miejscu pobytu. Kraj docelowy, cechujący się wysokim wzrostem gospodarczym, oferuje możliwości zatrudnienia, często połączone z rozwojem zawodowym migranta.

Brak poczucia bezpieczeństwa, spowodowany wojnami domowymi, łamaniem praw człowieka czy dyskryminacją ze względów etnicznych i religijnych, stanowią główne czynniki społeczne i polityczne motywujące do emigracji. Miejsce nowego pobytu zapewnia poszanowanie praw człowieka oraz przyjazny stosunek społeczeństwa do imigrantów. Ważne są też

czynniki społeczno-kulturowe, w tym możliwość łączenia rodzin, powrót do kraju przodków, wolność religijna.

Często zachętą do migracji są czynniki prawne. Brak ograniczeń paszportowych w kraju pochodzenia, a następnie brak wymagań wizowych w kraju docelowym ułatwiają migrantowi przekraczanie granic. Kraj docelowy oferuje imigrantowi możliwość otrzymania oficjalnego pozwolenia na pracę, pomoc socjalną, a niekiedy możliwość uzyskania azylu.

Cechą migracji jest selektywność, widoczna w strukturze płci, wieku i wykształceniu oraz w stanie cywilnym. Mobilność, czyli skłonność do zmiany miejsca zamieszkania, wykazuje najczęściej ludność młoda, energiczna i przedsiębiorcza. Częściej migrują mężczyźni niż kobiety, chociaż w ostatnich dekadach obserwuje się zjawisko wzrostu udziału kobiet. Większość migrantów pochodzi z terenów wiejskich i na ogół ma niskie kwalifikacje zawodowe. Oprócz nich są też osoby z wyższym wykształceniem, specjaliści wysoko kwalifikowani; wtedy mamy do czynienia ze zjawiskiem „drenażu mózgów”.

Migracje ludności niosą za sobą zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki zarówno dla kraju odpływu, jak i kraju przyjmującego imigrantów.

Do pozytywnych skutków emigracji można zaliczyć: zmniejszenie prze-ludnienia obszaru, z którego odpływa nadmiar ludności (zwłaszcza osób zdolnych do pracy), ale bezrobotnych. W pierwszej kolejności wyjeżdża ludność niewykwalifikowana o najniższych dochodach i najmniejszych szansach na znalezienie pracy. Ta grupa migrantów w przypadku powrotu do kraju często ma nowe kwalifikacje zawodowe, ma lepsze umiejętności organizacji pracy i zna sposoby zarządzania przydatne do zorganizowania własnego warsztatu pracy lub firmy. Powracający przywożą też pewne zasoby finansowe, pozwalające na polepszenie warunków materialnych rodziny (np. zakup ziemi, budowa lub doposażenie domu), a pracujące za granicą wspomagają finansowo swe rodziny, co zapewnia krajowi napływ dewiz. Większe skupiska migrantów wpływają na zwiększenie się eksportu towarów z kraju pochodzenia poszukiwanych na skutek przyzwyczajenia lub względów kulturowych.

Do negatywnych skutków emigracji należą przede wszystkim zmiany w strukturze demograficznej ludności. Odpływa bowiem ludność młoda w najkorzystniejszym okresie wieku produkcyjnego, zdrowa i przedsiębiorcza.

W zależności od odległości migracji mogą to być głównie mężczyźni lub kobiety, lecz w każdym przypadku powoduje to deformacje w strukturze płci ludności obszarów odpływu. Odpływ młodej ludności powoduje też deformacje w strukturze wieku, co skutkuje zmniejszaniem się liczby i stopy urodzeń, spadkiem przyrostu naturalnego, a w rezultacie przyspieszonym starzeniem się społeczeństwa, a nawet doprowadzać może do ubytku naturalnego. Kraj, z którego emigruje ludność młoda, ponosi koszty utrzymania, wychowania i wykształcenia, z którego pracy korzysta kraj imigracyjny. Odpływająca ludność w wieku produkcyjnym nie wnosi podatku dochodowego do budżetu gmin pochodzenia, co zmniejsza ich dochody własne.

Wzmózona emigracja może powodować wystąpienie niedoboru siły roboczej (zwłaszcza w niektórych grupach zawodowych), a w skrajnych przypadkach doprowadzić do stopniowego wyludniania się pewnych obszarów. Gdy dochodzi do emigracji wykształconych i wysoko kwalifikowanych kadr, mamy do czynienia z degradacją społeczną.

Kraj przyjmujący imigrantów również odczuwa korzystne oraz niekorzystne skutki napływu migrantów. Do pozytywów można zaliczyć wzrost zaludnienia, zwłaszcza na obszarach niezagospodarowanych (słabo lub zupełnie niezaludnionych), a mających potencjalne możliwości rozwoju gospodarczego. W przypadku krajów dobrze rozwiniętych, lecz o nienajlepszej kondycji demograficznej, napływ migrantów może powstrzymać spadkową tendencję ogólnej liczby ludności i wyludnianie się niektórych rejonów takiego kraju. Napływa przede wszystkim ludność młoda, aktywna zawodowo i przedsiębiorcza (podjęła ryzyko przemieszczania się do innego kraju, często na duże odległości, co powodowało na początku podjęcie dużego wysiłku finansowego i dostosowania się do nowych warunków społeczno-etnicznych). W zależności od odległości i innych okoliczności przewagę wśród migrantów mają mężczyźni lub kobiety, co powoduje deformację struktury płci ludności ogółem.

W następstwie napływu ludności młodej wzrasta liczba urodzeń, a utrzymuje się niższa umieralność, co powoduje, że kraje imigracyjne charakteryzują się dodatnim przyrostem naturalnym. Kraj korzystający z napływu ludności młodej, zdolnej już do pracy nie ponosi kosztów jej wychowania ani wykształcenia. Ludność o niskim poziomie wykształcenia i kwalifikacji stanowi atrakcyjny nabytek: przyjmie każdą pracę za niską zapłatę, na ogół

nie korzysta ze świadczeń socjalnych i podejmuje się zajęć, na które ludność miejscowa nie reflektuje, woląc otrzymywać zasiłek socjalny. Jeszcze bardziej korzystny jest napływ kadr wykształconych i o bardzo wysokich kwalifikacjach, ponieważ można wtedy zatrudniać tylko kandydatów najlepszych, generujących najkorzystniejsze rezultaty merytoryczne i finansowe.

Do negatywnych skutków nadmiernych migracji należy zaliczyć deformacje w strukturach demograficznych, tj. nadreprezentację roczników w młodszych grupach wieku produkcyjnego, oraz nierównowagę w strukturze płci ludności tych grup. Ponieważ imigranci najczęściej nie znają języka kraju nowego zamieszkania (lub znają go bardzo słabo), tworzą się swoiste enklawy narodowościowe, społeczne i religijne, w których z trudem dochodzi do integracji ze społecznością miejscową, a to może być przyczyną konfliktów społecznych. Napływ młodej ludności w wieku produkcyjnym powoduje też silną konkurencję na rynku pracy oraz tendencję do utrzymywania płac na niskim poziomie. Imigranci wspomagający finansowo swoje rodziny w kraju ojczystym powodują odpływ części zarobków, co z jednej strony zmniejsza presję inflacyjną, ale z drugiej – zubaża popyt na rynku wewnętrznym, co jest zjawiskiem niekorzystnym.

3.2.4. Migracje zarobkowe

Mobilność siły roboczej rozumiana jest jako gotowość ludzi do zmiany swego miejsca na rynku pracy. Efektem tego są migracje zarobkowe wywołane najczęściej chęcią poprawy sytuacji materialnej migranta i jego rodziny. Poszukiwanie pracy lub zmiana dotychczasowego miejsca pracy może się odbywać w ramach migracji wewnętrznych, jak i zagranicznych, w tym o zasięgu regionalnym, kontynentalnym lub międzykontynentalnym.

Czas pobytu migranta za granicą sprawia, że migracje mogą mieć charakter stały (osiedleńczy), czasowy lub sezonowy. Specyficznym typem mogą być migracje związane z tzw. małym ruchem granicznym, a więc regularnym przekraczaniem granicy państwa w celach zarobkowych.

W migracjach zarobkowych częściej uczestniczą mężczyźni niż kobiety, chociaż obserwuje się zjawisko postępującej feminizacji migracji zagranicznych. Poza pracownikami o niskich kwalifikacjach, stanowiącymi w krajach docelowych tanią siłę roboczą, migrują niewielkie grupy specjalistów. Pracodawcy poszukują szczególnie kadr wysoko kwalifikowanych, o z góry

określonych specjalizacjach i zawodach, oferując im wyjątkowe warunki pobytu i pracy. Zjawisko to jest niekorzystne dla kraju pochodzenia tych kadr.

Na świecie migracje zarobkowe zróżnicowane są co do kierunków i rozmiarów. Początkowo miały one charakter kontynentalny, a następnie międzykontynentalny. Główne strumienie migrantów kierowały się z krajów europejskich do Ameryki Północnej (USA, Kanady) i Ameryki Południowej (Brazylia, Argentyna). W drugiej połowie XX w. migracje międzykontynentalne zostały zastąpione w większości przez przepływy kontynentalne. Bogate kraje Europy przyjęły wówczas rzesze imigrantów z innych krajów europejskich oraz krajów afrykańskich.

W Azji masowe migracje kontynentalne nastąpiły w okresie kolonializmu. Zapotrzebowanie na siłę roboczą w organizowanych wtedy koloniach skutkowało wzmocnionymi przemieszczeniami ludności, między innymi wielu Chińczyków przybyło do pracy i osiedliło się w Azji Południowo-Wschodniej. W drugiej połowie XX w. obszarem wzmoczonego napływu migrantów z Azji (np. z Indii, Pakistanu czy Indonezji) stały się kraje naftowe nad Zatoką Perską (np. Arabia Saudyjska, Zjednoczone Emiraty Arabskie). Robotników (przede wszystkim mężczyzn), kontraktowano do pracy na określony czas, obowiązywał ich zakaz sprowadzania swoich rodzin i całkowity brak możliwości osiedlania się na stałe.

Migracje zarobkowe odgrywają dużą rolę w migracjach wewnętrznych danego kraju, zwłaszcza w okresie intensywnego rozwoju gospodarczego. Biorąc pod uwagę liczebność populacji zamieszkującej Chiny, jest to niewątpliwie obszar o największych wewnętrznych migracjach zarobkowych, na świecie. Realizowane od lat 70. XX w. kolejne reformy gospodarcze wywoływały fale migracji ludności z terenów wiejskich do szybko rozwijających się miast. Migranci przemieszczają się głównie z prowincji zachodnich i centralnych do wschodnich, gdzie największy jest rozwój gospodarczy.

Tradycje migracji zarobkowych Polaków („za chlebem”) sięgają XIX w. i wpisane są w historię Polski. Rozmiary tej emigracji były zróżnicowane w zależności od sytuacji społeczno-demograficznej, gospodarczej i politycznej. W latach międzywojennych jednym z elementów sprzyjających emigracji była zorganizowana ze strony państwa polskiego pomoc i zachęta do wyjazdu. Ówczesne władze Polski nie były w stanie zapewnić pracy istniejącym w kraju nadwyżkom siły roboczej.

Przemiany polityczne i ustrojowe, jakie nastąpiły po drugiej wojnie światowej, zdecydowanie ograniczyły migracje zagraniczne Polaków. Ze strony władz pojawiły się przepisy prawne utrudniające wyjazdy z kraju. Dopiero lata 80. XX w. przyniosły pewne udogodnienia, w tym przede wszystkim zliberalizowane przepisy paszportowe. Skorzystali z tej możliwości szczególnie ludzie młodzi i lepiej wykształceni, którzy deklarując wyjazd o charakterze turystycznym, zamieniali go następnie na wyjazd o charakterze stałym, osiedleńczym. Odpływ tej grupy migrantów z kraju miał cechy „drenażu mózgow”. W latach 90. XX w. wyjazdy Polaków za granicę miały już nieco inny charakter. Zmniejszyła się liczba wyjazdów długoterminowych na rzecz krótkoterminowych, a wyjeżdżający legitymowali się już niższym wykształceniem niż w okresie poprzednim. Wyjazdy ukierunkowane były do krajów Europy Zachodniej i Północnej. Nowym zjawiskiem było pojawienie się w Polsce legalnych migrantów zarobkowych z krajów Europy Zachodniej oraz legalnych i nielegalnych z Europy Wschodniej, a nawet z Azji.

Członkostwo Polski w Unii Europejskiej dało Polakom swobodę poruszania się po obszarze Unii, dostęp do unijnych rynków pracy, a tym samym stworzyło możliwość swobodnego wyboru miejsca zamieszkania i miejsca pracy. Według danych NSP z 2002 r. głównym powodem wyjazdów z Polski była chęć podjęcia pracy, ale też i sprawy rodzinne – najczęściej deklarowane przez kobiety pragnące dołączyć do mężów pracujących już za granicą. W następnych latach nie zmieniły się główne kierunki migracji Polaków. Nadal zdecydowana większość emigrantów z Polski przebywa w Europie, ściślej w krajach unijnych (tab. 3.6.). Spośród nich najwięcej osób mieszka i pracuje w Niemczech, Wielkiej Brytanii, Francji, Irlandii i Hiszpanii. Nadal też tradycyjnymi krajami emigracji zamorskiej Polaków są USA i Kanada (ryc. 3.17.).

3.2.5. Polityka migracyjna

Polityka migracyjna to szereg zasad i działań obowiązujących w danym kraju, regulujących i sterujących procesami migracyjnymi, a pomocnymi przy realizacji wyznaczonych celów tej polityki, głównie ekonomicznych, społecznych, demograficznych i politycznych. Polityka taka winna obejmować całokształt procesów migracyjnych, a więc zarówno migracje zewnętrzne (imigracja, emigracja), jak i wewnętrzne. Jednak poszczególne

kraje, w zależności od swej sytuacji gospodarczej i społecznej, sprowadzają politykę migracyjną do popierania tylko emigracji albo też tylko imigracji. Mobilność ludności bywa też sterowana wewnątrz danego kraju. Rozwój urbanizacji i industrializacji sprzyja migracjom wewnętrznym, ale niektóre kraje, wprowadzając np. zakazy meldunkowe w miastach, dążyły do zahamowania lub nawet wygaszenia ruchliwości ludności w wybranych obszarach kraju. Kierowanie mobilnością ludności wewnątrz kraju, obok motywów ekonomicznych ma też i motywy polityczne. Dzieje się tak zwłaszcza w przypadku dążenia danego państwa do zunifikowania struktury narodowościowej ludności. Przykładem takiego kontrolowania migracji wewnętrznych na dużą skalę był Związek Radziecki, gdzie po drugiej wojnie światowej zaplanowano zagospodarowanie rolnicze ziem nowych, tzw. „celiny”. W ramach tej operacji wzięto pod uprawy tereny na Powołżu, w Zachodniej Syberii, Kazachstanie i Azji Centralnej, kierując tam „ochotnicze zaciągi” młodzieży z organizacji politycznych, liczące dziesiątki tysięcy osób.

Sposoby oddziaływania na migrantów, rozpatrywane przez pryzmat czynników przyciągających i wypychających oraz prawnych nakazów, są zróżnicowane. Przykładem może być bezpłatne przyznawanie ziemi i gospodarstw w wybranych rejonach kraju imigracyjnego, zapewnienie bardzo wysokich zarobków i korzystnych świadczeń socjalnych (np. za wybór pracy na Alasce, lub na Syberii). Obok tych metod są też przymusowe transfery ludności, wysiedlenia i przesiedlenia.

Polityka migracyjna ukierunkowana na imigrację ma najdłuższą tradycję w USA. Jest to kraj, do którego nastąpił największy napływ ludności w całej historii. Przybyło tam bowiem kilkadziesiąt milionów imigrantów z różnych krajów świata. Początkowo był to napływ głównie z krajów europejskich (od czasów kolonizacji do lat 50. XX w.), a w drugiej połowie XX w. – azjatyckich. Liczni są też w USA migranci z Ameryki Południowej i Środkowej oraz krajów Europy Wschodniej. Imigracja ta podyktowana była przede wszystkim względami ekonomicznymi, ale dodatkowym motywem dla wielu migrantów były swobody obywatelskie obowiązujące w USA, wolność osobista czy wolność wyznania. Początkowo kraj ten był całkowicie otwarty dla przybyszów. Pierwsze ograniczenia napływu cudzoziemców pojawiły się pod koniec XIX w. Chodziło głównie o wyeliminowanie spośród migrantów osób nierokujących możliwości podjęcia pracy, a więc między innymi ułomnych, chorych,

samotnych nieletnich czy też osoby ze świata przestępczego. Kolejne ograniczenia wprowadzono w latach 20. XX w., w postaci systemu kontyngentów dla poszczególnych krajów. System „kwotowy” praktycznie przetrwał do dziś. Zmodyfikowany w latach 60. XX w., przyczynił się do zmiany struktury etnicznej migrantów oraz częściowo przywrócił imigracji masowy charakter.

Najkrótszą tradycję w prowadzeniu polityki migracyjnej ma Unia Europejska, która od 1999 r. podejmuje starania w celu wypracowania wspólnej polityki imigracyjnej; prace nad zasadami, na których ma opierać się ta polityka – trwają nadal. Jest to bowiem zadanie trudne, wymagające uwzględnienia szczególnych sytuacji w każdym państwie członkowskim. Niski przyrost naturalny oraz postępujący proces starzenia się społeczeństwa powoduje, że poszczególne kraje w swej polityce migracyjnej szczególną uwagę zwracają na problemy związane z imigracją. W wielu krajach niedobory na rynku pracy już rozwiązują imigranci. Podstawowym prawem każdego obywatela krajów unijnych jest swoboda przemieszczania się w obrębie Unii. Nadal jednak ograniczone są możliwości swobodnego wyboru miejsca pracy. Nie wszystkie kraje otworzyły swoje rynki pracy dla obywateli nowych państw członkowskich przyjętych w 2004 r. i 2007 r. Zarządzanie i sterowanie rozmiarami napływu imigrantów spoza obszaru UE stwarza większe problemy. Głównie chodzi o nielegalnych migrantów, azylantów i uchodźców oraz towarzyszące temu problemy z ich adaptacją i asymilacją w nowym miejscu zamieszkania.

W okresie międzywojennym ze względu na wysoki przyrost naturalny, przeludnienie w rozdrobnionym rolnictwie i ogólną słabość gospodarki po ogromnych zniszczeniach wojennych polityka migracyjna II Rzeczypospolitej preferowała masową emigrację zarobkową, co było kontynuacją sytuacji z przełomu XIX i XX w. realizowaną przez państwa zaborcze. Po drugiej wojnie światowej przez dziesięciolecia polityka migracyjna była ściśle związana z założeniami nowego ustroju politycznego. W latach 40. i 50. XX w. mając na względzie ujednoczenie struktury narodowościowej i etnicznej, a następnie zapewnienie rozwoju gospodarczego Polski, przygotowano i przeprowadzono szereg akcji, a także wprowadzono restrykcyjne przepisy prawne. Był to okres największych wędrowek ludności, związanych z akcjami przesiedleńczymi i wysiedleńczymi, masową akcją repatriacyjną oraz zasiedlaniem ziem północnych i zachodnich.

Równoległe władze wspierały przepływ ludności wiejskiej do miast. Uległ on jednak pewnemu zahamowaniu pod koniec lat 50. i w latach 60. XX w., kiedy to szybko postępujące procesy industrializacji wyprzedziły procesy urbanizacji. Deficyt mieszkań w połączeniu z niedostatkiem infrastruktury technicznej i społecznej na terenach zurbanizowanych spowodował wprowadzenie przez władze zarządzeń administracyjnych ograniczających ruch wędrowny. W pierwszej kolejności objęło to największe miasta (w tym Warszawę i Kraków), a następnie inne. Efektem ograniczenia migracji wewnętrznych stał się niedobór siły roboczej w nowych zakładach pracy, które dla pozyskania pracowników zaczęły organizować akcje werbunkowe na terenie całego kraju. Kolejnym efektem tych ograniczeń było powstanie dużej grupy społecznej w Polsce, tzw. chłoporobotników. Do końca lat 60. XX w. migracje zagraniczne nie odgrywały zaś większej roli. Polacy mieli bardzo ograniczone możliwości wyjazdu za granicę, między innymi z powodu surowych przepisów paszportowych. Wyjątek stanowiła emigracja z Polski (wspierana przez władzę) ludności pochodzenia żydowskiego po kampanii antysemitkiej i wydarzeniach z marca 1968 r.

W latach 70. XX w. nastąpiły pewne zmiany, polegające na zniesieniu ograniczeń administracyjnych dotyczących migracji wewnętrznych oraz okresowego złagodzenia przepisów paszportowych. Pozwoliło to wielu osobom na emigrację, głównie do Niemiec w ramach tzw. akcji łączenia rodzin. Przełom lat 70. i 80. przyniósł niepokoje społeczne, a z nimi zaostrenie przepisów dotyczących wyjazdów z Polski. Wprowadzenie stanu wojennego zamknęło całkowicie granice Polski i możliwość migracji. Wyjątkiem były wymuszone i organizowane przez władze wyjazdy opozycjonistów. Dopiero w połowie lat 80. XX w. nasiliło się zjawisko migracji zagranicznych w formie tzw. wyjazdów turystycznych, które najczęściej zamieniano na pobyt stały. Transformacja ustrojowa z przełomu lat 80. i 90. XX w. zmieniła zasady polityki migracyjnej Polski. Jednym z istotnych wydarzeń było uzyskanie paszportu i swobodne nim dysponowanie. Koniec XX w. przyniósł masowe wyjazdy Polaków do pracy za granicą.

Polska postrzegana jest zatem jako kraj emigracyjny, chociaż warto zauważyć, że w ostatnich latach obserwuje się systematyczny wzrost liczby imigrantów. Jest to nowy i istotny problem, gdyż zwiększenie udziału cudzoziemców na polskim rynku pracy jest zgodne z zapotrzebowaniem pracodawców oraz

prognozami demograficznymi. Polska prowadzi politykę umiarkowanego ograniczania liczby przybywających azylantów oraz limituje liczbę zezwoleń na pracę udzielanych cudzoziemcom.

3.2.6. Przymusowe przemieszczenia ludności

Migracje ludności były i są zjawiskiem powszechnym. Różnicują je przyczyny, dla których ludzie podejmują wędrówkę, oraz kierunki tych przemieszczeń. Zdecydowana większość migracji ma charakter dobrowolny, ale część z nich nie jest dobrowolna i wtedy mówimy o przemieszczeniach przymusowych. Zaliczamy do nich przemieszczenia ludności wymuszone decyzjami władz danego kraju, które wskazują grupę osób objętych nakazem przemieszczeń, tryb przeprowadzenia takiej akcji oraz wskazują miejsce ich przeznaczenia. Decyzje takie spowodowane są zwykle przyczynami politycznymi, narodowościowymi, etnicznymi, religijnymi, ale mogą być też wymuszone katastrofami naturalnymi.

Do przemieszczeń przymusowych zaliczamy: *wysiedlenia* – wysiedleńcy muszą opuścić terytorium, na którym zamieszkują, nie mając wyznaczonego miejsca przeznaczenia; *przesiedlenia* – przesiedleńcy również muszą opuścić swoje dotychczasowe miejsce pobytu, ale władze wskazują im ich miejsce docelowe; *ewakuacja* – operacja zorganizowana przez organ władzy, polegająca na przeniesieniu osób ewakuowanych w celu uchronienia ich przed skutkami katastrof naturalnych (np. powodzie, trzęsienia ziemi) lub działaniami wojennymi; *uchodźstwo* – uchodźcy zmuszeni są przez władze do opuszczenia kraju lub ich wyjazd z ojczyzny wynika z obawy o własne życie, zachowują pewną swobodę wyboru miejsca przeznaczenia; *repatriacja* – akcja organizowana przez władze państwowe dla obywateli, którzy w wyniku wydarzeń wojennych lub zmiany granic politycznych znaleźli się poza granicami kraju; *deportacja* – wywożenie ludzi na przymusowy pobyt stały (lub czasowy) do miejscowości odległych od dotychczasowego miejsca pobytu lub za granicę ojczystego kraju.

Wspólną cechą tych przemieszczeń przymusowych jest fakt zmuszenia przez władze określonych grup ludności do opuszczenia swojej ojczyzny. Praktycznie wszystkie przemieszczenia przymusowe związane były z wojnami światowymi, lokalnymi lub domowymi. Przykładem jest Europa, gdzie największy *exodus* ludności cywilnej i wysiedlenia przyniosła druga wojna

światowa. Masowe wysiedlenia i deportacje ludności cywilnej na ziemiach polskich miały miejsce zarówno w trakcie trwania, jak i po zakończeniu drugiej wojny światowej.

W drugiej połowie XX w., jak i współcześnie trudnym problemem jest uchodźstwo. Na świecie jest kilkadziesiąt milionów uchodźców, przy czym krajami ich pochodzenia są najczęściej państwa azjatyckie (np. Afganistan, Irak, Wietnam) i afrykańskie (np. Burundi, Sudan, Somalia, Erytrea). Prze-strzenne rozmieszczenie uchodźców na kontynentach jest zróżnicowane. Najwięcej jest ich w Azji, Europie i Afryce, a najmniej w Oceanii i obu Amerykach. Pomocy i wsparcia udziela im UNHCR – Urząd Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców.

3.2.7. Wędrowki nomadów

Nierównomierne rozmieszczenie ludności na świecie wynika z uwarunkowań środowiska geograficznego, czynników społeczno-gospodarczych i demograficznych. Choć postęp naukowo-techniczny ograniczył rolę środowiska, to nadal wyznacza ono zasięg rozprzestrzeniania się i działalności człowieka. Nieprzyjazne człowiekowi środowisko często jest przyczyną jego wędrownego, koczowniczego trybu życia. Zatem obok osiadłego trybu życia, prowadzonego przez zdecydowaną większość ludności świata, występuje też wędrowny tryb życia w formie: nomadyzmu, półnomadyzmu i transhumancji. Warto podkreślić, że nomadyzm nie odpowiada definicji migracji. Jest pewną formą życia i bytowania. Towarzyszące temu przemieszczenia i wędrowki nie są więc zaliczane do migracji.

Nomadyzm polega na ustawicznej, ciągłej wędrowce ludzi (hodowców) w poszukiwaniu pastwisk dla zwierząt hodowlanych. Oznacza to ciągłą zmianę miejsca ich pobytu. Nomadzi mają swoje rejony koczowania (mniej lub bardziej stałe), a wyznaczają je najczęściej istniejące studnie, oazy i miejscowości targowe. Nomadyzm występuje głównie na obszarach pustynnych i półpustynnych północnej Afryki, Półwyspu Arabskiego, w środkowej Azji, istnieje też w północno-wschodniej części Europy (na obszarze tundry) i północnych krańcach Ameryki Północnej.

Znaczenie nomadyzmu jako formy życia maleje, mimo to tradycja tych wędrowek jest widoczna jeszcze w formie np. półnomadyzmu. Jest to pierwszy etap w procesie prowadzącym do osiadłego trybu życia. Grupa ludzi,

najczęściej plemię lub klan rodzin, posiada stałą siedzibę, którą zamieszkuje jedynie przez kilka miesięcy w roku. W tym czasie zajmuje się uprawą ziemi, najczęściej jednak po zbiorze owoców (np. daktyli) rozpoczyna wędrówkę w poszukiwaniu paszy dla swych zwierząt. Półnomadyzm ma charakter sezonowy, gdyż koczownicy po kilku miesiącach wędrówek powracają do swojej stałej siedziby.

Najbardziej znanymi nomadami są Beduini, koczownicze plemiona krajów arabskich zajmujące się hodowlą wielbłądów, kóz i owiec. Współcześnie dodatkowym ich zajęciem (dzięki bardzo dobrej znajomości szlaków oraz uwarunkowań środowiskowych obszarów pustynnych i półpustynnych), stała się obsługa karawan i wycieczek po pustyni organizowanych dla turystów. Podobny styl życia i zajęcia mają Tuaregowie zamieszkujący Saharę. W Afryce Równikowej żyją Pigmeje w małych, izolowanych społecznościach, prowadząc częściowo wędrowny tryb życia w poszukiwaniu pożywienia. Trudnią się oni myślistwem i zbieractwem i w miarę potrzeb zmieniają miejsce pobytu. W przeszłości nomadami byli Aborygeni, rdzenni mieszkańcy Australii, którzy również w poszukiwaniu pożywienia przemierzali znaczne obszary. Tymczasowe osady zakładali tylko na czas polowań i zbieractwa. Na północy Europy mieszkają Lapończycy, którzy wprawdzie prowadzą już osiadły tryb życia, ale nadal trudnią się hodowlą reniferów, myślistwem i rybołówstwem, podobnie jak północnoamerykańscy Eskimosi (Inuici) polujący nadal na foki i wieloryby.

Transhumancja to forma życia ludności prowadzącej osiadły tryb życia, jednak z zachowaniem tradycji wędrówek. Polega to na tym, że istnieje stała siedziba – wieś rolnicza, z której tylko część mieszkańców (głównie mężczyźni) w sezonie letnim wyrusza stałymi szlakami na wypas, na tereny wyżej położone (hale, połoniny). Dystans tych wędrówek jest krótki, dotyczy obszarów górskich i podgórskich oraz odbywa się na pograniczach obszarów półpustynnych.

Letni wypas owiec, kóz i bydła był dość powszechny w Europie. Zanikł w drugiej połowie XX w. w Alpach i Masywie Centralnym. Jako relikw utrzymuje się nadal w Karpatach, ale zdecydowanie zmniejszyła się liczba wypasanych owiec i tereny wypasu. Tatry, będące tradycyjnym miejscem wypasu owiec, zastąpiły pastwiska w Beskidzie Niskim i Bieszczadach.

Warto zwrócić uwagę na różnice występujące między transhumancją a półnomadyzmem. Choć obie formy dotyczą ludności zamieszkującej stałą siedzibę, to jednak w przypadku transhumancji istnieje typowa wieś rolnicza, pasterze pokonują krótsze dystanse, na stałych szlakach, inna jest proporcja czasu spędzanego w stałej siedzibie i na wędrownicy oraz tylko mała część ludności uczestniczy w tej sezonowej migracji.

3.3. Przyrost/ubytek rzeczywisty ludności

Przyrost rzeczywisty ludności (inaczej przyrost globalny) to wzrost lub ubytek zaludnienia badanego obszaru w określonym czasie. Kształtuje go przyrost naturalny i saldo migracji, przy uwzględnieniu ewentualnego salda zmian administracyjnych badanej jednostki (najczęściej miasta czy gminy). Jeśli przyjmuje wartość ujemną, to mówimy o ubytku ludności, gdy wartość dodatnią – o przyroście ludności.

Przyrost/ubytek rzeczywisty = (przyrost naturalny ± saldo migracji) ± saldo zmian administracyjnych

Najczęściej natężenie przyrostu rzeczywistego ludności określamy za pomocą średniorocznego współczynnika wzrostu w określonym czasie (np. między spisami powszechnymi ludności), przyjmując za 100 stan w momencie rozpoczęcia badań. Rzadziej stosowanym, ale zalecanym w opracowaniach ONZ, jest współczynnik wzrostu ludności obliczany jako:

$$W_{WLL} = \left(\sqrt[n]{\frac{L_n}{L_o}} - 1 \right) \cdot C$$

gdzie:

L_o – to liczba ludności na początku badanego okresu (t_o),

L_n – liczba ludności na końcu badanego okresu (t_n),

n – ($t_n - t_o$), długość badanego okresu w latach,

C – stała, zwykle 100.

Wymienione współczynniki pozwalają jedynie bardzo ogólnie określić tempo rozwoju zaludnienia wybranego obszaru w określonym czasie. Nie wskazują roli ani relacji, jaką odgrywają poszczególne składowe w kształtowaniu przyrostu/ubytku ludności.

Analizę zmian zaludnienia z punktu widzenia wzajemnych relacji przyrostu naturalnego i migracyjnego umożliwia powszechnie stosowana w badaniach geograficznych metoda graficzna J. W. Webba (1963).

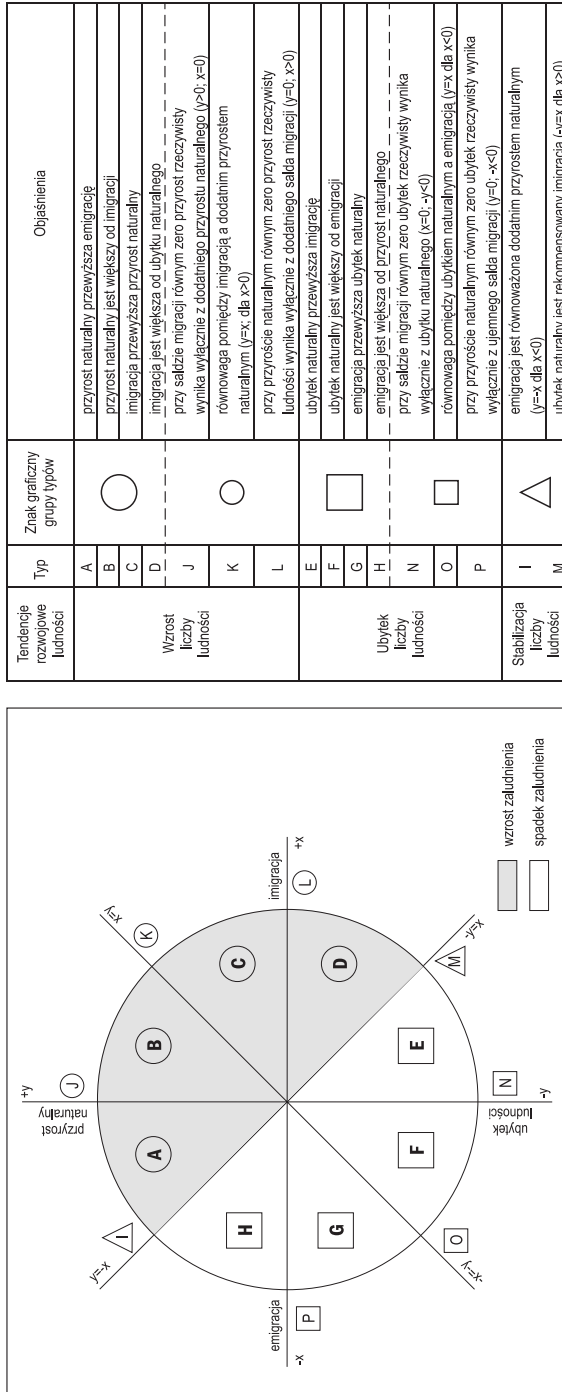
W układzie współrzędnych tworzących wykres, każda badana jednostka odniesienia (najczęściej miasto, gmina, województwo) występuje jako punkt o określonych parametrach przyrostu naturalnego (oś y) i salda migracji (oś x). Oś skośna wyznacza granicę między przyrostem a ubytkiem rzeczywistym (ryc. 3.20.). Na wykresie znajduje się osiem sektorów, które odpowiadają ośmiu typom wyznaczonym przez J. W. Webba. Na prawo od przekątnej ($y = -x$) lokalizują się jednostki o przyroście rzeczywistym dodatnim (A, B, C, D), a na lewo od niej – o ubytku rzeczywistym ludności (E, F, G, H).

Wzrost zaludnienia może zatem wystąpić, gdy przyrost naturalny przewyższa straty migracyjne, czyli emigrację (A), albo przeważa nad przyrostem migracyjnym, czyli imigracją (B). Do typu C należą jednostki, gdzie imigracja przewyższa dodatni przyrost naturalny, a do typu D, gdy imigracja jest większa od ubytku naturalnego.

Spadek liczby ludności występuje wtedy, gdy ubytek naturalny przewyższa imigrację (E), lub gdy ubytek naturalny jest większy od emigracji (F). Ponadto, gdy emigracja przewyższa ubytek naturalny (G) albo gdy dodatni przyrost naturalny nie rekompensuje ubytku ludności z powodu emigracji (H).

J. W. Webb opracował swą metodę pozwalającą na klasyfikację rozwoju demograficznego poszczególnych jednostek osadniczych, opierając się na danych ludnościowych dla Anglii i Walii w latach 1921–1931. Zaproponował osiem typów zmian zaludnienia (A, B, C, D, E, F, G, H), które – jak można sądzić – były dla tego okresu najbardziej charakterystyczne, ale współcześnie są niewystarczające. Obok jednostek osadniczych mających dodatni lub ujemny przyrost naturalny i saldo migracji coraz częściej pojawiają się jednostki mające zerowy przyrost naturalny lub zerowe saldo migracji. Pozwala to zatem rozszerzyć istniejącą klasyfikację o kolejne osiem typów teoretycznych (I, J, K, L, M, N, O, P).

3.3. PRZYROST/UBYTEK RZECZYWISTY LUDNOŚCI

Ryc. 3.20. Klasyfikacja obszarów pod względem składników ruchu ludności (w oparciu o koncepcję J. W. Webba, 1963)

Źródło: Soja M., 2008, str. 53.

Tendencję wzrostu liczby ludności, obok typów wydzielonych przez J.W. Webba (A, B, C, D), reprezentują również nowe typy – J, K i L. Przyrost rzeczywisty ludności w typie J wynika wyłącznie z dodatniego przyrostu naturalnego, gdyż saldo migracji jest równe zero. Odwrotnie jest w przypadku typu L, gdzie przy zerowym przyroście naturalnym wzroście decyduje saldo migracji. Typ K to równowaga pomiędzy imigracją a dodatnim przyrostem naturalnym.

Tendencję spadku liczby ludności, obok typów E, F, G, i H, obrazują nowe typy – N, O i P. Spadek zaludnienia w typie N wynika wyłącznie z ubytku naturalnego, gdyż saldo migracji równe jest zeru. W typie P ubytek rzeczywisty ludności wynika zaś wyłącznie z ujemnego salda migracji, gdyż przyrost naturalny jest zerowy. Równowaga pomiędzy ubytkiem naturalnym a emigracją występuje w typie O.

Stabilizację liczby ludności reprezentują dalsze dwa typy: typ I, gdy emigracja jest równoważona dodatnim przyrostem naturalnym, oraz typ M, gdy ubytek naturalny jest rekompensowany imigracją.

Przedstawiona tu metoda pozwala w pierwszym etapie badań na grupowanie jednostek o podobnych relacjach przyrostu naturalnego i salda migracji. Umożliwia też określenie wielkości tych relacji, gdyż wartości składowych przyrostu rzeczywistego przedstawione na osi x i osi y – to współczynniki wyrażone w promilach (‰). Drugim etapem badań jest wykonanie mapy przedstawiającej rozmieszczenie wyznaczonych typów. Ułatwia ona kolejną interpretację wyników badań, w tym szczególnie określenie przyczyn kształtowania się uzyskanego obrazu przestrzennego oraz wskazania prawdopodobnych kierunków przemian w przyszłości. Jest to możliwe, jeśli badania prowadzimy w ujęciu dynamicznym, dla kilku przekrojów czasowych. Ważne jest, aby badania te opierały się na miernikach wyrażonych jako wartości średnie, np. dla trzyletnich okresów, co pozwoli na wyeliminowanie wpływu zmiennych losowych i przypadkowości wybranych przekrojów czasowych.

Metoda J. W. Webba jest powszechnie znana i stosowana w badaniach geograficznych. Niewielu badaczy zdaje sobie jednak sprawę, że prekursorem idei tej klasyfikacji był krakowski geograf Wiktor Ormicki (1932). Na podobieństwo między klasami wyznaczonymi przez W. Ormickiego, a sektorami J. W. Webba (1963) zwrócił uwagę po raz pierwszy A. Jelonek (2011).

4. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA I SPOŁECZNA

4.1. Struktura demograficzna

4.1.1. Struktura płci

Jedną z podstawowych cech osobistych każdego człowieka jest jego płeć. Zatem podstawowym podziałem zbiorowości ludzi jest ich podział na mężczyzn i kobiety. Ten tak oczywisty podział biologiczny, który znajduje odzwierciedlenie w statystyce, nie jest jednak jednoznaczny, ponieważ występują osobniki o cechach wspólnych, męskich i żeńskich. Zjawisko to nosi nazwę obojactwa. Rozróżnia się obojactwo właściwe oraz obojactwo pozorne, gdy u danej osoby występują nie w pełni wykształcone zewnętrzne cechy danej płci. Obserwujemy zatem przypadki zmiany tożsamości osobniczej, potwierdzanej decyzją sądową bądź administracyjną. Ponieważ obojactwo prawdziwe dotyczy minimalnej liczby przypadków, a ujawnienie go stanowi wielką traumę osobistą, w statystyce z zasady pomija się te przypadki.

Najczęściej stosowanymi miarami struktury płci ludności są: proporcja liczby mężczyzn do liczby kobiet, wyrażona w procentach oraz tak zwane współczynniki: maskulinizacji (W_m) lub feminizacji (W_f). Jeżeli w liczniku ułamka umieszczamy liczbę mężczyzn, a w mianowniku liczbę kobiet, to uzyskujemy współczynnik maskulinizacji:

$$W_m = \frac{M_t}{K_t} \cdot C$$

Jeżeli w liczniku umieszczamy liczbę kobiet, a w mianowniku liczbę mężczyzn, to uzyskujemy współczynnik feminizacji:

$$W_f = \frac{K_t}{M_t} \cdot C$$

gdzie C – jest wartością stałą (zwykle 100) wówczas otrzymujemy więc w pierwszym przykładzie liczbę mężczyzn na 100 kobiet, a w drugi – liczbę kobiet na 100 mężczyzn.

Proporcje między liczbą mężczyzn i kobiet nie są stałe. Biorąc pod uwagę liczne zbiorowości, każdego roku rodzi się więcej chłopców niż dziewcząt, co powoduje przewagę liczebną chłopców nad dziewczętami w młodszych grupach wieku. Ponieważ jednak umieralność mężczyzn w poszczególnych grupach wieku jest większa, dochodzi do wyrównania się liczebności mężczyzn i kobiet (inne w różnych krajach i w różnym wieku). W miarę wzrostu wieku zwiększa się umieralność mężczyzn i w starszych grupach wieku powiększa się przewaga liczebna kobiet.

Temu naturalnemu przebiegowi zmian w strukturze ludności według płci towarzyszą różne zjawiska w przestrzeni geograficznej, kształtujące odmienne struktury. W krajach słabo rozwiniętych, gdzie nie odbywają się spisy ludności, metody szacunków mogą preferować większą liczebność mężczyzn (częste pomijanie kobiet). Przewaga mężczyzn może być również spowodowana wysokim poziomem umieralności kobiet, będącym skutkiem bardzo wczesnie zawieranych małżeństw, wczesnym macierzyństwem i wysoką śmiertelnością okołoporodową, szczególnie w młodym wieku matki, jak i w przypadku kobiet rodzących od kilku do kilkunastu dzieci. W krajach południowej i wschodniej Azji oraz niektórych krajach afrykańskich preferowane są urodzenia chłopców. Dziewczynki giną niekiedy już przed urodzeniem, lub w wieku niemowlęcym (tab. 4.1.).

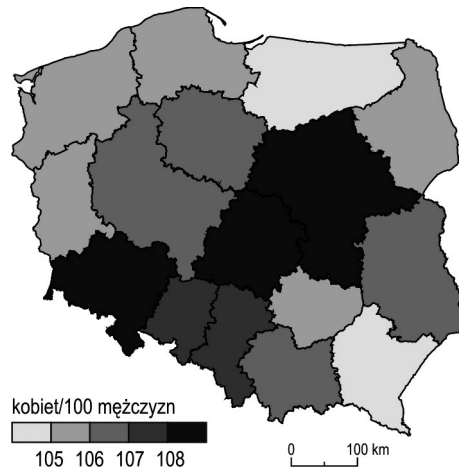
Nadwyżka mężczyzn nad kobietami występuje na obszarach imigracyjnych, zwłaszcza przy migracjach na duże odległości (zasiedlanie mniej ludnych kontynentów), ponieważ w pierwszej kolejności na emigrację

Tab. 4.1. Współczynniki feminizacji (liczba kobiet na 100 mężczyzn) w wybranych krajach świata w 2010 r.

Kraje	Przewaga kobiet nad mężczyznami	Kraje	Przewaga mężczyzn nad kobietami
Ukraina	117	Wenezuela	99
Rosja	116	Indonezja	99
Litwa	115	Republika Korei	99
Węgry	111	Nigeria	97
Polska	107	Egipt	96
Francja	106	Chiny	94
Rep. Płd. Afryki	105	Indie	93
Meksyk	105		
Argentyna	105		
Japonia	105		
Brazylia	104		

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 2(209), s. 457–458.

decydują się mężczyźni, za którymi z pewnym opóźnieniem podążają kobiety. W krajach lub regionach emigracyjnych mogą się pojawić niedobory kobiet (ryc. 4.1.). Na skutek migracji do miast (zwłaszcza dużych), obserwuje się zazwyczaj wysokie współczynniki feminizacji, będące wynikiem koncentrowania się w takich ośrodkach wielu funkcji usługowych, przyciągających na ogół głównie kobiety (administracja, służba zdrowia, oświata, handel, pomoc domowa). Efektem dodatkowym migracji

Ryc. 4.1. Współczynnik feminizacji w Polsce w 2011 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 2011, GUS, Warszawa.

Ryc. 4.2. Współczynnik feminizacji na terenach wiejskich w Polsce w 2011 r.

(według województw)

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 2011, GUS, Warszawa.

kobiet do miast mogą być w niektórych rejonach wiejskich nadwyżki liczebne mężczyzn, co powoduje szereg niekorzystnych zjawisk natury demograficznej, społecznej i gospodarczej, np. brak kandydatek na żony dla rolników (ryc. 4.2.).

Przestrzenne zróżnicowanie struktury płci ludności może być także spowodowane funkcjami gospodarczymi regionu. W ośrodkach, w których dominuje górnictwo i przemysł ciężki, nadwyżkę mężczyzn powodują mężczyźni napływający do tego typu zakładów pracy. Natomiast w okręgach o dużej koncentracji przemysłu lekkiego, zwłaszcza włókienniczego i odzieżowego,

występują często duże nadwyżki kobiet. Podobnie w ośrodkach o funkcjach usługowych i wypoczynkowych zatrudniających głównie kobiety mogą wystąpić wysokie współczynniki feminizacji.

Na obszarach lub w ośrodkach powstawania wielkich nowych inwestycji występują zazwyczaj okresowe nadwyżki mężczyzn, ale ich wielkość uzależniona jest od fazy i czasu trwania inwestycji, przy czym stopniowo ulega niwelacji.

Trwałe i głębokie deformacje w strukturze płci ludności powodowane są stratami wojennymi. Wyraźnie zaznaczyło się to w całej Europie oraz w krajach dotkniętych pierwszą i drugą wojną światową, gdzie (ubytki) straty wśród mężczyzn dotyczyły określonych grup wieku (uczestniczących w walkach), inne straty rozkładały się bardziej równomiernie.

W czasie korzystania z materiałów statystycznych, zwłaszcza europejskich z XIX w. (ale i dla niektórych krajów z XX w.), należy zwrócić uwagę na to, czy w ogólnej liczbie ludności i przy jej podziale według płci nie

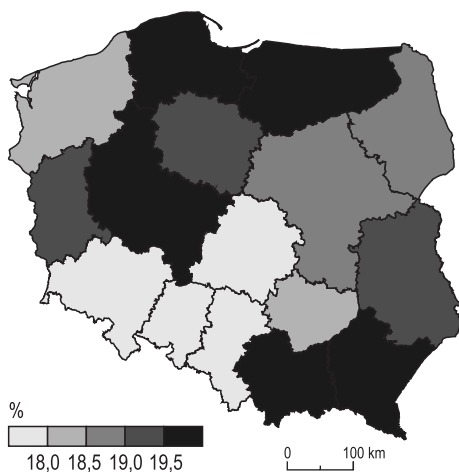
pominięto wojska, co naturalnie może mieć wpływ na wielkość współczynnika maskulinizacji.

4.1.2. Struktura wieku ludności

Struktura ludności według wieku ma charakter ciągły i zmienny w czasie. Określoną zbiorowość możemy podzielić na roczne grupy, przy czym wiek wyrażony jest najczęściej liczbą ukończonych lat. Ponieważ osoby badane często podają wiek w przybliżeniu (młodsze dodają sobie lat, starsze zaokrąglają liczbę lat do pięciu lub pełnych dziesiątek, przy czym zjawisko to występuje w różnym nasileniu i zależnie od wieku, u mężczyzn i kobiet), w badaniach statystycznych zamiast o liczbę ukończonych lat, pyta się o rok urodzenia. Strukturę ludności według wieku można przedstawić w liczbach bezwzględnych lub w odsetkach poszczególnych grup wieku w stosunku do ogółu ludności. Wartości podane w odsetkach umożliwiają porównanie zbiorowości o różnej liczebności (np. państwa czy miasta).

Istnieje wiele sposobów grupowania ludności według wieku. Podstawowy i najbardziej dokładny jest podział na poszczególne roczniki, grupuje się także ludność w przedziałach pięcioletnich, rzadziej dziesięcioletnich, ponieważ zanikają wówczas istotne różnice strukturalne. Grupowanie to może być robione dla każdej płci oddzielnie lub dla obu łącznie. Dla celów demograficznych wyróżnia się też duże grupy wieku, jak na przykład kobiety w wieku 15–49 lat – jest to umownie przyjmowane określenie jako wiek rozrodczy.

Dla celów specjalnych można stosować jeszcze inne sposoby grupowania, nazywane niekiedy ekonomicznymi. Najbardziej popularny jest podział na trzy grupy: dzieci i młodzież, ludność dorosłą i ludność starszą, lub inaczej na: ludność w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym (ryc. 4.3.). Granice tych grup nie są jednak jednoznacznie określone i w różnych państwach rozmaicie przyjmowane. Za młodzież uznawana jest najczęściej ludność do 14 lat lub do 18–19 lat, do ludności dorosłej zaliczane są osoby w wieku 15–49; 20–49; 15–59; 20–59 itp., za ludność starą uważa się tych, którzy mają powyżej 50, 60, 65, a nawet 70 lat. Należy zaznaczyć, że ustalany ustawowo wiek zdolności do pracy jest różny dla mężczyzn i kobiet (na ogół o 5 lat niższy). Ponadto występują grupy zawodów uprzywilejowanych, w których górna granica wieku może być o wiele niższa. Należą do nich m.in. górnicy, kolejarze i tzw. służby mundurowe, w których do przejścia na

Ryc. 4.3. Ludność w wieku przedprodukcyjnym w Polsce w 2011 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 2011, GUS, Warszawa.

emeryturę liczy się liczbę przepracowanych lat. W opracowaniach zasobów pracy wyróżnia się także młodszą grupę produkcyjną (np. 20–40 lat) i starszą grupę produkcyjną (40–60 lat).

Dla celów planowania miast stosuje się grupowanie urbanistyczne poszczególnych grup dzieci i młodzieży, korzystających z odmiennych rodzajów urządzeń usługowych, są to grupy: 0–2 lata – wiek żłobka, 3–6 lat – przedszkola, 7–11 lat – szkoły podstawowej, 12–17 lat – szkoły średniej –gimnazjum, liceum lub innych typów, 18–24 lat – szkoły wyższej. W tym ostatnim przypadku grupowanie może być

zróznicowane w zależności od celów grupowania, ponieważ kształcenie na poziomie wyższym w zależności od kierunku studiów jest zróznicowane. Nie bez znaczenia jest określenie tak zwanego wieku poprodukcyjnego, ze względu na dochody tej grupy ludności oraz zróznicowane potrzeby usługowe, socjalne i zdrowotne.

Poza ustaleniem wartości bezwzględnych oraz względnych (procentowych) poszczególnych grup wieku, istotne są wzajemne relacje poszczególnych wyróżnionych trzech grup wieku. Szereg współczynników zaproponował J.I. Clarke (1965), a dopełnił je L. Kosiński (1967). Można je zapisać w następującym układzie:

- 1) $\frac{\text{młodzież}}{\text{dorośli}}$
- 2) $\frac{\text{młodzież}}{\text{starcy}}$

$$3) \frac{\textit{młódzież}}{\textit{dorośli} + \textit{starcy}}$$

$$4) \frac{\textit{starcy}}{\textit{młódzież} + \textit{dorośli}}$$

$$5) \frac{\textit{młódzież} + \textit{starcy}}{\textit{dorośli}}$$

$$6) \frac{\textit{dorośli}}{\textit{starcy}}$$

$$7) \frac{\textit{starcy}}{\textit{młódzież}}$$

$$8) \frac{\textit{starcy}}{\textit{dorośli}}$$

– przy czym mnożąc wynik przez 100, uzyskujemy współczynnik wyrażony w procentach.

W przypadku współczynników nr 1 i 8 uzyskujemy miary obciążenia ludności dorosłej młodzieżą i starcami, w przypadku 5 – obciążenia dorosłych ludnością nieprodukcyjną (młodzież + starcy), a w przypadku 2 i 6 – mierniki starzenia się ludności.

Miarą syntetyczną wieku ludności może być mediana wieku, dzieląca badaną zbiorowość na połowy. Miara ta pozwala na stwierdzenie dynamiki badanej jednostki w czasie oraz porównanie różnych populacji.

Analizę zmian w czasie wydzielonych grup ludności (ekonomicznych lub urbanistycznych) można przeprowadzić, przedstawiając je w postaci diagramu strukturalnego, gdzie oś czasowa będzie wskazywała dane w procentach tych grup w odstępach rocznych, pięcioletnich, a w przypadku badań sekularnych – nawet dziesięcioletnich.

Analizy struktury wieku ludności w podziale na trzy grupy możemy poglądowo przedstawić na wykresie zwanym trójkątem Ossana. Na trzech bokach trójkąta równobocznego przedstawiamy wartości trzech grup,

w odpowiednim miejscu lokalizujemy punkt odpowiadający badanej jednostce. Różne położenie punktów reprezentujących poszczególne jednostki pozwala ocenić ich odmienne struktury. Wykres ten może także służyć do przedstawiania zmian w czasie struktury wieku ludności tej samej jednostki (Kocimowski K., Kwiatek J., 1976; Ratajski L., 1989).

Analizę struktury wieku ludności w przedziałach rocznych, pięcioletnich bądź innych możemy przeprowadzić, posługując się tzw. profilem ludności, gdzie na osi poziomej odkładamy wartości w procentach, a na osi pionowej wybrane grupy wieku. Analizę tę możemy wzbogacić, przedstawiając strukturę płci, zaznaczając w poszczególnych grupach nadwyżki mężczyzn lub kobiet. Całkowita powierzchnia profilu musi dać sumę 100%. Profil taki sporządzony dla wybranej jednostki badawczej dla określonego roku możemy porównać z profilem dla roku następnego. Wartości grup podane w procentach umożliwiają porównywanie jednostek badawczych niezależnie od bezwzględnej liczby ludności.

Największą wartość dla wszelkich analiz struktury płci i wieku ludności ma wykres zwany piramidą wieku, którego konstrukcja jest następująca. Na osi poziomej (odciętych x) wyznaczane są liczebności osób od punktu zerowego, w lewo mężczyzn, w prawo kobiet. Na osi pionowej (rzędnych y) odkładamy wiek, w przedziałach rocznych, pięcioletnich, rzadziej dziesięcioletnich. Liczebność mężczyzn i kobiet może być wyrażona w liczbach bezwzględnych (np. w tysiącach) bądź w procentach całej badanej populacji stanowiącej 100%. Piramidy wieku wykonywane w wartościach procentowych można porównywać między sobą niezależnie od liczebności porównywanych jednostek badawczych.

Nieoceniona wartość analityczna piramidy wieku polega także na tym, że na tym samym wykresie możemy wyznaczyć przewagę mężczyzn lub kobiet w poszczególnych grupach wieku; spadki lub wzrosty określonych grup wieku przy porównywaniu tej samej zbiorowości w dwóch przekrojach czasowych. Ponadto na piramidzie wieku ludności możemy wyznaczyć strukturę stanu cywilnego mężczyzn i kobiet, strukturę wykształcenia, zawodową, aktywności zawodowej i inne, które wykazują zmienność w różnych okresach wieku badanej zbiorowości.

Dla przeprowadzenia analizy przestrzennej jakiegoś obszaru w zakresie struktury płci i wieku lub grup wieku ludności możemy się posłużyć

kartogramem, gdzie odsetki będą się odnosiły do całej ludności, względnie do jednej wybranej kategorii (np. odsetek kobiet).

Wzajemne zależności występujące w strukturach płci i wieku ludności oraz wielkości urodzeń i zgonów są powodem licznych badań demograficznych. Pierwszym, który sformułował pewne prawidłowości w tym zakresie (już z końcem XIX w.), był szwedzki badacz G. S. Sundbärg (Rosset E., 1959). Wyróżnił on trzy zasadnicze typy struktury wieku ludności: progresywny, zastojowy i regresywny (ryc. 4.4.).

Ryc. 4.4. Piramidy przedstawiające trzy typy struktur wieku ludności

Źródło: Holzer J. Z., 2003, str. 134.

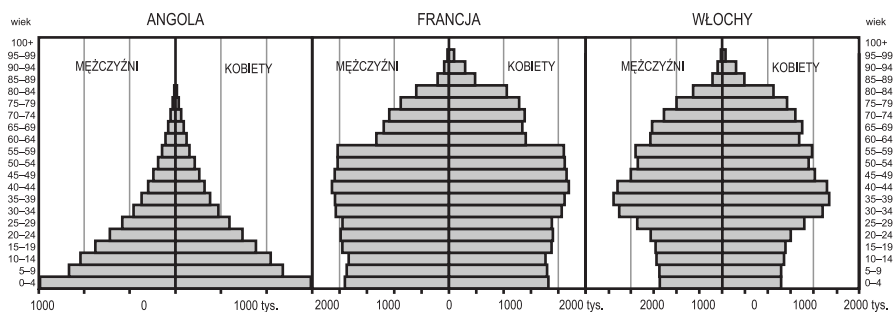
Typ progresywny charakteryzuje społeczeństwa młode, o względnie dużej, powiększającej się co roku liczbie urodzeń, przez co podstawa piramidy ciągle się rozszerza i następuje stały wzrost liczby ludności. Piramida przedstawia kształt trójkąta o szerokiej podstawie i zmniejszających się stopniowo kolejnych rocznikach.

Typ zastojowy charakteryzuje się społeczeństwem, w którym roczna liczba urodzeń jest równa liczbie zgonów, a każdy następny rocznik urodzeń licznie jest zbliżony do poprzedniego, a zgony rozkładają się zgodnie z naturalną możliwością trwania życia. Piramida przybiera kształt dzwonu.

Typ regresywny struktury wieku ludności charakteryzuje się malejącą z roku na rok liczbą urodzeń, co w obrazie graficznym odzwierciedla się

zawężeniem podstawy piramidy i powiększającą się do pewnego wieku liczebnością starszych roczników. Kształt takiej piramidy określamy jako obraz wrzeciona.

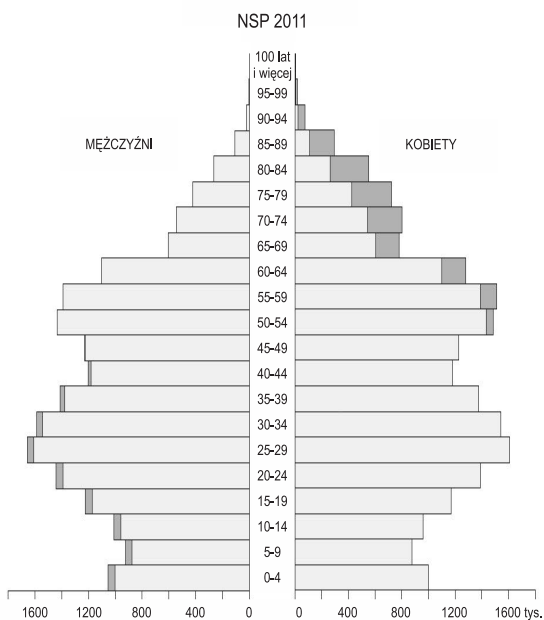
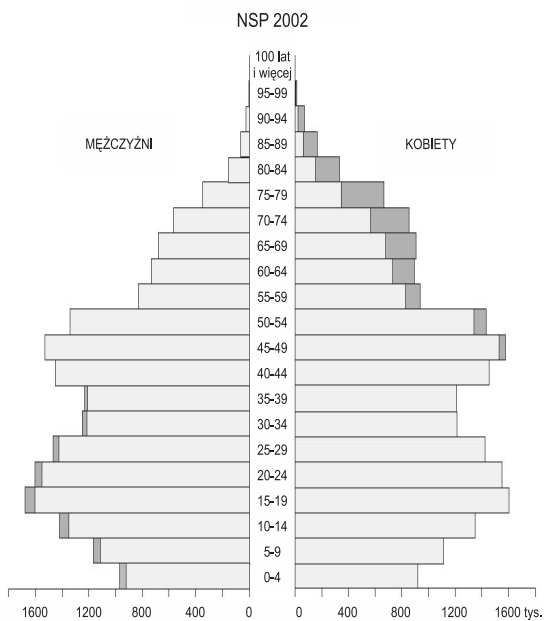
Stwierdziłmy, że na kształt struktury płci i wieku ludności największy wpływ mają urodzenia i zgony ludności, ale wraz z ich zróżnicowaniem kształtują je także inne zjawiska i procesy (ryc. 4.5.). Duży wpływ na strukturę wieku ludności mają migracje. Uczestniczy w nich przede wszystkim ludność młoda, w wieku zdolności do pracy; wraz z wiekiem udział tej ludności maleje. Spory udział ma także młodzież wyjeżdżająca na naukę do szkół i na studia. Niewielki udział w tych migracjach mają dzieci oraz osoby w starszym wieku. Taki skład ludności migrującej powoduje, że obszary napływu ludności mają nieustający dopływ ludności młodej. Natomiast obszary emigracyjne tracą ludność młodą, charakteryzują się zatem wyższymi udziałami dzieci i młodzieży oraz osób w starszych grupach wieku (ryc. 4.6.).

Ryc. 4.5. Piramidy płci i wieku wybranych państw świata w 2005 r.

Źródło: opracowano na podstawie danych INSEE, Francja.

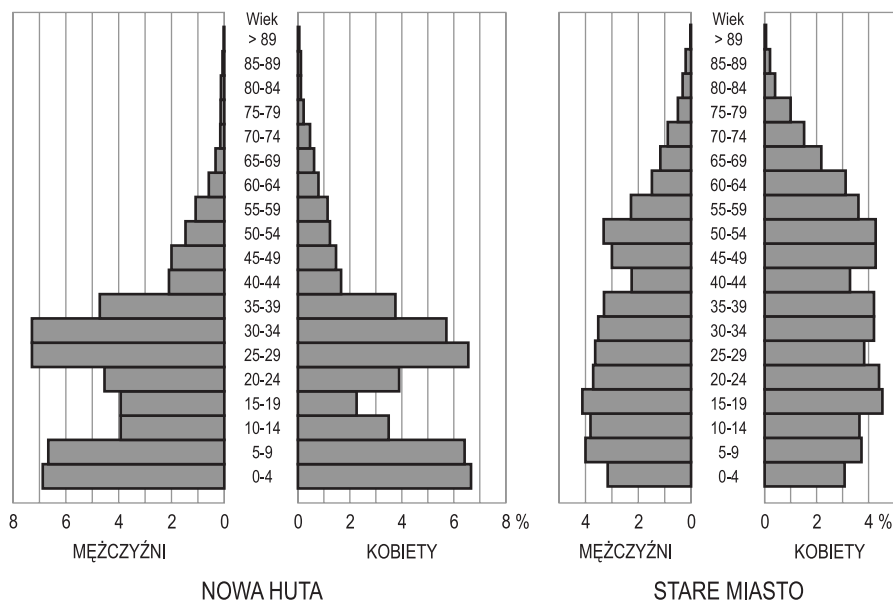
Miasta, zwłaszcza duże, cechuje ciągły napływ ludności, stąd różnią się one pod względem struktury wieku od emigracyjnych na ogół obszarów wiejskich. Na szczególnie liczne udziały ludności w młodszych rocznikach grupy produkcyjnej możemy napotkać na obszarach wielkich inwestycji (ryc. 4.7.), w wyspecjalizowanych ośrodkach przemysłowych i usługowych (np. ośrodki szkolnictwa). Wyjątkowo liczne udziały osób w starszym wieku spotykamy

Ryc. 4.6. Ludność Polski według płci i wieku 20 maja 2002 i 31 marca 2011 r.

Źródło: Raport z wyników. NSP 2011, lipiec 2012, GUS, Warszawa.

4. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA I SPOŁECZNA

Ryc. 4.7. Piramidy wieku ludności dzielnic administracyjnych Krakowa w 1960 r.

Źródło: Jelonek A., 2012, str. 98.

na obszarach o szczególnych walorach środowiska geograficznego, o bardzo dobrym wyposażeniu infrastrukturalnym, gdzie emigrują osoby już nieaktywne zawodowo dla spędzenia „jesieni” swego życia.

Deformacje w strukturze płci i wieku ludności powodowane są głównie przez wojny, które powodują występowanie dotkliwych strat w określonych rocznikach wieku, większe po stronie mężczyzn, widoczne na piramidzie w postaci wyraźnych szczyrb. Dynamiczne zmiany w czasie powodują przesuwanie się szczyrb wojennych ku górze piramidy, natomiast u podstawy piramidy pojawiają się mało liczne roczniki dzieci urodzonych w czasie wojny. Po zakończonych działaniach wojennych następuje zjawisko kompensacji urodzeń (omówione wcześniej), objawiające się okresowym wzrostem udziałów roczników powojennych. Wraz z upływem czasu roczniki dotknięte bezpośrednimi i pośrednimi stratami wojennymi oraz kompensacja powojennych urodzeń przesuują się ku górze piramidy. W konsekwencji powstaje zjawisko tak zwanych niżów (obrazujących straty) i wyżów (kompensacji powojennych) demograficznych, które z upływem czasu stopniowo wygasają.

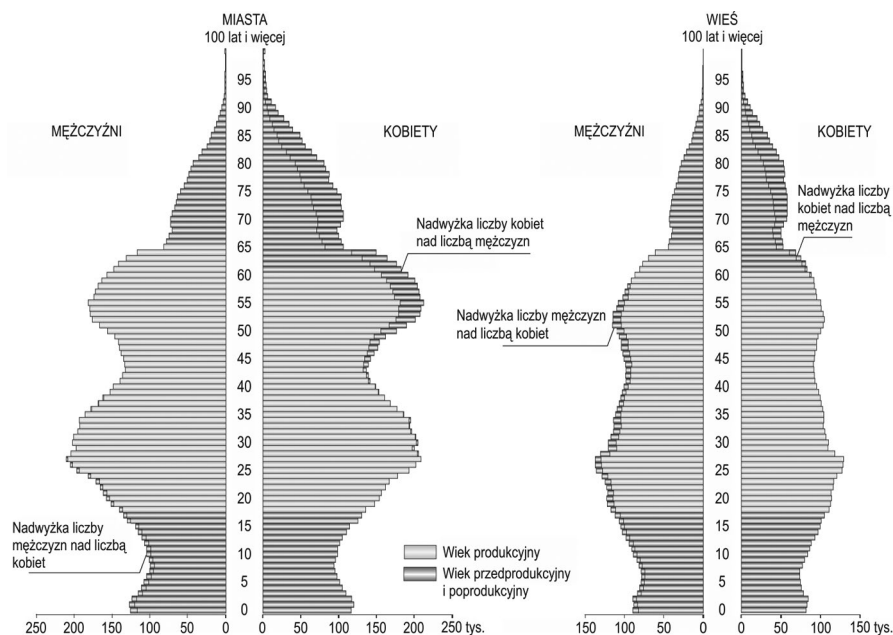
Opisane wyżej zjawiska występują szczególnie silnie w państwach o dużym zaangażowaniu w działania wojennych (ryc. 4.6., ryc. 4.8., ryc. 4.9.), ale echa drugiej wojny światowej w Europie zaznaczyły się nawet w państwach neutralnych.

W zachowanych materiałach statystycznych z XIX w. i połowy XX w. na piramidzie wieku pojawiają się w górnych partiach nieoczekiwanie wysokie udziały osób w wieku lat kończących się na dziesiątki (50, 60, 70). Wynika to z niedokładnego podawania wieku przez osoby starsze. Gdy pytamy nie

Ryc. 4.8. Ludność Polski ogółem według płci i wieku w 2010 r. (w tys. osób)

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

Ryc. 4.9. Ludność miejska i wiejska Polski według płci i wieku w 2010 r. (w tys. osób)

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

o rok urodzenia, lecz o liczbę ukończonych lat, w społeczeństwach o niskim stopniu lub bez wykształcenia pojawia się tendencja do podawania wieku zaokrąglonego do pełnych dziesiątek.

W badaniach statystycznych, często dla oszczędności, nie podaje się pełnego wykazu przeżytych lat, lecz zsumowane wartości, na przykład 60 lub 70 lat i więcej. W takim przypadku, konstruując piramidę, trzeba dokonać szacunku najstarszych grup ludności, względnie narysować wierzchołek piramidy w postaci stożka o hipotetycznym wieku 100 lat. Szczegółowe wnioskowanie o tych kategoriach wieku na podstawie tylko piramidy jest niepoprawne.

4.1.3. Proces starzenia się ludności

W badaniach zależności między trzema podstawowymi grupami wieku ludności coraz większą rolę odgrywa zjawisko stałego zwiększania się udziału ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności.

Zjawisko to nazwane zostało starzeniem się społeczeństwa. Czynniki, które go powodują, są: zmniejszająca się corocznie liczba urodzeń, trwające od dłuższego czasu wydłużanie się przeciętnego trwania życia oraz zmieniający się w czasie rozkład umieralności według wieku. Granica wieku starości jest umowna i była różnie określana przez poszczególnych badaczy.

Miernikami starości demograficznej może być odsetek ludzi starszych w ogólnej liczbie ludności, a także niektóre z mierników zaproponowanych przez J. I. Clarka (1965). Najbardziej popularne są – liczba dzieci i młodzieży w stosunku do liczby osób starych lub tylko dzieci do osób starych; ten ostatni wskazuje, ilu wnuków przypada na jednego dziadka.

Chcąc określić w sposób mierzalny typ społeczeństwa (czy należy do młodego czy starego demograficznie), E. Rosset (1959, 1967) jako kryterium podziału zaproponował udział osób w wieku 60 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności (tab. 4.2.).

Tab. 4.2. Klasyfikacja społeczeństwa określająca stopień zaawansowania procesu starzenia (według E. Rosseta)

Grupa	Proporcja starców (60 lat i więcej)	Charakterystyka poszczególnych grup
I	poniżej 8%	młodość demograficzna
II	8–10%	przedpole starzenia się
III	10–12%	właściwe starzenie się
IV	12% i więcej	starość demograficzna

Źródło: Rosset E., 1959, str. 79.

W drugiej połowie XX w. proces starzenia się społeczeństw następował bardzo szybko, dlatego typologia E. Rosseta dość szybko stała się nieaktualna i sam autor wprowadził jej modyfikację. Również ustalona granica starości okazała się mało przekonująca wobec wydłużania się przeciętnego trwania życia. Wprawdzie różnice pomiędzy słabo rozwiniętymi krajami a wysoko rozwiniętymi państwami Europy Zachodniej i Ameryki Północnej pozostają nadal duże, to ONZ w prowadzonych pod jej egidą badaniach

stosuje obecnie nową pięciostopniową skalę starości demograficznej, w której podwyższono próg starości do 65 lat i więcej (tab. 4.3.).

Tab. 4.3. Skala starości demograficznej

Faza starzenia się populacji	Udział osób w wieku 65 lat i więcej
I Wczesna faza młodości demograficznej	poniżej 4%
II Późna faza młodości demograficznej	4–7%
III Faza przejściowa od stanu młodości do starości demograficznej	7–10%
IV Wczesna faza starości demograficznej	10–13%
V Późna faza starości demograficznej	powyżej 13%

Źródło: Kaczmarek T., 1998, str. 157.

Coraz większe zainteresowanie badaczy skupia się na grupie ludności, która przekroczyła 80. rok życia, a także na rosnącej grupie w wieku 100 lat i więcej. Obserwując tendencję wydłużania się przeciętnego trwania życia, możemy przewidywać, że zaproponowana przez ONZ typologia faz starzenia się populacji ulegnie w przyszłości dalszym korektom.

Starzenie się społeczeństwa ma coraz większy wpływ na rozwój społeczny i gospodarczy kraju. Wzrasta bowiem obciążenie ludności w wieku produkcyjnym osobami starszymi, powoduje to zmianę proporcji w dochodach i wydatkach państwa: większe jest zapotrzebowanie na świadczenia i opiekę socjalną, na usługi w służbie zdrowia, a także wpływa na strukturę produkcji dóbr konsumpcyjnych i na inwestycje (Jelonek A., 1986). Zmniejszona lub zaprzestana aktywność zawodowa obniża status społeczny i materialny, tym bardziej, że w grupie tej przeważają kobiety i to w większości samotne. Można by zatem sądzić, że starzenie się społeczeństwa ma tylko negatywny wymiar ekonomiczny. Wzrost długowieczności połączony z poprawą stanu zdrowia ludzi starszych umożliwia jednak pewnej ich grupie aktywność zawodową, cenną tym bardziej ze względu na wysoki u niej zasób wiedzy i doświadczenie. Z drugiej strony, mogą występować również tendencje

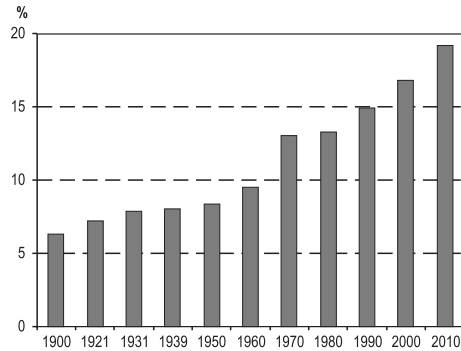
konserwatywne. W krajach o zaawansowanej fazie starości występuje tendencja do podnoszenia granicy ustawowo określonego wieku emerytalnego. Wreszcie, wzrost długowieczności daje możliwość aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym.

W Polsce wydłużony został wiek emerytalny kobiet i mężczyzn do 67 lat. Z dniem 1.01.2013 r. wiek emerytalny wrośnie dla obu płci o jeden miesiąc, a następnie będzie rósł co rok o trzy miesiące (Ustawa o zmianie..., 2012).

Dla przedstawienia procesu starzenia się społeczeństwa polskiego poprzestaniemy na starszej klasyfikacji, aby wykorzystać materiał statystyczny z dłuższego okresu (ryc. 4.10.).

Z powyższych danych możemy wnioskować, że proces starzenia się ludności na ziemiach polskich wystąpił już na początku XX w. Dość gwałtowny wzrost, bo o 0,9 punktu procentowego między rokiem 1900 a 1921, nie wynika tylko z normalnego rozwoju demograficznego, ponieważ

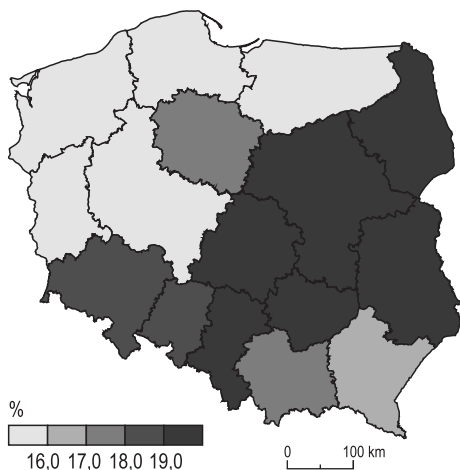
musimy uwzględnić również bezpośrednie straty ludności z czasu pierwszej wojny światowej. Z analizy struktury wieku ludności wynika, że dotyczyły one przede wszystkim osób w młodym wieku, a więc zmniejszenie się odsetka tej grupy ludności wpłynęło na względne podwyższenie udziału grupy najstarszej ludności. Spowolnienie wzrostu udziałów ludności starej w latach 30. można zaś uznać za normalne zjawisko demograficzne. Przy porównywaniu lat 1939 i 1950, gdy wzrost udziału omawianej grupy był niewielki (tylko o 0,3 punktu procentowego), musimy uwzględnić także ogromne straty ludności w wyniku drugiej wojny światowej, masowe przesiedlenia ludności z utraconych przez Polskę ziem wschodnich oraz fakt, że część uchodźców i wywiezionych przymusowo nie powróciła do kraju, a w większości była to ludność młoda.

Ryc. 4.10. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym (60 lat i więcej) w Polsce w latach 1900–2010

Źródło: Holzer J., Z., Józefowicz A., 1960 oraz Rocznik Demograficzny 1981, 1991, 2001, 2011, GUS, Warszawa.

Normalny przebieg procesu starzenia się ludności możemy ponownie obserwować po roku 1950, gdy ustały już wszelkie zewnętrzne ruchy migracyjne. Proces starzenia się ludności nasilał się i skokowo wzrósł z końcem lat 60., gdy w wiek ten weszły liczne roczniki niedotknięte bezpośrednimi stratami pierwszej wojny światowej. W latach 70. doszło do zahamowania procesu starzenia się ludności, ponieważ w ten wiek roczniki obciążone stratami pierwszej wojny światowej.

Ryc. 4.11. Ludność w wieku poprodukcyjnym w Polsce w 2011 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 2011, GUS, Warszawa.

Przyspieszenie starzenia się ludności nastąpiło od lat 90., między innymi za sprawą przedłużenia się przeciętnego trwania życia (ryc. 4.11.).

Proces starzenia się ludności nie jest zjawiskiem nowym, obserwowany był on bowiem (na podstawie w miarę wiarygodnych badań statystycznych) już pod koniec XIX w. Jednym z pierwszych krajów o wyraźnym tempie starzenia się ludności była Francja (połowa XIX w.), potem zjawisko to objęło kraje północnej i zachodniej Europy. W XX w. proces ten rozpoczął się we wschodniej i południowej Europie, w Ameryce Północnej, w niektórych krajach Ameryki

Południowej, w Japonii, Australii i Nowej Zelandii. Spadek umieralności i rozrodczości, który związany jest z wyższym poziomem życia, dostępnością do edukacji, poprawą warunków sanitarnych i ogólnej zdrowotności, spowodował z końcem XX w. powolny proces starzenia się ludności także w społeczeństwach Azji, Afryki i Ameryki Południowej. Przyspieszone tempo starzenia się ludności może wystąpić w tych krajach, gdy do starszych grup ludności zaczną przechodzić bardzo liczne roczniki dzieci urodzonych w okresie tak zwanej eksplozji demograficznej.

Rozpatrując zjawisko starzenia się ludności w skali kontynentów przy średniej dla świata 7,6% osób w wieku 65 lat i więcej, rysuje się dwudzielny podział świata (tab. 4.4.). Społeczeństwa młode występują w Afryce (udział 3,4%), Azji i Ameryce Łacińskiej. Znacznie powyżej średniej (już w fazie wczesnej starości demograficznej) były w 2010 r. społeczeństwa Australii i Oceanii oraz Ameryki Północnej. Najstarszym społeczeństwem charakteryzowała się Europa, którą można zaliczyć do późnej fazy starości demograficznej.

Tab. 4.4. Udział ludności w wieku 65 lat i więcej na świecie w 2010 r. (według kontynentów)

Kontynent	% ludności
Afryka	3,5
Ameryka Środkowa i Południowa	6,9
Ameryka Północna	13,0
Azja	6,7
Europa	16,1
Australia i Oceania	13,5
ŚWIAT	7,6

Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2012, GUS, Warszawa, Tab. 1(4), str. 38; Tab. 6(9), str. 40.

Przy analizie stanu zaawansowania starości demograficznej państw europejskich, ujawniają się duże różnice, które w skrajnych przypadkach dochodzą nawet do wartości dwukrotnej. W 2010 r. najmniej ludności w wieku 60 lat i więcej odnotowano w Irlandii (16,0%), najwięcej we Włoszech (26,3%). Wysokimi wartościami odsetków ludności starej charakteryzowały się państwa Europy Południowej – Włochy, Grecja, Portugalia i Hiszpania (wszystkie powyżej 20% ludności w wieku 60 lat i więcej), a także Skandynawii – Szwecja, Norwegia i Finlandia. Niższe wartości występowały w krajach słowiańskich, a najniższymi mogła się wykazać Irlandia i Słowacja (tab. 4.5.).

Tab. 4.5. Procentowy udział ludności w wieku poprodukcyjnym w wybranych krajach świata w 2010 r.

Kraje	Ludność w wieku 60 lat i więcej	Kraje	Ludność w wieku 60 lat i więcej
Austria	23,0	Argentyna	14,4
Finlandia	24,0	Australia	18,9
Francja	22,9	Brazylia	7,3
Grecja	24,7	Chiny	10,5
Irlandia	16,0	Indie	7,5
Hiszpania	22,3	Japonia	30,7
Litwa	21,0	Kanada	19,9
Łotwa	22,4	Kuba	17,5
Niemcy	26,0	Meksyk	7,5
Norwegia	20,9	Nowa Zelandia	18,3
Polska	19,1	Stany Zjednoczone	18,1
Portugalia	23,6		
Republika Czeska	22,1		
Rosja	17,8		
Słowacja	17,5		
Szwecja	24,8		
Ukraina	20,4		
Wielka Brytania	22,1		
Węgry	22,5		
Włochy	26,3		

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 4(211), str. 464–465.

4.1.4. Przeciętne dalsze trwanie życia

W poprzednich rozdziałach przedstawiliśmy proces starzenia się ludności. Ze zróżnicowania tego procesu w czasie i przestrzeni geograficznej wynika, że wiek człowieka staje się miarą rozwoju medycyny (zwalczanie chorób, epidemii, szczepienia ochronne), opieki zdrowotnej, higieny, właściwego odżywiania oraz warunków życia i pracy – czyli w ogólności, postępu cywilizacyjnego. Liczbę lat, jaką ma jeszcze do przeżycia człowiek, wyrażoną

w latach, określa wskaźnik zwany przeciętnym dalszym trwaniem życia. Dla noworodków jest to długość ich całego życia, wskaźnik ten oblicza się również dla dalszych lat życia – co określa prawdopodobieństwo przeżycia kolejnych lat. Ponieważ do obliczenia wskaźnika bierze się długość życia całej populacji, wielki wpływ na przeciętną (średnią) ma wysokość współczynnika zgonów niemowląt, które żyją bardzo krótko i są wliczane do tej średniej. W XVIII w. średnia długość życia na świecie była mniejsza niż 30 lat, w końcu XIX w. wzrosła do około 40 lat, w połowie XX w. – do 50 lat, a na przełomie XX i XXI w. wynosiła przeciętnie 55 lat.

Przeciętne dalsze trwanie życia jest różne dla mężczyzn i kobiet (tab. 4.6.). Kobiety na ogół żyją dłużej, okazują się bardziej odporne na choroby cywilizacyjne, choroby zawodowe i wypadki przy pracy. Podwyższone przyczyny śmiertelności wśród mężczyzn spowodowane są chorobami zawodowymi i wypadkami przy pracy (są jeszcze nieliczne zawody ustawowo niedostępne dla kobiet), dużym spożyciem alkoholu i paleniem tytoniu. Różnice w dalszym trwaniu życia występują również w zależności od miejsca zamieszkania, na wsi lub w mieście.

Według przybliżonych danych z początku XX w., przeciętne dalsze trwanie życia noworodka na ziemiach polskich było wtedy niewielkie i wynosiło 33,1 lat dla chłopców i 35,4 lat dla dziewcząt. Bardziej precyzyjne obliczenia dotyczące okresu międzywojennego (dla okresu 1931/1932) wykazują wzrost trwania życia chłopców na 48,2 lat i dziewczynek na 51,4 lat. Jednak na tle innych krajów europejskich przeciętne trwanie życia mieszkańców Polski było od kilku do kilkunastu lat niższe, co dowodziło znacznej różnicy w rozwoju demograficznym (tab. 4.7.).

W okresie po drugiej wojnie światowej obserwujemy już w Polsce znacznie korzystniejszą sytuację w stosunku do lat 30. XX w., oraz tendencję do stałego przedłużania się przeciętnego dalszego trwania życia, zarówno mężczyzn (o 12,9 lat), jak nieco szybszą, bo o 15,9 lat, wśród kobiet. Najszybsza poprawa sytuacji wystąpiła w latach 50., potem jej tempo osłabło, a wśród mężczyzn w latach 70. nastąpił nawet regres (ryc. 4.12.). Wystąpiło wówczas zjawisko nadumieralności mężczyzn w wieku produkcyjnym. Dalsza poprawa sytuacji wystąpiła w latach 90. Należy także wspomnieć, że występują różnice w przeciętnym trwaniu życia między mieszkańcami miast i wsi, przy zmieniających się w czasie tendencjach. Długość życia zależy także

4. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA I SPOŁECZNA

Tab. 4.6. Przeciętne trwanie życia ludności w wybranych krajach w 2009 r.

Kraj	Mężczyźni	Kobiety
Australia	79,7	84,2
Białoruś	64,3	75,9
Brazylia	70,0	76,9
Egipt	68,8	73,1
Hiszpania	78,6	84,9
Indie	63,1	66,1
Islandia	79,8	83,8
Izrael	79,6	83,4
Japonia	79,6	86,5
Kanada	78,9	83,3
Litwa	67,5	78,7
Łotwa	68,1	78,0
Mołdawia	65,3	73,6
Nowa Zelandia	78,7	82,7
Polska	71,5	80,1
Rosja	62,8	74,7
Stany Zjednoczone	76,0	80,9
Szwajcaria	79,9	84,6
Szwecja	79,4	83,5
Ukraina	62,3	73,9
Wielka Brytania	78,3	82,5
Włochy *	79,1	84,5

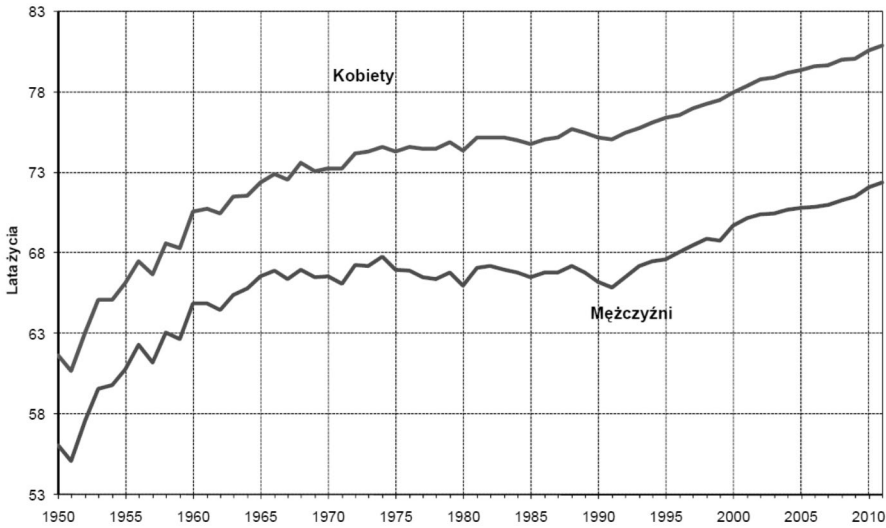
* 2008 r.

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 13(220), str. 492–495.

Tab. 4.7. Przeciętne dalsze trwanie życia ludności w Polsce (według płci)

Lata \ Płeć	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Mężczyźni	58,6	64,8	66,2	66,1	66,2	69,7	72,1
Kobiety	64,2	70,5	73,3	74,4	75,2	78,0	80,6

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 123(149), str. 386.

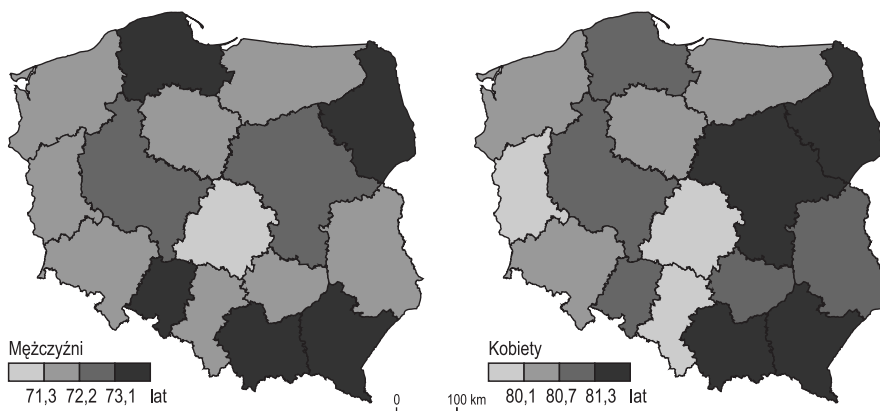
Ryc. 4.12. Przeciętne trwanie życia ludności w wieku 0 lat w Polsce w latach 1950–2011 (według płci)

Źródło: Trwanie życia..., 2012.

od miejsca zamieszkania w przestrzeni kraju (ryc. 4.13.). Największą długowiecznością cieszyły się kobiety w województwach wschodnich i południowo-wschodnich, a najkrótszą – w województwach zachodnich, a szczególnie w łódzkim. W przypadku mężczyzn układ przestrzenny był podobny, ale już nie tak jednoznaczny, jak w przypadku kobiet.

Przeciętne dalsze trwanie życia jest silnie zróżnicowane między krajami wysoko rozwiniętymi (krajami zachodniej Europy), w których długość życia wynosi około 80 lat, a słabo rozwiniętymi, około 40 lat. W krajach europejskich różnica w trwaniu przeciętnego życia mężczyzn i kobiet zamykała się w granicach od 3,5 lat w Islandii do 12,4 lat w Rosji. Najwyższe różnice występowały w europejskich krajach dawnego Związku Radzieckiego (Ukraina, państwa bałtyckie), gdzie wartości przekraczały 10 lat na niekorzyść mężczyzn. W zdecydowanej większości krajów różnice te wynosiły 4–5 lat (tab. 4.6.).

Do krajów o najkrótszym przeciętnym trwaniu życia należy większość państw afrykańskich, w trochę lepszej sytuacji znajdują się kraje azjatyckie

Ryc. 4.13. Przeciętne trwanie życia mężczyzn i kobiet w Polsce w wieku 0 lat w 2011 r. (według województw)

Źródło: Trwanie życia..., 2012.

i Ameryki Południowej. Należy zwrócić uwagę, że w krajach o najkrótszym przeciętnym trwaniu życia często kobiety żyją dłużej niż mężczyźni. Niezależnie od przytaczanych wyżej wartości średnich dla całych krajów, wielu mieszkańców dożywa sędziwego wieku, sporo przekraczając 100 lat, np. w wysokogórskich wsiach Kaukazu i Andów. Wydaje się, że należy to wiązać ze szczególnymi właściwościami genetycznymi tych osób oraz walorami środowiska geograficznego.

4.2. Struktura rasowa i etniczna

4.2.1. Struktura rasowa

Zróznicowane środowisko geograficzne, w którym żył i migrował człowiek, wymagało od niego przystosowania się do zastanych warunków, zwłaszcza klimatycznych. Adaptacja człowieka do środowiska trwa od zarania ludzkości i jest powodem różnorodności ludzi. Ludność świata ze względu na miejsce zamieszkania różni się wieloma cechami związanymi z zewnętrznym wyglądem, głównie takimi jak: kolor skóry i oczu, kształt twarzy (głowy), rodzaj, kolor i stopień owłosienia, wielkość i budowa ciała,

a nawet grupa krwi. Stąd np. ludzie z gorących i suchych stref klimatycznych są w większości wysocy i szczupli, co umożliwia im szybką wymianę ciepła. Natomiast ludzie ze stref zimnych mają kręłą budowę ciała i krótkie kończyny, co zapewnia im dłuższe zatrzymywanie ciepła w organizmie.

Na podstawie cech zewnętrznych powstało wiele typologii dotyczących ras – odmian ludzkich. Rasa oznacza bądź kategorię ludzi mających pewne wspólne cechy fizyczne, dziedziczne albo uważane za dziedziczne, bądź ogół ludzi należących do takiej kategorii. Zaproponowany pod koniec XVIII w. przez Georga Cuviera (1798) podział ludności świata na trzy główne rasy (białą, żółtą i czarną) ulegał rozbudowie i modyfikacjom (Piontek J., Marciniak A., 1998).

Zwracając uwagę na cechy najbardziej widoczne w wyglądzie człowieka, wyróżniamy trzy główne rasy (odmiany), dzieląc jednak je na liczne grupy i podgrupy, na ogół mało liczebne.

Do rasy białej (*europoidalnej*), która dzieli się na trzy gałęzie, zalicza się: mieszkańców Europy oraz ludność pochodzenia europejskiego w obu Amerykach, Australii, Nowej Zelandii, RPA oraz Rosjan w Azji (gałąź europejska); następnie Arabów i ludność Bliskiego Wschodu (gałąź semicko-chamicka) oraz mieszkańców Azji Południowo-Zachodniej (np. Turcy, Irańczycy) i północnych Indii (gałąź indyjska).

Do rasy żółtej (*mongoloidalnej*), dzielącej się na dwie gałęzie, należą Chińczycy, Mongołowie, Koreańczycy, ludy Syberii i Dalekiego Wschodu (np. Jakuci, Ewenkowie) oraz Eskimosi, czyli Inuici (gałąź azjatycka), a ponadto Indianie obu Ameryk (gałąź amerykańska).

Rasa czarna (*negroidalna*) dzieli się również na dwie gałęzie, a należą do niej: mieszkańcy terenów położonych na południe od Sahary oraz potomkowie murzyńskich niewolników w obu Amerykach (gałąź afrykańska); ponadto ludy Melanezji, Papuasi na Nowej Gwinei oraz Aborygeni w Australii (gałąź oceaniczna).

Najbardziej homogeniczna pod względem rasowym jest Europa, chociaż w wyniku migracji ludności z dawnych kolonii państw europejskich przybywa tam obecnie przedstawiciele innych ras. Natomiast najbardziej zróżnicowana pod względem rasowym jest Ameryka Łacińska, gdzie mieszka rdzenna ludność indiańska należąca do rasy żółtej, potomkowie białej ludności pochodzenia europejskiego oraz potomkowie murzyńskich niewolników. W wyniku mieszania się ludności o różnych cechach rasowych (*metysażu*)

Amerykę Łacińską zamieszkują: *Mulaci* – potomkowie białych i czarnych, *Metysi* – białych i Indian, oraz *Zambosi* – czarnych i Indian. Proces mieszania się ras ludzkich trwa tak długo, jak długo istnieją rasy, jednak uległ on znacznemu nasileniu w wyniku masowych migracji ludności w skali globu, zwłaszcza w XX w.

Współcześnie coraz częściej kwestionuje się potrzebę wyróżniania ras ludzkich z uwagi na występowanie dużego zróżnicowania wewnątrz poszczególnych ras, większego niż różnice między nimi.

4.2.2. Struktura narodowościowa i etniczna

W badaniach z zakresu geografii ludności społeczeństwo (populację) rozpatrujemy w aspekcie różnych jego grup (struktur) oraz cech. Do cech społeczno-kulturowych należą: język ojczysty, narodowość i wyznanie, a także wykształcenie. Są to cechy różnicujące społeczeństwo na odrębne zbiorowości i, co istotne, różnicujące je terytorialnie.

Pierwszymi formami zbiorowości terytorialnych były pojedyncze rody (klany), które łącząc się, tworzyły plemiona, a te z kolei narodowości. Ród był wspólnotą opartą na więzi „krwi” członków wywodzących się od wspólnego przodka. Plemiona tworzyły zespoły rodów, które w dalszym etapie rozwoju formowały szczepy, a potem narodowości. Związki pokrewieństwa występujące we wspólnotach pierwotnych zastąpione zostały na wyższym etapie rozwoju społeczności przez związki wynikające ze wspólnego terytorium, języka i organizacji społecznej.

Plemiona oraz narody mogą być łączone w grupy etniczne. Za grupę etniczną uważa się grupę społeczną, której tożsamość kulturowa związana jest z określonym terytorium, wykazującą poczucie wspólnego pochodzenia, posiadanie wspólnego języka (lub silnie wyróżniającego się dialektu) oraz poczucie wewnętrznej więzi grupowej.

Grupy etniczne wchodziły w skład bardziej licznych populacji, takich jak lud i naród. Naród jest wspólnotą ludzi historycznie ukształtowaną na gruncie wspólnej kultury, języka, terytorium i życia gospodarczego, cechująca się poczuciem własnej odrębności w stosunku do innych zbiorowości. Elementem jednoczącym wspólnotę narodową jest język ojczysty, czyli ten, którym człowiek najwcześniej nauczył się mówić, a nie język, którym posługuje się w życiu codziennym (język faktyczny).

Spółeczeństwo stanowi ogół obywateli danego kraju. Przez pojęcie „kraj” rozumiemy zazwyczaj terytorium określone granicami politycznymi, zajmowane przez określony naród. W przypadku, gdy na terenie danego kraju zamieszkanego przez jeden naród wyróżniają się inne, odrębne i stosunkowo nieliczne grupy narodowe, określamy je mianem mniejszości narodowych lub etnicznych.

Mniejszość narodowa jest społecznością zamieszkującą terytorium danego państwa na skutek zaszczości historycznych, głównie przesunięcia granic, migracji czy przymusowych przemieszczeń/wysiedleń. Ponadto, tak jak grupę etniczną, cechuje ją świadomość własnej odrębności kulturowej, językowej i historycznej.

Pojęcie narodowości w różnych częściach świata traktowane jest odmiennie. W niektórych krajach narodowości są dopiero na etapie krystalizacji, szczególnie w krajach Czarnej Afryki, niektórych rejonach Indii czy Indonezji. W innych krajach, np. Europy Zachodniej, pojęcie narodowości utożsamiane jest z przynależnością państwową.

Poczucie narodowości jest pojęciem subiektywnym. W spisach ludności poszczególne osoby określają swą narodowość według własnego odczucia, nie zważając na swoją przynależność państwową, a nawet język. W Polsce w Narodowym Spisie Powszechnym z 2002 r. przyjęto, że: „Narodowość jest deklaratywną (opartą na subiektywnym odczuciu) cechą indywidualną każdego człowieka, wyrażającą jego związek emocjonalny (uczuciowy), kulturowy lub genealogiczny (ze względu na pochodzenie rodziców) z określonym narodem...” (NSP 2002, GUS). Przyjęta definicja, jak i sformułowane pytanie (*Do jakiej narodowości się Pan/i zalicza?*), pozwalały każdej spisywanej osobie na własne, subiektywne rozumienie pojęcia narodowości. Warto pamiętać, że uzyskane w trakcie spisu dane odpowiadają na ogół stanowi świadomości narodowej w momencie przeprowadzania spisu (w 2002 r.), a więc w istniejących wówczas warunkach politycznych, społecznych i gospodarczych w kraju, jak i np. zdrowotnych osoby spisywanej (tab. 4.8.).

Struktura narodowościowa i etniczna ludności jest elementem (zjawiskiem) zmiennym w czasie. Wpływają na to migracje (np. masowe transfery ludności, przesiedlenia), zróżnicowane tempo przyrostu naturalnego poszczególnych narodowości, zróżnicowanie kulturowe (religijne) oraz charakter i tempo procesów asymilacji.

Tab. 4.8. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce w 2002 r. według *Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 6.01.2005 r.*

Narodowości	Ogółem osób	Obywatelstwo		
		polskie	niepolskie	nieustalone
OGÓŁEM	38 230 080	37 529 751	40 661	659 668
polska	36 983 720	36 895 241	13 150	75 329
niepolska	471 475	444 590	25 673	1 212
nieustalona	774 885	189 920	1 838	583 127
Mniejszości narodowe				
białoruska	48 737	47 640	965	132
czeska	831	386	442	3
litewska	5 846	5 639	175	32
niemiecka	152 897	147 094	5 429	374
ormiańska	1 082	262	816	4
słowacka	2 001	1 710	291	–
ukraińska	30 957	27 172	3 749	36
żydowska	1 133	1 055	73	5
Mniejszości etniczne				
karaimska	45	43	2	–
łemkowska	5 863	5 850	5	8
romska	12 855	12 731	14	110
tatarska	495	447	47	–

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 2002, GUS, Warszawa; *Ustawa o mniejszościach...*, 2005.

W Polsce prawa mniejszości narodowych i etnicznych zawarte są w polskim ustawodawstwie przyjętym w *Ustawie o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 6.01.2005 r.* (Dz. U. 2005, nr 17, poz. 141). Ustawa reguluje sprawy związane z: zachowaniem i rozwojem tożsamości kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych; zachowaniem i rozwojem języka regionalnego; sposobem realizacji zasady równego traktowania osób bez względu na pochodzenie etniczne; określa zadania i kompetencje organów administracji rządowej i jednostek samorządu terytorialnego w zakresie tych spraw. Precyzuje też pojęcia: „mniejszość narodowa” i „mniejszość etniczna” oraz wymienia z nazwy te mniejszości.

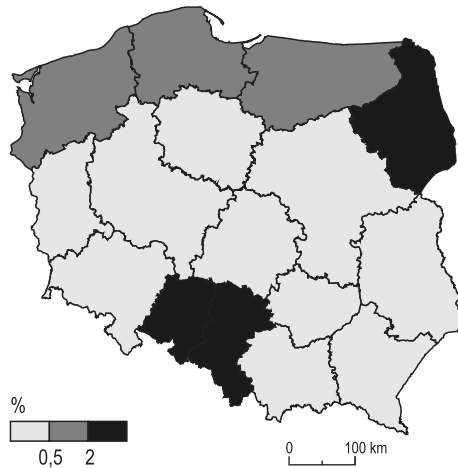
W rozumieniu ustawy – mniejszością narodową jest grupa obywateli polskich, która spełnia łącznie następujące warunki:

1. jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej;
2. w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją;
3. dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji;
4. ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę;
5. zamieszkuje terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat;
6. utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

Mniejszością etniczną, w rozumieniu ustawy, jest również grupa obywateli polskich, która spełnia warunki wymienione wyżej w punktach 1–5, z tym jednak, że zasadnicza różnica jest w punkcie 6. Mniejszość etniczna nie utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie, gdyż takie państwo nie istnieje.

Zgodnie z *Ustawą*, za mniejszości narodowe w Polsce uznaje się mniejszości: białoruską, czeską, litewską, niemiecką, ormiańską, rosyjską, słowacką, ukraińską i żydowską. Natomiast za mniejszości etniczne uznaje się mniejszości: karaimską, łemkowską, romską i tatarską. Językiem regionalnym w Polsce jest język kaszubski. Narodowości śląska i kaszubska nie są uznawane w Polsce za mniejszość narodową ani etniczną (tab. 4.8., ryc. 4.14.).

Źródła informacji statystycznej do badań problematyki narodowościowej są ograniczone, z uwagi na polityczny aspekt tych badań. Przed pierwszą wojną światową tylko w niektórych wielojęzycznych krajach Europy wprowadzono

Ryc. 4.14. Udział ludności niepolskiej w ogólnej liczbie ludności w 2002 r. (według województw)

Źródło: Soja M., 2005, str. 174.

w spisach rubrykę „język ojczysty”. Dobrym przykładem są Austro-Węgry, gdzie w spisach z lat 1869, 1880, 1890, 1900 i 1910 znajdują się informacje dotyczące „języka towarzyskiego”, na podstawie którego ustalano strukturę narodowościową monarchii. Wiele krajów świata unikało i nadal unika (lub ogranicza) publikowanie danych liczbowych o strukturze etnicznej i językowej, a motywem takiego postępowania jest chęć unifikacji społeczeństwa i ukrycie istniejących różnic.

W Polsce badania dotyczące struktur narodowościowych i etnicznych ludności opierają się na kilku źródłach informacji. Są to:

- 1) publikowane dane statystyczne zawarte w spisach powszechnych ludności, dane GUS,
- 2) dane z urzędów administracji państwowej (np. Ministerstwa Edukacji Narodowej, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych),
- 3) dane stowarzyszeń mniejszości narodowych i etnicznych,
- 4) szacunki autorów w literaturze przedmiotu badań.

Cennym źródłem informacji są materiały kartograficzne w postaci publikowanych map przedstawiających rozmieszczenie poszczególnych mniejszości narodowych i etnicznych. Ponadto niezbędnych informacji mogą dostarczyć samodzielne badania terenowe polegające na przeprowadzeniu wywiadów lub badań ankietowych.

GUS przeprowadził i opublikował dane dziewięciu spisów powszechnych z: 1921, 1931, 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002 i 2011 r., przy czym problematyka narodowościowa i wyznaniowa zawarta była w Pierwszym Powszechnym Spisie Ludności z 30 września 1921 r. oraz Drugim Powszechnym Spisie Ludności z 9 grudnia 1931 r., a problematyka tylko narodowościowa w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań z 20 maja 2002 r. oraz z 31 marca 2011 r. Strukturę narodowościową Polski określono w 1921, 2002 i 2011 r. w oparciu o narodowość zadeklarowaną, natomiast w 1931 r. pośrednio – na podstawie kryterium językowego, zweryfikowanego kryterium wyznaniowym (tab. 4.9., tab. 4.10.).

Należy wspomnieć, że w lutym 1946 r. przeprowadzono pierwszy powojenny spis ludności, w którym uwzględniono pytanie o narodowość, ale był to spis sumaryczny, określający liczebność Polaków i Niemców, bez podania liczebności innych narodowości. Dane tego spisu uważane są za mało wiarygodne.

Tab. 4.9. Ludność Polski według deklarowanej narodowości w 1921 r.*

Narodowość	Liczba osób	%
Polacy	17 789 287	69,2
Rusini (Ukraińcy)	3 898 428	15,2
Żydzi	2 048 878	8,0
Białorusini	1 035 693	4,0
Niemcy	769 392	3,0
Tutejsi (Poleszacy)	38 943	0,2
Rosjanie	48 920	0,2
Litwini	24 044	0,1
Czesi	30 628	0,1
Ludność ogółem	25 694 700	100,0

* Uwaga: W spisie podano narodowość rusińską, nie posługiwano się pojęciem ukraińska. Podano także „narodowość tutejsi” dla ludności, która nie określała się narodowościowo, na ogół byli to Poleszacy. Podana liczba ludności ogółem nie obejmuje mieszkańców Górnego Śląska, miasta Wilna i powiatów Wilno – Troki, Oszmiana i Świąciny Ziemi Wileńskiej. Spis obejmuje ludność łącznie z wojskiem.

Źródło: Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku, Statystyka Polski, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Tom XXXI, Warszawa, 1927.

Tab. 4.10. Struktura narodowościowa Polski w 1931 r. (według kryterium językowego zweryfikowanego kryterium wyznaniowym)

Narodowość	tys. osób	%
Polacy	21 000,2	65,4
Ukraińcy	5 042,5	15,7
Żydzi	3 050,0	9,5
Białorusini	1 956,6	6,1
Niemcy	748,3	2,3
Inne narodowości	309,7	1,0
OGÓŁEM	32 107,3	100,0

Źródło: Eberhardt P., 1996, str. 106.

4.2.3. Struktura językowa

Trudno ustalić liczbę języków używanych na świecie, gdyż nie ma rozgraniczenia między pojęciami „język” i „dialekt” (Majewicz A. F., 1989). Nie ma też ostatecznie sformułowanej klasyfikacji języków, chociaż wyróżnia się 34 rodziny językowe, w tym 14 liczących powyżej 5 mln osób. Są to rodziny: indoeuropejska, chińsko-tybetańska, nigeryjsko-kordofańska, austronezyjska, semicko-chamicka, drawidyjska, japońska, altajska, austroazjatycka, tajska, koreańska, nilocko-saharyjska, uralaska i kaukaska. Podział ten był krytykowany i jest nadal dyskusyjny. Najliczniejsza z rodzin, indoeuropejska, obejmuje 45% ludności świata, a druga co do liczebności, chińsko-tybetańska – 23%.

Językami mającymi największą liczbę użytkowników na świecie są: chiński, angielski, hiszpański, hindi, rosyjski, arabski, bengalski, portugalski, japoński i niemiecki. Liczebność użytkowników języka polskiego szacuje się na 45 mln.

Istotne znaczenie dla funkcjonowania każdego państwa świata ma język urzędowy, czyli obowiązujący i prawnie uznany. Zazwyczaj jest to język dominującej grupy narodowościowej. Spotykamy również: języki oficjalne ONZ (angielski, chiński, rosyjski, francuski, hiszpański i arabski), języki wymarłe (współcześnie nieużywane, jak np. etruski), języki martwe (niewykorzystywane do porozumiewania się, ale używane czasami w formie ustnej lub pisemnej, np. łacina) i języki sztuczne (np. esperanto).

Z terminem „język oficjalny” lub „język roboczy” spotykamy się na forum Unii Europejskiej. Według obowiązującej zasady językami oficjalnymi UE są wszystkie ogólnopaństwowe języki oficjalne państw członkowskich. Wielojęzyczność Unii ma być wyrazem zasady ochrony różnorodności kulturowej. Każdy z obywateli UE może zwracać się do instytucji unijnych w swoim języku i w tym samym otrzyma odpowiedź. Posługując się tymi językami, mogą występować i przemawiać politycy. Wszystkie wersje językowe dokumentów UE mają jednakową moc prawną. Językami roboczymi UE są języki, którymi posługują się (w mowie i piśmie) funkcjonariusze instytucji unijnych. Przygotowując projekty dokumentów, urzędnicy sami decydują o wyborze języka roboczego. Jednak w momencie oficjalnego zatwierdzenia dokumentów są one tłumaczone na wszystkie języki oficjalne.

4.2.4. Struktura wyznaniowa

Z wieloetnicznością ludności świata związane są różnice kulturowe, a te z kolei wiążą się ściśle z religijnymi. Niektóre religie przyczyniły się do powstania odrębnych kręgów kulturowych: chrześcijańskiego, muzułmańskiego, buddyjsko-konfucjańskiego oraz hinduistycznego. Do powstania specyficznej kultury przyczynił się też judaizm, ograniczony jednak do jednego narodu – Żydów.

Na świecie najliczniejszą grupę wśród wyznawców religii stanowią: chrześcijanie (33% ogółu ludności świata), muzułmanie (22%) i hinduiści (14%). Nieco mniej liczni są buddyści (6%) i wyznawcy tradycyjnych afrykańskich religii (6%). Osoby niewierzące stanowią około 16% (tab. 4.11.).

Zróznicowanie kulturowe i religijne występuje na wszystkich kontynentach. Europę zamieszkują głównie chrześcijanie, tj. katolicy, prawosławni oraz protestanci z anglikanami (77% ogółu ludności), następnie

Tab. 4.11. Religie świata w 2009 r. (wierni i wyznawcy wybranych kościołów i religii)

Wyznania	Wierni i wyznawcy w mln osób	%
Chrześcijanie	2280,6	33,4
w tym:		
Wierni Kościoła Rzymskokatolickiego	1150,7	16,7
Protestanci	419,8	6,1
Prawosławni	270,2	3,9
Anglikanie	86,1	1,2
Muzułmanie	1553,2	22,5
Hinduiści	942,9	13,6
Buddyści	462,6	6,7
Wyznawcy chińskich religii ludowych	454,4	6,6
Wyznawcy religii etnicznych	269,7	3,9
Wyznawcy nowych religii	63,7	0,9
Sikhowie	23,7	0,3
Żydzi	14,8	0,2

Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2012, GUS, Warszawa, Tab. 10(13), str. 41.

muzułmanie (4%) oraz osoby niewierzące (18%). Azję głównie zamieszkują hinduiści (22%), muzulmanie (22%), buddyści (10%), chrześcijanie (9%) i niewierzący (20%). Mieszkańcami Ameryki Południowej są chrześcijanie, a Ameryki Północnej, obok chrześcijan (85%) – wyznawcy judaizmu, muzulmanie i wyznawcy innych religii. W Australii i Oceanii też żyją głównie chrześcijanie, ale także wyznawcy religii plemiennych i niewierzący (12%). Najbardziej zróżnicowana jest Afryka, gdzie mieszkają chrześcijanie (48%), muzulmanie (40%), wyznawcy religii plemiennych, znaczny udział mają też wyznawcy tzw. religii afrochrześcijańskich.

W strukturze wyznaniowej ludności świata, zmiennej w czasie, występują pewne prawidłowości. Następuje systematyczny wzrost udziału osób niewierzących. Laicyzacja społeczeństw postępuje najszybciej w krajach europejskich. Islam charakteryzuje się najszybszym wzrostem liczby wyznawców. Spada natomiast liczba wyznawców religii plemiennych, a rośnie wyznawców tzw. nowych ruchów religijnych.

Ostatnie dane statystyczne dotyczące struktury wyznaniowej ludności przedwojennej Polski pochodzą ze spisów z 1921 i 1931 r. Zgodnie z tym ostatnim spisem, ponad ⅔ ludności kraju stanowili wtedy katolicy (tab. 4.12.). Udział tej grupy wyznaniowej znacznie wzrósł w drugiej połowie XX w., ale dysponujemy tylko danymi szacunkowymi. Spisy ludności z lat 1950–2002 nie uwzględniały bowiem tej problematyki.

Tab. 4.12. Struktura wyznaniowa ludności Polski w 1931 r.

Wyznanie	Ludność			
	ogółem		miejska	ludność
	tys. osób	%		
Rzymskokatolickie	20 670,1	64,8	63,7	65,1
Prawosławne	3 762,5	11,8	2,2	15,4
Greckokatolickie	3 336,2	10,4	3,7	13,0
Mojżeszowe	3 113,9	9,8	27,3	3,2
Ewangelickie	835,2	2,6	2,8	2,5
Wyznawcy innych religii	197,9	0,6	0,3	0,8
OGÓŁEM	31 915,8	100,0	100,0	100,0

Źródło: Historia Polski ..., 1994; str. 161; Eberhardt P., 1996, str. 103.

W GUS od 1990 r. gromadzone są i corocznie aktualizowane dane obejmujące wykazy kościołów i wyznań w Polsce oraz liczby wiernych i wyznawców, a pochodzą one z Departamentu Wyznań Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W 2008 r. ta baza danych zawierała informacje dotyczące 179 kościołów i związków wyznaniowych. GUS na potrzeby statystyki wyodrębnił osiem grup wyznaniowych, a mianowicie: katolicką, starokatolicką, prawosławną, protestancką, muzułmańską, judaistyczną, orientálną i grupę „inne wyznania” (tab. 4.13.). Liczba wiernych i wyznawców poszczególnych kościołów i wyznań – pochodząca ze statystyk MSW – jest nieco różna niż dane opracowane przez GUS. Stąd też trudno jest na ich podstawie przedstawić strukturę wyznaniową ludności Polski. Można przyjąć, że najliczniejszą grupą wyznaniową są katolicy, których udział szacuje się na 90–95% ludności ogółem, kolejne miejsca zajmują prawosławni i protestanci.

Tab. 4.13. Kościoły i wyznania religijne w Polsce w 1990 i 2008 r.*

Kościoły i związki wyznaniowe	Liczba wiernych i wyznawców w tys.	
	1990	2008
KATOLICKIE		
Kościół Rzymskokatolicki	35 894,5	33 693 390
Kościół Greckokatolicki	300,0	51 000
Kościół Ormiański	8,0	5 000
STAROKATOLICKIE		
Kościół Starokatolicki Mariawitów	24,8	23 662
Kościół Polskokatolicki w RP	52,4	18 804
Kościół Katolicki Mariawitów w RP	3,0	2 120
PRAWOSŁAWNE		
Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	570,6	504 150
PROTESTANCKIE (i tradycji protestanckiej)		
Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP	100,0	75 000
Kościół Zielonoświątkowy	12,5	21 532
Kościół Adwentystów Dnia Siódmego w RP	9,6	9 614
Chrześcijański Kościół Głosicieli Dobrej Nowiny	–	5 500
Nowoapostolski Kościół w Polsce	1,0	4 976
Wspólnota Kościołów Chrystusowych w RP	–	4 825

4. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA I SPOŁECZNA

Kościoły i związki wyznaniowe	Liczba wiernych i wyznawców w tys.	
	1990	2008
Kościół Chrześcijan Baptystów w RP	6,2	4 818
Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w RP	3,0	4 481
Kościół Boży w Chrystusie	0,6	3 534
Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP	4,0	3 506
Rodzimy Kościół Polski	-	3 000
Kościół Wolnych Chrześcijan w RP	3,0	2 669
Kościół Chrystusowy	4,7	2 425
Kościół Ewangelicznych Chrześcijan w RP	.	2 076
Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego w RP	2,6	2 065
Chrześcijańska Wspólnota Zielonoświątkowa	1,3	1 588
Świecki Ruch Misyjny „Epifania”	2,0	1 556
Kościół Jezusa Chrystusa Świętych w Dniach Ostatnich w Polsce (Mormoni)	0,3	1 266
Uczniowie Ducha Świętego	-	1 018
ISLAMSKIE		
Liga Muzułmańska w RP	-	1 500
Muzułmański Związek Religijny w RP	4,0	1 000
JUDAISTYCZNE		
Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP	1,6	1 229
DALEKIEGO WSCHODU		
Misja Buddyjska „Trzy Schronienia” w Polsce	-	2 560
Związek Buddyjski Tradycji Karma Kamtżang w Polsce	-	1 825
Buddyjski Związek Diamentowej Drogi Linii Karma Kagyu	-	1 020
INNE		
Strażnica – Towarzystwo Biblijne i Traktatowe Zarejestrowany Związek Wyznania Świadców Jehowy w Polsce	96,8	127 154
Instytut Wiedzy o Tożsamości „Misja Czaitanii”	0,5	1 480

* Uwzględniono kościoły i wyznania, których liczba wiernych/wyznawców przekraczała 1000 osób w 2008 r.

Źródło: opracowano na podstawie Gawryszewski A., 2005, s. 270 (dane z 1990 r.) oraz: Wyznania..., 2010, str. 30 (dane z 2008 r.).

4.3. Struktura wykształcenia ludności

4.3.1. Stan alfabetyzacji

Wśród różnych grupowań ludności ważną rolę w życiu społeczno-gospodarczym odgrywa poziom edukacji, chociaż jest to zagadnienie należące do zjawisk kulturowych. Wysoki poziom analfabetyzmu kojarzy się z niskim poziomem rozwoju kulturalnego, bardzo niskim poziomem oświaty i z pojęciem prymitywnej gospodarki, o dominacji rolniczych źródeł utrzymania oraz bardzo niską wartością produktu krajowego brutto. W obecnych warunkach, gdy rozwój społeczny stwarza konieczność stałego podnoszenia kwalifikacji, a rozwój powszechnej oświaty stał się zadaniem państwa, poziom analfabetyzmu przestał być wyróżniającym miernikiem. Interesujące są jednak zmiany w poziomie analfabetyzmu, jakie możemy zaobserwować w Polsce w okresie od drugiej dekady XX w. (tab. 4.14.).

Tab. 4.14. Ludność Polski w wieku 7 lat i więcej nieumiejąca czytać i pisać* w latach 1921–1970

Lata	1921	1931	1950	1960	1970
tys. osób	7 552,9	5 945,9	1 144,6	664,0	415,0
%	34,6	22,6	5,5	2,7	1,7

* Spisy ludności z 1988 i 2002 r. nie uwzględniały analfabetyzmu.

Źródło: Pierwszy Spis..., 1927; Drugi Spis..., 1938; Rocznik Statystyczny 1967, Rocznik Statystyczny 1973, GUS, Warszawa.

Warto zwrócić uwagę, że w spisach wcześniejszych wyróżniano także kategorię półanalfabetów, tj. osoby, które umiały tylko czytać. Jeżeli po pierwszej wojnie światowej udział analfabetów wśród ogółu ludności Polski przekraczał $\frac{1}{3}$ (34,6%) i po dziesięciu latach zmniejszył się nieco – do 22,6%, to w połowie XX w. przy zmienionych granicach i składzie narodowościowym ludności – spadł do 5,5%. Intensywna walka z analfabetyzmem podjęta przez rządy PRL już w pierwszych latach po wojnie doprowadziła do marginalizacji tego zjawiska. Wśród analfabetów znacznie większy był

odsetek kobiet, a w miarę upływu czasu wyższe ich udziały przesuwały się do coraz starszych grup ludności. Powszechny obowiązek szkolny wyeliminował zaś to zjawisko wśród najmłodszych grup ludności.

W spisie z 2002 r. w strukturze wykształcenia ludności w wieku 15 lat i więcej 2,8% stanowiły osoby mające wykształcenie podstawowe nieukończone i bez wykształcenia, a 2,1% było o nieustalonym wykształceniu. Można zatem przyjąć, że dla ludności Polski analfabetyzm przestał być problemem społeczno-kulturowym.

Analfabetyzm stanowi w wielu państwach świata nadal istotny problem i barierę w ich rozwoju społeczno-gospodarczym. W połowie XX wieku prawie połowa mieszkańców świata w wieku 15 lat i więcej była analfabetami, pod koniec XX w. dotyczyło to mniej niż 1 miliarda ludności. W tym czasie analfabetyzm był zjawiskiem marginalnym w rozwiniętych gospodarczo państwach Europy, Ameryki Północnej i Australii. Wiele państw podjęło skuteczną walkę z analfabetyzmem, szczególnie państwa typu komunistycznego. Korzystna sytuacja powstała w Ameryce Łacińskiej, nieco później w niektórych państwach naftowych Bliskiego Wschodu. Wysoki poziom analfabetyzmu dotyczy nadal większości słabo rozwiniętych krajów Afryki, z wyjątkiem RPA, Zimbabwe i krajów wyspiarskich (Mauritius, Madagaskar, Seszele) oraz Azji Południowej, z wyjątkiem Tajwanu, Hongkongu (obecnie ChRL), Singapuru, obu Korei i Tajlandii.

4.3.2. Poziom wykształcenia

Upowszechnienie oświaty, rozwój szkolnictwa oraz rozwijające się różne formy gospodarki powodują zapotrzebowanie na kadry ze zróżnicowanym poziomem wykształcenia. Do charakterystyki poziomu edukacji stosuje się różnorodne mierniki. Do najważniejszych należy długość okresu nauczania oraz wskaźnik skolaryzacji określający odsetek uczęszczających do szkoły danego typu w stosunku do liczby osób w określonym przedziale wieku. Porównywanie danych o poziomie wykształcenia ludności w dłuższym okresie, jak i pomiędzy poszczególnymi państwami może nastroczać wiele kłopotów lub być wręcz niemożliwe. Głównymi przyczynami są zmiany w ustroju kształcenia oraz różnorodność programów nauczania w poszczególnych krajach. Nieporównywalna jest także długość czasu nauki na poszczególnych poziomach nauczania oraz jakość nauczania.

W Polsce do roku szkolnego 1920/1921 za poziom wykształcenia podstawowego przyjmowano ukończenie szkoły czteroklasowej, w następnych dwóch latach – szkoły pięcioklasowej, a od roku szkolnego 1923/1924 do 1926/1927 – szkoły sześcioklasowej. W następnych latach do drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu szkoła podstawowa była siedmioklasowa. Dopiero w roku szkolnym 1961/1962 przedłużono naukę w szkole podstawowej do ośmiu lat, wprowadzając na krótko okres przejściowy, w którym (na życzenie rodziców) nie było obowiązku uczęszczania do klasy ósmej. Kolejna reforma, wprowadzająca podział na obowiązkową szkołę podstawową sześcioklasową i trzyklasowe gimnazjum weszła w życie w roku szkolnym 1999/2000. Licea ogólnokształcące miały trzyletni okres nauczania, niektóre szkoły techniczne czteroletni (Ustawa o systemie oświaty..., 1991 r.).

W badaniach poziomu wykształcenia, przeprowadzanych głównie dla dalszych celów analitycznych, znaczenie ma wiek badanych i długość okresu nauki, zróżnicowanie ze względu na płeć oraz miejsce zamieszkania. W związku z rozwojem społeczno-gospodarczym dużą rolę do spełnienia ma zwiększający się przeciętny poziom wykształcenia oraz liczebność kadry z wykształceniem wyższym. Należy również zwrócić uwagę na to, że od poziomu wykształcenia ludności zależą w pewnym stopniu procesy demograficzne, jak ruch naturalny ludności, czy skłonność do migracji wewnętrznych oraz zagranicznych.

W polskich materiałach statystycznych spotykamy się z wyróżnianiem następujących poziomów wykształcenia, rozumianymi zwykle jako wykształcenie ukończone: wyższe, średnie, zasadnicze zawodowe, podstawowe. Pełnej informacji o poziomie wykształcenia ludności Polski dostarczają spisy powszechne ludności. W bardziej dokładnych podziałach wykształcenie średnie jest podzielone na ogólnokształcące i zawodowe.

W spisie z 2002 r. wydzielono jako oddzielną grupę wykształcenie policealne. Poza wymienionymi podstawowymi grupami wykształcenia w spisach wyróżniano wykształcenie podstawowe nieukończone i bez wykształcenia szkolnego oraz kategorię wykształcenie nieustalone (ryc. 4.15.). Należy się liczyć z tym, że w czasie badań statystycznych pewna grupa ludności nie chce ujawnić swojego wykształcenia. W czasie spisu w 2002 r. postąpiło tak 2,01% ogółu ludności kraju (tab. 4.15.).

4. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA I SPOŁECZNA

Tab. 4.15. Ludność Polski w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia* w latach 1960–2002

Wyszcze- gólnienie	Poziom wykształcenia					
	ogółem		wyższe	średnie	zasadnicze zawodowe	podstawowe
	tys. osób	%				
1960						
Ogółem	20004	100	2,1	10,3	3,1	39,3
Mężczyźni	9260	100	3,1	10,7	5,1	38,5
Kobiety	10744	100	1,2	9,9	1,5	40,0
1970						
Ogółem	24015	100	2,7	13,4	10,6	48,8
Mężczyźni	11445	100	3,7	12,7	15,1	47,3
Kobiety	12570	100	1,8	14,4	6,6	50,1
1978						
Ogółem	26694	100	4,5	18,6	19,4	43,5
Mężczyźni	12800	100	5,5	16,7	25,9	41,2
Kobiety	13894	100	3,6	20,4	13,5	45,5
1988						
Ogółem	28269	100	6,5	24,7	23,6	38,8
Mężczyźni	13554	100	7,2	20,6	31,5	35,9
Kobiety	14715	100	5,9	28,4	16,3	41,5
2002						
Ogółem	31288	100	10,2	32,7	24,1	28,2
Mężczyźni	14962	100	9,2	28,7	31,3	26,2
Kobiety	16326	100	10,8	36,3	17,5	29,9

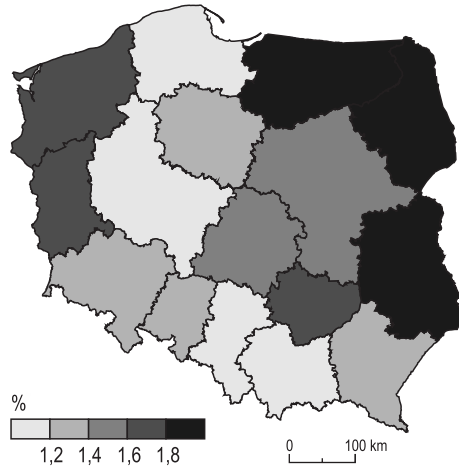
* Spis ludności z 1950 r. nie uwzględniał struktury wykształcenia.

Źródło: Holzer J. Z., 2003, str. 159; NSP 2002, GUS, Warszawa.

Spółeczeństwo polskie w połowie XX w. charakteryzowało się stosunkowo niskim poziomem wykształcenia, szczególnie dotyczyło to poziomu wykształcenia wyższego i średniego. Wykształcenie zasadnicze zawodowe było w początkowej fazie rozwoju, ponieważ do drugiej wojny światowej inny był tryb zdobywania kwalifikacji zawodowych. Szybki postęp

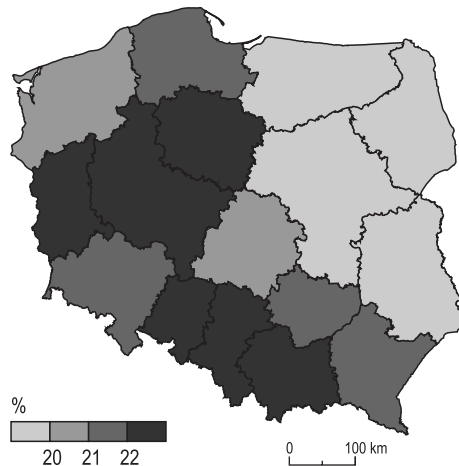
w likwidacji analfabetyzmu spowodował znaczny wzrost odsetka osób posiadających ukończone wykształcenie podstawowe. Spis ludności z 1970 r. wykazał, że prawie połowa ludności zdobyła ten stopień wykształcenia (48,8%), potem wartość ta sukcesywnie malała na rzecz wyższych stopni wykształcenia. W latach 1960–1988 dynamicznie wzrastał poziom wykształcenia zasadniczego zawodowego (z 3,1% w 1960 r. do 23,6% w 1988 r.), potem gwałtownie zmalał na skutek zmian w polityce edukacyjnej państwa (ryc. 4.16.). Zanegowano wtedy potrzebę kształcenia zawodowego na poziomie niewiele wyższym niż podstawowym na rzecz rozbudowy szkolnictwa ogólnokształcącego na poziomie średnim. Po systematycznym i w miarę ustabilizowanym wzroście liczby osób z wykształceniem średnim skokowy jej wzrost nastąpił w latach 1988–2002 (z 24,7% do 32,7% ogółu ludności w wieku 15 lat i więcej).

Najbardziej spektakularny wzrost dotyczy podwyższenia w Polsce odsetka osób z wykształceniem wyższym. Druga połowa XX w. przyniosła pięciokrotny wzrost udziału ludności z tym

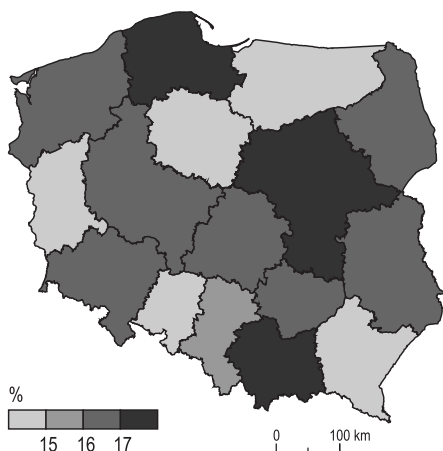
Ryc. 4.15. Ludność Polski w wieku 13 lat i więcej z nieukończonym wykształceniem podstawowym w 2011 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 2011, GUS, Warszawa.

Ryc. 4.16. Ludność Polski w wieku 13 lat i więcej z wykształceniem zasadniczym zawodowym w 2011 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 2011, GUS, Warszawa.

Ryc. 4.17. Ludność Polski w wieku 13 lat i więcej z wykształceniem wyższym w 2011 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 2011, GUS, Warszawa.

poziomem wykształcenia, przy czym największą dynamikę obserwujemy od lat 90., co należy wiązać zarówno z rozwojem szkolnictwa państwowego, jak i gwałtownym rozwojem wyższych szkół prywatnych. Duży przyrost studentów oraz absolwentów szkół wyższych dotyczył jednak zaocznego trybu studiowania (ryc. 4.17.).

Pamiętając, że w różnych krajach funkcjonują odmienne systemy szkoły elementarnej (podstawowej), porównywanie mierników skolaryzacji poziomu szkół ponadpodstawowych (drugiego stopnia) i szkół wyższych (trzeciego stopnia) może mieć tylko

charakter przybliżony. Mimo to można stwierdzić, że w większości rozwiniętych państw tzw. Północy poziom skolaryzacji drugiego stopnia zwykle przekracza wartość 80%. W Europie najniższe wskaźniki skolaryzacji drugiego stopnia mają państwa bałkańskie.

W związku z rozwojem gospodarczym i coraz bardziej skomplikowanymi procesami technologicznymi, szczególną rolę ma do spełnienia kadra pracowników z wykształceniem wyższym. Badania dotyczące wykształcenia ludności prowadzone są w czasie spisów ludności oraz danych o aktualnie uczących się. Miarami, jakimi możemy się posługiwać, mogą być liczby studentów i absolwentów w badanym roku na 10 000 ludności kraju. W praktyce statystycznej do poziomu skolaryzacji trzeciego stopnia włączani są zarówno studenci wyższych uczelni, jak i wyższych szkół zawodowych dla tej młodzieży, która ukończyła szkoły ogólnokształcące bądź zawodowe drugiego stopnia.

W skali światowej najwyższymi wskaźnikami skolaryzacji trzeciego stopnia charakteryzują się państwa wysoko rozwinięte pod względem

społeczno-gospodarczym. Szczególnie szybki wzrost poziomu skolaryzacji nastąpił w drugiej połowie XX w. Dotyczył on nie tylko krajów europejskich i Ameryki Północnej, lecz również kilku szybko rozwijających się krajów Azji oraz republik bałtyckich – do 1991 r. w składzie ZSRR (tab. 4.16.).

Tab. 4.16. Struktura wykształcenia ludności w wieku 13 lat i więcej w wybranych krajach europejskich w 2009 r. (w %)

Kraje	Wykształcenie				
	wyższe	średnie; zasadnicze zawodowe; policjalne	gimna- zjalne	podsta- wowe	podstawowe nie- ukończone i bez wykształcenia; nieustalone
Estonia	23,7	41,4	21,0	10,8	3,1
Grecja	13,6	33,1	12,1	30,3	10,9
Irlandia	23,5	28,0	23,5	19,6	5,4
Litwa	20,9	44,0	16,4	15,2	3,5
Niemcy	17,4	51,5	22,1	3,8	5,2
Norwegia	21,5	54,5	20,2	0,2	3,6
Polska	10,2	56,8	.	28,2	4,8
Portugalia	13,6	18,7	10,4	48,2	9,1
Rumunia	7,7	43,1	29,9	14,9	4,4

Źródło: Rocznik Demograficzny 2010, GUS, Warszawa, Tab. 6(222), str. 477.

W miarę porównywalne dane dotyczące współczynników skolaryzacji (netto w grupie wieku 20–29 lat) możemy przytoczyć dla krajów europejskich (według źródeł OECD z 2007 r.). Średni współczynnik dla wszystkich krajów UE wynosił 24,8%. Najwyższymi współczynnikami mogły się wykazać Finlandia (43,0) i Dania (38,2). Powyżej 30,0 miały także Szwecja, Słowenia i Polska (31,0). Niskie współczynniki miały Słowacja i Wielka Brytania (17,3). Z krajów pozaeuropejskich możemy wymienić jeszcze Australię (33,1) i USA (22,8). Niższy współczynnik niż Polska miały Niemcy (28,7), Holandia (28,0), Czechy (21,8) i Austria (21,8). Niski jak dotychczas stopień

skolaryzacji trzeciego stopnia mają najludniejsze kraje Azji – ChRL, Indie, Indonezja, Pakistan, Bangladesz. Na średnim światowym poziomie jest poziom skolaryzacji trzeciego stopnia w krajach Ameryki Łacińskiej. Bardzo niski poziom – poza nielicznymi krajami, jak Egipt, Libia, RPA – występuje w większości krajów Afryki.

4.4. Struktura zawodowa ludności

4.4.1. Aktywność zawodowa ludności

Ważnym zagadnieniem będącym rozwinięciem problematyki społeczno-gospodarczej, jest grupowanie ludności ze względu na aktywność zawodową oraz źródła utrzymania. Zagadnienia te mogą być rozpatrywane w powiązaniu z przestrzenną strukturą gospodarki narodowej, lokalizacją przemysłu i usług oraz charakterem sieci osadniczej. Na wielkość wskaźnika aktywności zawodowej ludności ma wpływ struktura demograficzna ludności. Miernikiem ludności aktywnej zawodowo jest jej udział w ogólnej liczbie ludności, a także stosunek kobiet aktywnych zawodowo do ogólnej liczby ludności aktywnej zawodowo. Stopień aktywności zawodowej odnosi się często do umownych grup nazywanych: przedprodukcyjną (np. 0–17 lat), produkcyjną (18–59 dla kobiet i 18–64 dla mężczyzn) i poprodukcyjną. Granice wieku tych grup są umowne i mogą być różnie przyjmowane w różnych krajach i różnych okresach. Ogólną aktywność zawodową odnosi się niekiedy do ludności w wieku 15 lat i więcej (np. w statystykach światowych), a w *World Development Report 1997* podano także aktywność zawodowa dzieci w wieku 10 – 14 lat.

Stopień aktywności zawodowej ludności w poszczególnych krajach świata jest bardzo zróżnicowany, dlatego porównania takie mogą nastroczać wiele trudności, a wynika to z tego, że niecała ludność może być aktywna zawodowo. Aktywności takiej nie mogą podjąć ludzie przewlekle chorzy, inwalidzi, a ze względu na wiek – starcy i dzieci. Stopień aktywności zawodowej zależy również od przywilejów emerytalnych. Poważne dysproporcje w aktywności zawodowej występują też między mężczyznami i kobietami. Niższa aktywność zawodowa kobiet wynika między innymi z poziomu wykształcenia, wyznania religijnego oraz z przyczyn natury fizjologicznej

(poród i opieka nad dziećmi). W krajach słabo rozwiniętych gospodarczo aktywność zawodowa ludności jest znacznie niższa niż w krajach o wysokim poziomie rozwoju. W niektórych krajach Afryki i Azji do ludności aktywnej zawodowo wlicza się wszystkie kobiety mieszkające na wsi, co powoduje zawyżenie współczynników aktywności (tab. 4.17.).

Pewnym miernikiem aktywności zawodowej może być stosowany podział ludności ze względu na źródła utrzymania. W podziale tym wyróżniamy trzy grupy osób: utrzymujących się z rolnictwa, ze źródeł pozarolniczych i utrzymujących się z niezarobkowych źródeł utrzymania. Do tej ostatniej grupy należą osoby niewykonyjące pracy zarobkowej, jak emeryci, renciści, stypendyści, otrzymujący świadczenia za przekazany majątek (ziemię) itp. oraz osoby pozostające na ich utrzymaniu. Całą tę grupę możemy uważać za nieaktywną zawodowo.

Tab. 4.17. Ludność aktywna zawodowo w wybranych krajach europejskich w 2010 r.

Kraje	Wskaźnik zatrudnienia ¹ w %	Współczynnik aktywności zawodowej ²
Austria	58,3	61,0
Belgia	49,6	54,1
Bułgaria	46,7	52,0
Cypr	60,8	64,8
Dania	59,7	64,5
Estonia	50,4	60,6
Finlandia	54,9	60,0
Francja	51,2	56,7
Grecja	47,2	53,9
Hiszpania	47,4	59,3
Holandia	62,2	65,1
Irlandia	52,5	60,7
Litwa	47,8	58,1
Luksemburg	55,2	57,7
Łotwa	48,5	59,7
Malta	46,9	50,4
Niemcy	55,3	59,5

4. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA I SPOŁECZNA

Kraje	Wskaźnik zatrudnienia ¹ w %	Współczynnik aktywności zawodowej ²
Polska	50,4	55,8
Portugalia	55,2	61,9
Republika Czeska	54,2	58,4
Rumunia	50,8	54,8
Słowacja	50,5	59,0
Słowenia	54,9	59,2
Szwecja	64,8	70,7
Węgry	45,0	50,7
Wielka Brytania	57,6	62,4
Włochy	44,4	48,4

¹ Wskaźnik zatrudnienia jest ilorazem ludności pracującej w wieku 15 lat i więcej (lub 18 lat i więcej) do ogólnej liczby ludności w tym wieku.

² Współczynnik aktywności zawodowej jest ilorazem aktywnych zawodowo do ludności w wieku 15 lat i więcej (lub 18 lat i więcej) (Holzer J.Z., 2003).

Źródło: Rocznik Statystyczny Województw 2011, GUS, Warszawa, Tab. – Wybrane dane o regionach NUTS 2 w krajach Unii Europejskiej, str. 634–649.

4.4.2. Struktura zatrudnienia

W badaniach ludności ze względu na jej strukturę społeczną wyodrębnia się grupy osób różniące się stanowiskiem do środków produkcji – właściciele i pracownicy najemni, charakterem pracy – kadra zarządzająca, pracownicy umysłowi, pracownicy fizyczni. Tempo i skala zmian w strukturze społeczno-zawodowej ludności wynika z przemian społeczno-gospodarczych, jakie dokonują się w miarę rozwoju cywilizacyjnego. Najbardziej charakterystycznym miernikiem odzwierciedlającym proces zachodzących przemian jest udział ludności utrzymującej się ze źródeł rolniczych. Wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym praca w rolnictwie, dająca dawniej główne źródło utrzymania, przestaje być zajęciem dominującym. Pojawiają się inne źródła utrzymania: rzemiosło, handel, transport. Przydatny do analizowania zmian w strukturze zatrudnienia czynnych zawodowo jest podział na trzy podstawowe działy gospodarki.

Do działu I w statystykach międzynarodowych zalicza się rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo, górnictwo – jako sferę działalności pierwotnej. Do działu II jako sfery wtórnej zalicza się przemysł i budownictwo, a do działu III – transport, komunikację, handel, finanse i usługi.

Należy zwrócić uwagę, że nie we wszystkich krajach stosuje się konsekwentnie ten podział, w niektórych (na co należy zwrócić uwagę przy korzystaniu ze źródeł) do działu II włącza się górnictwo, tym samym dział I reprezentuje głównie zatrudnienie w rolnictwie, ponieważ pozostałe rodzaje działalności nie odgrywają większej roli. W niektórych nowszych źródłach statystycznych wyróżniany jest Dział IV, obejmujący naukę i nowe technologie (tab. 4.18., tab. 4.19.).

Kolejnym zagadnieniem systematyzującym jest klasyfikacja według wykonywanych zawodów. Można się posługiwać kryteriami faktycznie wykonywanego zawodu, np. stolarz, murarz, księgowy, kierowca – wtedy mówimy o tzw. zawodzie subiektywnym. Analiza według tego kryterium, jakkolwiek bardzo użyteczna, jest niezmiernie trudna ze względu na wielką liczbę faktycznych zawodów. Drugim kryterium jest związek z zatrudnieniem w określonym dziale gospodarki narodowej – wtedy mówimy o zawodzie obiektywnym. W takim przypadku pracownik zaliczany jest do grupy zawodowej zgodnie z przynależnością do zakładu pracy (metoda zakładowa) do kategorii wyróżnionej w podziale gospodarki narodowej. Tak więc stolarz, księgowy, kierowca mogą być zaliczeni do zatrudnionych w przemyśle, transporcie bądź handlu.

W źródłach statystycznych GUS w okresie po drugiej wojnie światowej w strukturze ludności według źródeł utrzymania spotykamy bardziej szczegółowy podział na następujące działy: przemysł, budownictwo, rolnictwo, transport i łączność, obrót towarowy, oświata i kultura, ochrona zdrowia – opieka społeczna i kultura fizyczna. W niektórych źródłach wyróżniono również działy: gospodarka komunalna i mieszkaniowa, administracja publiczna i wymiar sprawiedliwości.

W latach 1950–1988 w polskich źródłach statystycznych stosowany był podział na pracujących w gospodarce uspołecznionej i nieuspołecznionej. Informacje o pracujących obejmowały liczbę pracujących w przeliczeniu na pełnozatrudnionych przynoszących im zarobek lub dochód, zatrudnionych na podstawie stosunku pracy. Zatrudnionych w gospodarstwach

Tab. 4.18. Podział gospodarki narodowej według sektorów i sekcji Polskiej Klasyfikacji Działalności

Wyszczególnienie	Symbol sekcji	Sekcje wg PKD
I SEKTOR <i>rolniczy</i>	A	Rolnictwo, łowiectwo i leśnictwo
	B	Rybołówstwo i rybactwo
II SEKTOR <i>przemysłowy</i>	C	Górnictwo i kopalnictwo
	D	Działalność produkcyjna (przemysłowa)
	E	Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz i wodę
	F	Budownictwo
III SEKTOR <i>usługowy</i>	G	<u>Usługi rynkowe:</u> Handel i naprawy pojazdów samochodowych
	H	Hotele i restauracje
	I	Transport, gospodarka magazynowa i łączność
	J	Pośrednictwo finansowe
	K	Obsługa nieruchomości i firm, nauka
	O	Pozostała działalność usługowa komunalna, socjalna i indywidualna
	P	Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników
	L	<u>Usługi nierynkowe:</u> Administracja publiczna i obrona narodowa; gwarantowana prawnie opieka socjalna
	M	Edukacja
	N	Ochrona zdrowia i opieka społeczna

Źródło: opracowano na podstawie Polskiej Klasyfikacji Działalności, 2007.

uspołecznionych poza rolnictwem i w rolnictwie (w Państwowych Gospodarstwach Rolnych i członków rolniczych spółdzielni produkcyjnych). Do gospodarki nieuspołecznionej zaliczano właścicieli zakładów rzemieślniczych, handlowych i usługowych, rybaków morskich oraz duchownych wszystkich wyznań, a w rolnictwie – pracujących w indywidualnych (prywatnych) gospodarstwach rolnych.

Tab. 4.19. Pracujący w 2008 r. (według Polskiej Klasyfikacji Działalności)

Wyszczególnienie	Symbol sekcji	Sekcja wg PKD	Liczba pracujących
OGÓŁEM pracujący			13 711 043
I SEKTOR	A, B	Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	2 145 871
II SEKTOR	C, D, E, F	Przemysł (działalność produkcyjna i przetwórstwo), budownictwo	3 136 205
			851 134
III SEKTOR	G	Handel; naprawa pojazdów samochodowych	2 256 723
	I	Transport i gospodarka magazynowa	779 615
	H	Zakwaterowanie i gastronomia	278 217
		Informacja i komunikacja	145 816
	J	Działalność finansowa i ubezpieczeniowa	345 744
	K	Obsługa rynku nieruchomości	201 873
		Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna	749 038
		Administrowanie i działalność wspierająca	70 839
	L	Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe zabezpieczenia społeczne	591 926
	M	Edukacja	1 043 820
	N	Opieka zdrowotna i opieka społeczna	739 991
		Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	166 411
P, Q, O	Pozostała działalność usługowa	207 820	

E – zaopatrzenie w energię i wodę.

Źródło: opracowano na podstawie: Pracujący w gospodarce..., 2009, str. 11.

Przy okazji omawiania struktury społeczno-zawodowej ludności utrzymującej się ze źródeł rolniczych należy zwrócić uwagę na różnice pojęć – „ludność wiejska” i „ludność rolnicza”. Kryterium zaliczenia do grupy ludności wiejskiej jest miejsce zamieszkania w jednostkach podziału administracyjnego zwanych wsią (na terenach gmin), niezależnie od źródeł utrzymania tej ludności. Drugą grupę stanowi ludność rolnicza, dla której głównym źródłem utrzymania jest rolnictwo.

Zasadnicze znaczenie dla poziomu utrzymania z gospodarstwa rolnego ma jego powierzchnia. Duże zmiany w strukturze gospodarstw rolnych według powierzchni nastąpiły w Polsce po drugiej wojnie światowej, na skutek przeprowadzenia reformy rolnej. Dominujące stały się gospodarstwa o powierzchni 5–10 ha, a zmniejszyła się liczba gospodarstw karłowatych, mających powierzchnię poniżej 2 ha; chociaż w dalszym ciągu średnia wielkość gospodarstwa nie zapewniała należytego poziomu utrzymania w stosunku do innych źródeł dochodu. W latach 1960–1970 nadal malała bezwzględna liczba osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie i pojawiło się zjawisko zbędnej siły roboczej w rolnictwie (tab. 4.20.). Ponieważ jednak

Tab. 4.20. Pracujący w Polsce według działów gospodarki narodowej (w % czynnych zawodowo) w latach 1930–2010

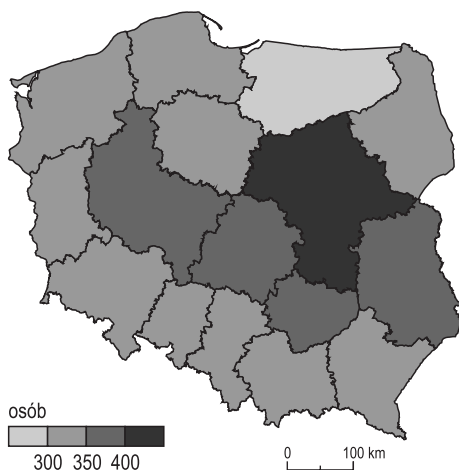
Rok	I rolnictwo	II przemysł	III usługi
1930	68,0	17,0	15,0
1950	57,2	23,0	19,8
1960	48,0	28,9	23,1
1970	38,6	34,2	27,2
1978	30,2	37,9	31,9
1988	28,1	36,7	35,2
1990	30,1	33,3	33,6
2000	28,5	26,0	45,5
2010	16,8	26,8	56,4

Źródło: Holzer J. Z., 2003, str. 149 (dane 1930–2000); Rocznik Statystyczny 2011, GUS, Warszawa (dane 2010).

gospodarka wkroczyła w etap intensywnego uprzemysłowienia, zaistniała możliwość dodatkowej pracy poza gospodarstwem rolnym. W strukturze społeczno-zawodowej ludności pojawiła się nowa grupa określana mianem „chłoporobotników” (lub robotnikochłopów), czyli osób pracujących poza rolnictwem i jednocześnie prowadząca małe lub karłowate gospodarstwa rolne. Szacuje się, że około roku 1950 było to około 0,6 mln osób, w roku 1960 – około 2,4 mln, a pod koniec lat 70. szacowano ją na 3–3,5 mln osób. Nabywając uprawnienia emerytalne i rentowe, na wsi dość szybko rosła grupa ludności utrzymująca się z niezarobkowych źródeł utrzymania. Charakterystyczne było również zjawisko, że w małych gospodarstwach rolnych wśród osób utrzymujących się z rolnictwa przeważały kobiety. W niektórych publikacjach naukowych wzrost liczby robotnikochłopów wiązano z szybszym tempem industrializacji w stosunku do tempa urbanizacji. Podwójne źródło utrzymania zapewniło wyższy standard życia i części tej grupy ludności nie zachęcało do przenoszenia się do miast.

Na przełomie lat 80. i 90. XX w., w związku z sytuacją kryzysową w gospodarce oraz przekształceniami społeczno-gospodarczymi (zwanymi okresem transformacji) grupa chłoporobotników w pierwszej kolejności podlegała zwolnieniom z pracy z restrukturyzowanych bądź likwidowanych zakładów pracy, w wyniku przechodzenia Polski do gospodarki wolnorynkowej. W konsekwencji, w rolnictwie pojawiło się ukryte bezrobocie, które w połowie lat 90. szacowano na około 1 mln osób zbędnych, będących w wieku produkcyjnym. W tym samym czasie pojawiło się w Polsce rejestrowane bezrobocie.

W układzie województw w Polsce w 2009 r. ujawniły się duże dysproporcje w liczbie pracujących w stosunku do ogółu ludności. Przy średniej dla całego kraju wynoszącej 352 pracujących na 1000 ogółu ludności, najniższe ich udziały wystąpiły w województwach przygranicznych: warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim i lubuskim, tj. tam, gdzie w przeszłości duże zatrudnienie występowało w rolnictwie uspołecznionym. W województwie opolskim niski poziom pracujących wynikał ze znacznego tam zatrudnienia za granicą (w Niemczech) i z niekorzystnej struktury demograficznej. Najwyższe wartości zatrudnionych na 1000 ludności występowały w województwach centralnych: mazowieckim, wielkopolskim i łódzkim (ryc. 4.18.).

Ryc. 4.18. Pracujący w gospodarce narodowej na 1000 ludności w 2009 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Statystyczny Województw 2010, GUS, Warszawa.

Rozpatrywanie struktury pracujących według sektorów ujawnia ich duże zróżnicowanie. Występują nadal stosunkowo wysokie udziały w sektorze pierwszym, zwłaszcza w województwach tzw. „ściany wschodniej” oraz świętokrzyskim i łódzkim, przy minimalnych ich udziałach w województwie śląskim oraz województwach zachodnich i północnych. Uwidoczniała się zdecydowana przewaga sektorów usługowych w województwach z wielkimi aglomeracjami miejskimi, z mazowieckim na czele.

Analiza struktury zatrudnienia według trzech sfer gospodarki pozwala na określenie

zróżnicowania krajów świata ze względu na rozwój gospodarczy. W miarę rozwoju gospodarczego maleje udział sektora pierwszego. W krajach słabo rozwiniętych rolnictwo w znacznej mierze ma charakter gospodarki ekstensywnej, często nietowarowej (produkującej na zaspokojenie własnych potrzeb, nie tylko żywnościowych). W krajach bardziej rozwiniętych, dzięki mechanizacji, nawożeniu i właściwej pielęgnacji wzrasta wydajność rolnictwa, które zaspokaja potrzeby własne i zapewnia towarowość. Udział sektora pierwszego wykazuje stały spadek, chociaż nie zawsze musi on oznaczać zmniejszenie się zatrudnienia w liczbach bezwzględnych (zwłaszcza w najludniejszych krajach świata).

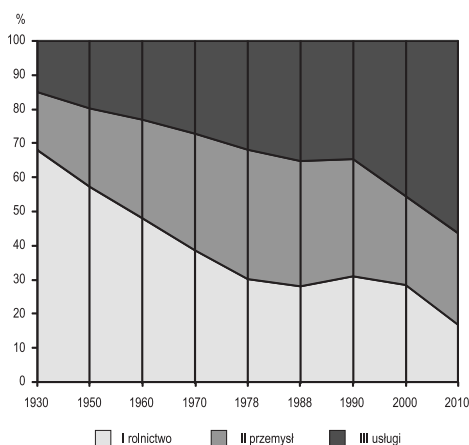
W okresie rewolucji przemysłowej wzrasta znaczenie sektora drugiego, ponieważ sektor ten obejmuje zatrudnionych w szybko rozwijającym się wtedy przemyśle, budownictwie i transporcie. W XX w. wiele krajów świata przeszło intensywną fazę industrializacji i urbanizacji. W niektórych krajach faza ta trwa do dziś, a poziom udziału zatrudnionych w przemyśle osiągnął tam nawet 40–45%. Zwiększyła się liczba branż oraz zatrudnionych we

włókiennictwie, metalurgii, przemyśle chemicznym, elektrotechnicznym i motoryzacyjnym. Najwyższe udziały sektora drugiego odnotowano w krajach Europy Zachodniej, Ameryce Północnej, Australii, na terenie byłego Związku Radzieckiego oraz krajach realnego ustroju socjalistycznego. Stopniowo wzrastał udział zatrudnionych w usługach.

Najszerzy wachlarz zawodów zaliczany jest do sektora trzeciego, obok handlu i finansów pojawia się tu szereg usług pozwalających zaspokajać rosnące potrzeby konsumpcyjne coraz bardziej zasobnego społeczeństwa. Rozwój usług stanowi odbicie wzrastającego dobrobytu obywateli i skupia coraz większy udział zatrudnionych. Ponieważ sektor pierwszy już w epoce industrialnej miał niewielki udział wśród zatrudnionych obecnie w wielu krajach sektor trzeci przewyższa sektor drugi, a w niektórych obejmuje już ponad połowę ogółu zatrudnionych. Możemy zatem ten etap rozwoju społeczno-gospodarczego określić mianem postindustrialnego (tab. 4.21., ryc. 4.19.).

W ostatnich dziesięcioleciach coraz większego znaczenia nabiera rozwój nauki, badań i nowych technologii, co powoduje, że powstaje tendencja do wydzielenia z sektora usług najbardziej progresywnych działów, decydujących o współczesnym dynamicznym rozwoju społeczno-zawodowym. Z tego powodu w niektórych źródłach statystycznych można znaleźć sektor czwarty.

W dotychczasowych rozważaniach zajmowaliśmy się ludnością czynną zawodowo, ale istnieje także ludność bierna zawodowo. Ta grupa składa się z dwóch kategorii: ludności niepracującej, ale utrzymującej się ze źródeł

Ryc. 4.19. Pracujący w Polsce w latach 1930–2010 według sektorów gospodarki narodowej

Źródło: opracowano na podstawie: Holzer J. Z., 2003, str. 149; Rocznik Statystyczny Województw 2011, GUS, Warszawa.

4. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA I SPOŁECZNA

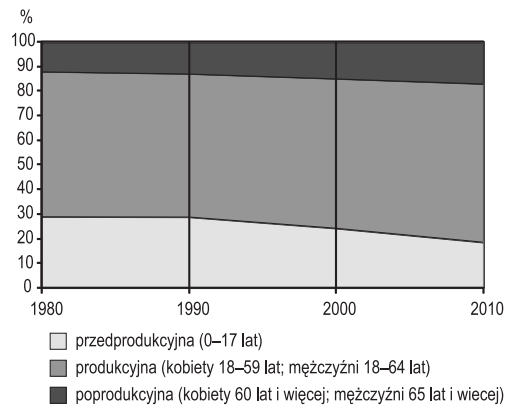
Tab. 4.21. Struktura pracujących w wybranych krajach europejskich w 2010 r. (według sektorów gospodarki narodowej)

Kraje	Udział w ogólnej liczbie pracujących (%)		
	sektor I rolniczy	sektor II przemysłowy	sektor III usługowy
Austria	5,2	24,9	69,9
Belgia	1,4	23,4	75,3
Cypr	3,8	20,8	75,3
Dania	2,4	19,6	77,7
Estonia	4,2	30,1	65,1
Finlandia	4,4	23,2	71,9
Francja	2,9	22,2	74,5
Grecja	12,5	19,7	67,7
Hiszpania	4,3	23,1	72,6
Holandia	2,8	15,9	71,6
Irlandia	4,6	19,5	75,5
Litwa	5,5	17,9	75,2
Łotwa	8,8	24,0	66,9
Malta	1,3	24,6	72,9
Niemcy	1,6	28,4	70,0
Norwegia	2,5	19,7	77,6
Polska	12,9	30,2	56,9
Portugalia	10,9	27,7	61,4
Republika Czeska	3,1	38,0	58,9
Słowacja	3,2	37,1	59,6
Słowenia	8,8	32,5	58,3
Szwecja	2,1	19,9	77,7
Węgry	4,5	30,7	64,9
Wielka Brytania	1,2	19,1	78,9
Włochy	3,8	28,8	67,5

Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2012, GUS, Warszawa, Tab. 5(85), str. 168.

niezarobkowych, na przykład z tytułu nabytych praw do emerytury, renty inwalidzkiej lub wdowiej, pobieranych stypendiów, zasiłków opieki społecznej, zasiłków fundacji dobroczynnych i organizacji religijnych, dochodów z wynajmu lokali, dzierżawy ziemi, a także rentierów oraz wreszcie kategorii osób uzyskujące przychody z działalności sprzecznej z porządkiem prawnym – wróżenie, żebractwo. Drugą kategorię stanowią osoby niepracujące będące członkami gospodarstwa domowego (np. żony i dzieci), a niemające własnego źródła dochodu.

Aktywność zawodowa jest w dużej mierze funkcją wieku ludności, zależy od ustawodawstwa określającego okres obowiązku szkolnego, minimalny wiek podejmowania pracy i wiek emerytalny. Grupa ludności aktywnej zawodowo zależy także od struktury wieku ludności kraju i regionu. Jeżeli zatem obliczymy stosunek liczby osób w wieku nieprodukcyjnym do liczby osób w wieku produkcyjnym, to otrzymamy tzw. współczynnik obciążenia ekonomicznego. Określa on potencjalne obciążenie grupy ludności pracującej przez grupę ludności nieprodukcyjnej – w sensie wieku. Współczynnik ten może być użyteczny w określaniu potencjalnych obciążeń ludności pracującej, między innymi na skutek starzenia się ludności, a w społeczeństwach młodych – w wyniku bardzo dużej liczby dzieci pozostających jeszcze w wieku nieprodukcyjnym (tab. 4.22., ryc. 4.20.).

Ryc. 4.20. Ludność w wieku zdolności do pracy w Polsce w latach 1980–2010 (w odsetkach ogółu)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa.

Tab. 4.22. Ludność według wieku zdolności do pracy w Polsce w latach 1980–2010

Wyszczególnienie	Ludność			
	ogółem	przedprodukcyjnym (0–17 lat)	produkcyjnym (mężczyźni 18–64 lat; kobiety 18–59 lat)	poprodukcyjnym (mężczyźni 65 lat i więcej; kobiety 60 lat i więcej)
1980				
tys. osób	35 735	10 297	21 211	4 227
%	100,0	28,8	58,4	11,8
1990				
tys. osób	38 073	11 043	22 146	4 884
%	100,0	29,0	58,2	12,8
2000				
tys. osób	38 254	9 333	23 261	5 660
%	100,0	24,4	60,8	14,8
2010				
tys. osób	38 200	7 140	24 615	6 445
%	100,0	18,7	64,4	16,9

Źródło: Rocznik Demograficzny 2011, GUS, Warszawa, Tab. 22, s. 149.

4.4.3. Poziom bezrobocie

W realnych warunkach funkcjonowania gospodarki rzadko się zdarza, że cała ludność potencjalnie aktywna zawodowo znajduje zatrudnienie. Efektem tego jest bezrobocie, które może przybierać różne formy. Wyżej wspomnieliśmy o bezrobociu ukrytym, które najczęściej występuje w sektorze rolnictwa, w krajach rozwijających się lub w krajach, które ze względów polityczno-ideologicznych realizują politykę pełnego zatrudnienia. Z różnych powodów nie wszędzie prowadzi się rejestrację bezrobotnych i z tego powodu porównania między państwami są utrudnione.

W opisach aktywności ekonomicznej ludności najczęściej stosowanym miernikiem jest współczynnik aktywności zawodowej, który odnosi liczbę aktywnych zawodowo do ludności w określonym wieku (najczęściej w stosunku do grupy 15 lat i więcej, lub 18 lat i więcej). Wskaźnik bezrobocia,

zwany często stopą bezrobocia, jest stosunkiem liczby bezrobotnych do liczby aktywnych zawodowo.

$$W_b = \frac{L_b}{L_{az}} \cdot C$$

W_b – wskaźnik bezrobocia

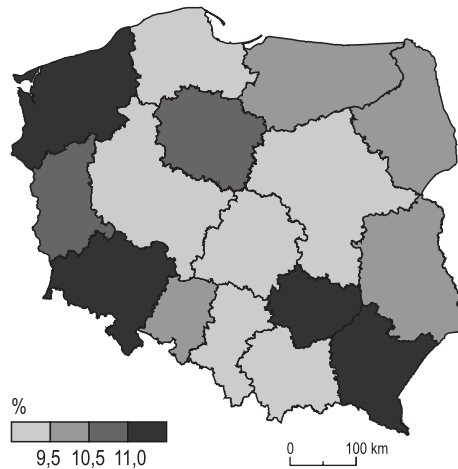
L_b – liczba bezrobotnych

L_{az} – liczba aktywnych zawodowo

C – stała zwykle 100 lub 1000.

Warto zaznaczyć, że stopa bezrobocia jest wartością bardzo niestabilną, „wrażliwą” na wszelkie zmiany w sytuacji gospodarczej, ma też charakter sezonowy, zależny od pór roku i okresów prac sezonowych. Aktywność zawodowa ludności, a pośrednio i bezrobocie są wartościami zależnymi od struktury płci i grup wieku ludności, wykształcenia i przygotowania zawodowego. W Polsce rejestrację bezrobotnych zaczęto prowadzić od 1990 r. (ryc. 4.21.).

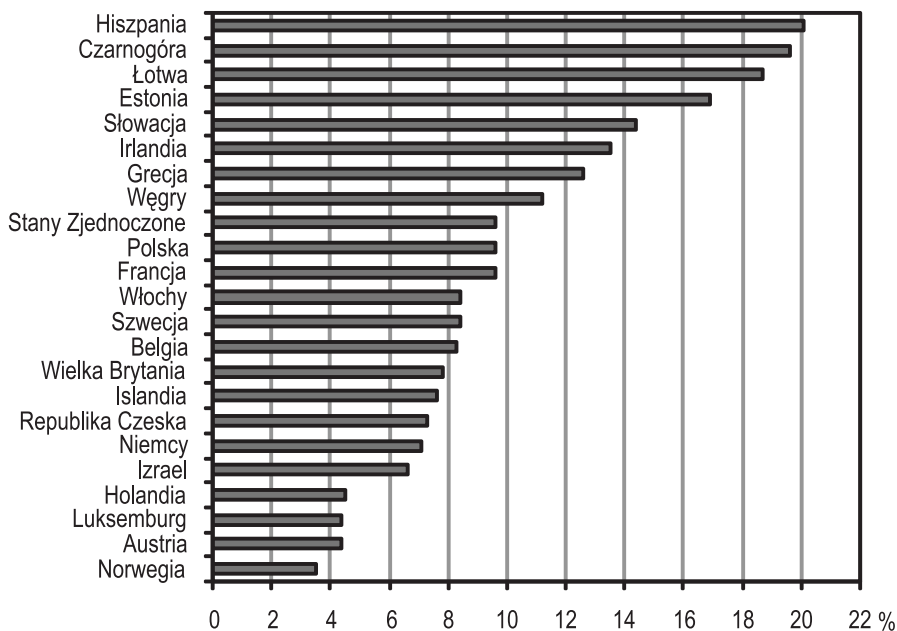
W krajach gospodarczo rozwiniętych, a szczególnie w państwach członkowskich OECD (Organizacja Współpracy Ekonomicznej i Rozwoju), prowadzi się rejestrację bezrobotnych, a stopa bezrobocia może być miernikiem kondycji gospodarki danego kraju. Niewielkim bezrobociem, na ogół jednocyfrowym, charakteryzują się Japonia, Australia, Nowa Zelandia, Stany Zjednoczone i Norwegia, oraz większość krajów Europy Zachodniej, chociaż w Hiszpanii i Włoszech stopa bezrobocia w 2010 r. niekiedy przekraczała 10%. Wysoka

Ryc. 4.21. Stopa bezrobocia w Polsce w 2010 r. (według województw)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Statystyczny Województw 2011, GUS, Warszawa.

4. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA I SPOŁECZNA

Ryc. 4.22. Stopa bezrobocia w wybranych krajach świata w 2010 r. (w %)

Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2012, GUS, Warszawa.

stopa bezrobocia w niektórych krajach europejskich może nie odzwierciedlać sytuacji gospodarczej społeczeństwa, ze względu na występowanie tzw. szarej strefy, która daje nierejestrowane zatrudnienie i dochody ludności (ryc. 4.22.).

5. PROGNOZOWANIE LICZBY LUDNOŚCI

Prognozowanie liczby ludności ma wiele zastosowań teoretycznych i praktycznych. Dla celów praktyki gospodarczej konieczna jest znajomość wkraczania w wiek szkolny dzieci z kolejnych roczników, zasobów pracy pojawiających się na rynku oraz kończących swą aktywność zawodową i przechodzących na emeryturę. Przydatność prognozowania dla celów demograficznych zasadza się na poznaniu i ocenie nadchodzących populacji, celem opracowania różnorodnych analiz z zakresu ruchu naturalnego, struktur ludności oraz sformułowania celów polityki populacyjnej.

Ze względu na określony horyzont czasowy, prognozy takie mogą być krótkoterminowe (do 5 lat), w których stosunkowo łatwo można przewidzieć zmiany w stanie i strukturze ludności, ponieważ w tak krótkim okresie nie zachodzą zasadnicze zmiany w podstawowych procesach demograficznych. Wyróżniamy też prognozy średnioterminowe (na okres 5–10 lat) i długoterminowe o horyzoncie czasowym do 25–30 lat. Prognozy o wydłużonym horyzoncie czasowym (zwane sekularnymi) były podejmowane w ostatnich latach przez Departament Międzynarodowych Stosunków Ekonomicznych ONZ i Bank Światowy i sięgały roku 2025, 2050, 2100 i 2150. Przygotowywane są także prognozy wielowariantowe dla różnych celów o zróżnicowanych założeniach oraz prognozy ostrzegawcze, których głównym celem jest zwrócenie uwagi na konsekwencje demograficzne, społeczne i gospodarcze, gdyby obecne tendencje demograficzne utrzymały się w określonej z góry przyszłości.

Prostymi metodami prognozowania ogólnej liczby ludności jest ekstrapolacja, która może polegać na wydłużeniu zaobserwowanej tendencji na wykresie liniowym prostym. Inną metodą może być zastosowanie procentu składanego, gdzie do liczby ludności na początku badania dodajemy wartość przyrostu rzeczywistego za dany rok. W wyniku otrzymujemy pierwszą wartość prognozowaną na poziomie rzeczywistym, w następnym kroku dodajemy już prognozowaną wartość przyrostu rzeczywistego stanowiącą odsetek liczby ludności uzyskanej w poprzednim kroku.

$$L_1 + pr_1 = L_2 + pr_2 = \dots$$

gdzie:

L_1 – liczba ludności na początku badania,

pr_1 – przyrost rzeczywisty za rok L_1 .

Możemy także zastosować metodę porównań przebiegu zjawisk demograficznych z jednego terytorium, które miały miejsce w przeszłości, z wydarzeniami, które mogą się zdarzyć w przyszłości na badanym terytorium. Takie porównania dokonywane są w przypadku, gdy terytoria znajdują się w różnych fazach przejścia demograficznego. Tego rodzaju projekcje ogólnej liczby ludności mogą mieć duże prawdopodobieństwo dokładności tylko w przypadku krótkiego horyzontu czasowego.

Prostą metodą określenia wzrostu liczby ludności w przyjętym horyzoncie czasu jest formuła funkcji wykładniczej, którą określa się wzorem:

$$L_t = L_0 e^{pt}$$

gdzie:

L_t – liczba ludności po t latach,

L_0 – liczba ludności w momencie wyjściowym,

p – współczynnik przyrostu naturalnego wyrażony w postaci ułamkowej,

e – podstawa logarytmu naturalnego.

Na podstawie powyższego wzoru można obliczyć liczbę ludności od momentu początkowego, po upływie dowolnych t lat, gdy przyjmujemy niezmienną wartość współczynnika przyrostu naturalnego p . Konstrukcja

ta nie daje możliwości uzyskania danych o strukturze płci i wieku ludności.

Współczesne metody prognoz ludnościowych polegają na perspektywicznym ustaleniu stanu liczebnego i struktury ludności według płci i wieku. Opierają się na dokładnych danych wyjściowych (pochodzących zazwyczaj ze spisu ludności lub specjalnego badania stanu i struktury ludności) oraz na bieżącej ewidencji ruchu naturalnego i wędrownego ludności.

Dysponując liczbami poszczególnych roczników określających strukturę ludności według wieku i płci, przystępujemy do czynności zwanej postarzeniem ludności. Obliczamy, jaka liczba osób (spośród żyjących) pozostanie przy życiu po roku, oddzielnie dla mężczyzn, oddzielnie dla kobiet. Postarzania dokonujemy przez pomnożenie liczby ludności danego rocznika przez wartość prawdopodobieństwa przeżycia ustalonego na podstawie tablic wymieralności. W zależności od przyszłego przewidywania natężenia zgonów wartość prawdopodobieństwa przeżycia może być stosowana w prognozie jako niezmienna (przy prognozach krótkoterminowych), bądź też może zmieniać swoje wartości, jeśli zakładamy malejące bądź wzrastające natężenie zgonów w poszczególnych grupach wieku. Procedurę powtarzamy tyle razy, ile lat ma obejmować prognoza.

Pozostaje do uzupełnienia ludność, która się jeszcze nie narodziła, począwszy od pierwszego roku prognozy. Powstaje zatem potrzeba przewidywania liczby urodzeń na lata następne po roku wyjściowym. Dla wyliczenia urodzeń grupujemy kobiety według grup wieku rozrodczego. Przewidywaną liczbę kobiet mnożymy przez odpowiednie współczynniki płodności i otrzymujemy przewidywaną liczbę urodzeń. Kolejne roczniki urodzonych dzieci poddajemy także procedurze postarzania. Współczynniki płodności kobiet możemy przyjąć na poziomie znanego stanu wyjściowego prognozy (przy prognozach krótkoterminowych), bądź też prognozować zmiany przyszłych współczynników płodności kobiet.

O ile prawdopodobieństwo zmian w strukturze zgonów według wieku jest niewielkie i możliwe do dość dokładnego oszacowania, co daje dużą wiarygodność tej części populacji, która już była przy życiu, o tyle oszacowanie przyszłych urodzeń w dłuższej perspektywie czasowej niesie z sobą dużą niepewność. Przewidywanie liczby urodzeń jest najważniejszym i najbardziej skomplikowanym problemem prognozy demograficznej. Dlatego prognozy demograficzne buduje się w trzech wariantach: wysokim, średnim i niskim,

przy założeniu różnych współczynników wymieralności i płodności kobiet. Ten etap prognozy, uwzględniający zmiany w strukturze płci i wieku ludności spowodowane tylko ruchem naturalnym ludności, nazywamy prognozą biologiczną.

Prognozę biologiczną opracowuje się najczęściej w początkowym etapie prac planistycznych. Pozwala ona poznać przyszłe zmiany w liczbie i strukturze ludności według płci i wieku, które stanowią podstawowy składnik ludności badanego obszaru. Druga wersja prognozy uwzględnia zmiany spowodowane ruchem wędrownym ludności. W tym przypadku mamy do uwzględnienia definitywne migracje zagraniczne. W przypadku Polski roczny napływ z zagranicy jest obecnie stosunkowo niewielki i nie ma praktycznie wpływu na ogólną liczbę ludności ani na strukturę według płci i wieku. Znacznie większy jest odpływ (emigracja), który był dotychczas bardzo zróżnicowany w czasie i zawsze dużo większy niż napływ, a więc saldo migracji było ujemne, wpływając na zmniejszanie ogólnej liczby ludności. Strukturę płci i wieku ludności migrującej także trzeba wyszacować.

Migracje wewnętrzne nie mają większego wpływu na ogólny stan ludności całego kraju, daleko większy zaś wpływ mają one na wynik zarówno stanu, jak i struktury ludności dla poszczególnych regionów. Wynika to ze zróżnicowania struktury płci i wieku ludności napływającej i odpływającej, co w przypadku dużych liczb migrujących może mieć duże znaczenie, dotyczy to zwłaszcza podstawowego podziału według miejsca zamieszkania na ludność miast i wsi. Prognozowanie migracji wewnętrznych jest bardzo trudne, ponieważ istotny wpływ na nie mają zmiany zachodzące w sytuacji gospodarczej poszczególnych obszarów, a w dłuższych okresach rozbieżności między przewidywanymi migracjami a stanem faktycznym mogą być bardzo duże. Niewłaściwe przewidywania ruchów migracyjnych mogą mieć wielkie znaczenie dla trafności prognozy.

Wyniki prognoz demograficznych i ich wiarygodność w konsekwencji zależą od kilku czynników, najważniejszym z nich jest dokładność danych wyjściowych i to zarówno odnośnie do struktury płci, jak i wieku ludności, parametrów ruchu naturalnego oraz migracji ludności. Nie bez znaczenia jest wielkość (liczebność) badanej populacji. W przypadku małych zbiorowości przypadki losowe mogą być mało przewidywalne, co wpłynie na wynik końcowy. Duże znaczenie ma też horyzont czasowy, większą trafność

prognozy otrzymujemy w przypadku prognoz krótkoterminowych, ponieważ stosunkowo niewielka jest zmienność w czasie procesów demograficznych. W prognozach długoterminowych ilość założeń w czasie jest bardzo trudna do przewidzenia i dlatego są one częściej aktualizowane, aby miały praktyczną użyteczność.

Prognozowanie liczby ludności w Polsce zapoczątkowano przed drugą wojną światową w GUS. Na podstawie danych spisu ludności z 1931 r. i tablic wymieralności dokonano oszacowania przyszłej liczby ludności w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym. Nie prognozowano grupy przedprodukcyjnej, ze względu na brak danych o przyszłej płodności kobiet.

Pierwsze prognozy ludności w okresie powojennym dla celów planistycznych powstały w Instytucie Urbanistyki i Architektury w Warszawie, Głównym Urzędzie Statystycznym i Komisji Planowania przy Radzie Ministrów. Od 1970 r. opracowywanie prognoz demograficznych dla Polski przejął GUS, publikując wyniki w swoich wydawnictwach (*Materiały i opracowania statystyczne* oraz w *Rocznikach Demograficznych*).

Prognozy demograficzne dla świata i wybranych regionów wykonywane są w różnych instytucjach naukowych i ogólnościatowych organizacjach. Do najbardziej znanych należą długoterminowe prognozy dla ludności świata wykonywane przez: Oddział Ludnościowy Departamentu Międzynarodowych Stosunków Ekonomicznych i Społecznych ONZ, Departament do Spraw Ludności, Zdrowia i Wyżywienia Banku Światowego oraz Międzynarodowy Instytut Stosowanej Analizy Systemowej (IIASA).

6. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA LUDNOŚCI JEDNOSTEK BADANYCH

Postępująca specjalizacja w różnych dziedzinach społecznej i gospodarczej działalności społeczeństwa wymaga dokładnych analiz cząstkowych, w tym również charakterystyk ludnościowych. Przygotowanie zawodowe geografa umożliwia mu wykonanie takich analiz w różnym stopniu szczegółowości. Aby ogólna charakterystyka ludnościowa danej jednostki terytorialnej była możliwie wszechstronna, powinna obejmować następujące zagadnienia: stanu i rozmieszczenia ludności, dynamiki rozwoju ludności i struktur ludnościowych.

Stan ludności określamy na konkretną datę lub dla wyznaczonej cezury czasowej, w której analizujemy zmiany, ustalamy dynamikę i kierunki zmian. Liczbę ludności uzyskujemy na ogół ze źródeł instytucji statystycznych i w tym przypadku konieczna jest informacja o charakterze źródła, czy stan dotyczy ludności obecnej (najczęściej ustalanej na podstawie spisów), czy ludności zamieszkałej (zameldowanej na stałe). W niektórych przypadkach ważna może się okazać informacja o ludności zameldowanej na pobyt czasowy. Szczególnie duże różnice między wykazywanymi stanami ludności występują w miastach skupiających uczelnie wyższe lub szkoły specjalne (technika, szkoły zawodowe rzadkich specjalizacji) oraz w miejscowościach turystycznych o krótkim okresie sezonowego pobytu. Przy rozpatrywaniu stanu ludności oraz dynamiki zmian tego stanu uwzględniamy podział na

ludność zamieszkałą na wsi i ludność zamieszkałą w miastach. W tym ostatnim przypadku możemy uwzględnić rozwój w zależności od grup wielkości miast według liczby ich mieszkańców.

Rozmieszczenie ludności w przestrzeni badanej jednostki analizujemy zwykle na podstawie przygotowanych map i możemy tego dokonać, przedstawiając to rozmieszczenie w liczbach bezwzględnych (mapy punktowe) lub w postaci gęstości zaludnienia. Analiza w liczbach bezwzględnych umożliwi określenie koncentracji ludności w przestrzeni. W przypadku gęstości zaludnienia może ona być odniesiona do całej, tj. geometrycznej powierzchni lub z wyłączeniem niektórych obszarów nieprzydatnych do zaludnienia, np. jezior lub dużych kompleksów lasów. Ludność rolniczą (posiadającą gospodarstwa rolne) odnosimy do powierzchni gruntów rolnych.

Na dynamikę rozwoju ludności składa się ruch naturalny ludności oraz migracje ludności. Ruch naturalny ludności analizujemy w liczbach bezwzględnych oraz we współczynnikach liczonych na 1000 ludności. Analiza powinna dotyczyć tendencji w dłuższym okresie czasu i możliwie dużych populacji, aby można było uniknąć wpływu zdarzeń losowych i sytuacji przypadkowych. Gdy charakteryzujemy niewielkie liczebnie populacje, możemy obliczać średnie dla krótkich okresów czasowych, niwelując zdarzenia przypadkowe.

Migracje ludności wpływają na stan, rozmieszczenie, ruch naturalny i struktury ludności, dlatego w takiej charakterystyce należy im poświęcić szczególną uwagę. Migracje wewnętrzne wpływają przede wszystkim na redystrybucję ludności na terenie całego kraju, nie naruszając podstawowych parametrów demograficznych, natomiast w skali regionalnej i lokalnej mogą spowodować daleko idące zmiany w charakterystyce badanej populacji. Badając migracje stałe, prócz określenia ich wielkości, bardzo ważny jest ich kierunek. W długim okresie powojennym dominującym w Polsce kierunkiem był odpływ ze wsi do miast, w latach 90. XX w. sytuacja już nie jest tak jednoznaczna. Jeśli chodzi o dystans, to przeważają stosunkowo niewielkie odległości domykające się na ogół w skali regionalnej tego samego województwa i województw sąsiednich. Choć masowe ruchy migracyjne odbywały się w latach bezpośrednio powojennych, możemy jeszcze obserwować ich odległe reperkusje. Zmniejszająca się skala migracji wewnętrznych może mieć stosunkowo niewielki wpływ na zmiany stosunków demograficznych.

Dla niektórych badanych miejscowości duże znaczenie mogą mieć migracje czasowe i sezonowe, które wpływają na sytuację gospodarczą, na rynek pracy oraz obciążenie urządzeń infrastrukturalnych. Ważnym zagadnieniem dotyczącym migracji codziennych jest badanie dojazdów do pracy.

Migracje zagraniczne definitywne są ważne dlatego, że mają duży wpływ na wszystkie parametry demograficzne państwa, a zwłaszcza na skalę zmian w niektórych jego regionach. Poznanie kierunków migracji zagranicznych może dostarczyć informacji co do kształtowania się trwałości kontaktów ze stronami rodzinnymi, świadczeniem pomocy finansowej rodzinie, czy uruchomienia dalszych odpływów wynikających z przekazu pozytywnych informacji o kraju docelowym. Od czasu wstąpienia Polski do Unii Europejskiej oraz obowiązywania układu z Schengen w ruchu bezwizowym, a zwłaszcza możliwości podejmowania legalnej pracy w krajach Unii, niezmiernie aktualną sprawą stało się badanie czasowych migracji zagranicznych. Mają one bezpośredni wpływ na miejscowy rynek pracy, strukturę dochodów ludności, a ponieważ pobyt przeciąga się na kilka lub kilkanaście lat, wliczenie tych emigrantów do ogólnego bilansu ludności jest niecelowe. Także wszystkie współczynniki ludnościowe odnoszone do ogólnej liczby ludności przestają mieć wartość precyzyjnych narzędzi pomiaru, ponieważ odnoszą się do innej bazy porównawczej. Dla przykładu, emigrantka czasowa rodzi dziecko za granicą, którego w Polsce nie rejestruje. Obliczając współczynnik urodzeń jest ona wliczona do bazy 1000 osób, ale fakt urodzenia dziecka nie zostaje ujęty w liczbie urodzeń w Polsce na 1000 mieszkańców, nie jest także wliczony do dzietności kobiet.

W ogólnej charakterystyce badanej jednostki nie można pominąć zagadnienia struktur ludności. Podstawową strukturą demograficzną jest podział na płeć i wiek ludności. Analizę można prowadzić w liczbach bezwzględnych, ale dla celów porównawczych w granicach jednostki oraz z jednostkami sąsiednimi i wyższego rzędu lepiej posłużyć się wartościami procentowymi. Tylko w przypadku licznych populacji możemy analizować strukturę wieku w podziale na grupy roczne, w mniej licznych wystarcza podział na grupy pięcioletnie. W populacjach liczonych w setkach ludności trzeba się zadowolić (unikając przypadków losowych) podziałem na trzy grupy wieku: przedprodukcyjną, produkcyjną i poprodukcyjną. Ważna dla różnych celów praktycznych jest znajomość struktury wykształcenia ludności.

W tym przypadku poddajemy analizie zazwyczaj liczbę lub odsetek osób o ukończonym poziomie wykształcenia. Porównując poziom wykształcenia współczesnego ze stanem z lat poprzednich, musimy pamiętać o różnicach w liczbie lat szkolnych przypisywanych poszczególnym poziomom, np. podstawowemu, średniemu czy wyższemu. Tę samą ostrożność należy zachować przy porównywaniu poziomów wykształcenia czy scholaryzacji Polski z innymi państwami Europy i świata. Podobnie ważna dla różnych celów praktycznych jest znajomość struktury zawodowej czy zatrudnienia ludności, a także analiza poziomu i tendencji zmian stanu bezrobocia. W zależności od celu pracy możemy analizować także struktury: rasową, narodowościową lub etniczną ludności. W końcu, dla określonych celów możemy dokonać charakterystyki wyznań ludności badanego obszaru.

Analizy poszczególnych zjawisk demograficznych mogą prowadzić do zaproponowania typologii opartej na wyznaczonych miernikach oraz do ich rejonizacji na terenie badanej jednostki. Ogólne charakterystyki ludnościowe jednostek terytorialnych nie powinny się ograniczać do przedstawienia stanu aktualnego na określoną datę, ale w zależności od celu badania, powinny przedstawiać tendencje rozwojowe zdarzeń demograficznych w dłuższym okresie. Przedstawienie trendów z ostatnich kilku lat może być, w zależności od postawionego zadania, podstawą do wykonania prostych projekcji na krótkie okresy perspektywiczne. Uwzględniając inne badania, np. ekonomiczne, przyrodnicze, społeczne, planistyczne, możemy przedstawić różne scenariusze rozwoju zdarzeń demograficznych.

W opracowaniach charakterystyk ludnościowych można także wprowadzić pewne elementy syntetyzujące między zjawiskami demograficznymi lub wprowadzić inne, np. parametry dotyczące środowiska geograficznego, ekonomiczne, społeczne itp. Stan i rozwój liczby ludności możemy powiązać ze zmianami w ruchu naturalnym ludności oraz jej przyrostami lub ubytkami wynikającymi z migracji wewnętrznych i zagranicznych. Przy analizie rozmieszczenia ludności zwracamy uwagę na walory środowiska geograficznego, szczególnie na rzeźbę terenu, sieć hydrograficzną, duże kompleksy bagien i lasów warunkujące układ sieci komunikacyjnej. Duży wpływ na rozmieszczenie ludności mogą mieć wydarzenia polityczne, w których wyniku doszło w przeszłości do zmiany granic państwowych, wymiany terenów przygranicznych, czy przesiedleń ludności. Wpływ na rozmieszczenie ludności ma

typ gospodarki panujący na danym terenie, wpływający na kształtowanie rynku pracy i mogący implikować ruchy migracyjne (np. odpływ ludności z terenów rolniczych bez dodatkowych funkcji produkcyjnych czy usługowych). Duże zmiany demograficzne mają miejsce w rozwijającej się strefie podmiejskiej dużego miasta, co zwykle powoduje przejściowy tam napływ ludności młodej, aktywnej zawodowo i dość wysoki przyrost naturalny, zwiększa się też tam liczba mieszkańców i gęstość zaludnienia oraz zachodzą poważne zmiany w strukturze wykształcenia i zawodowej ludności. Zmieniają się przede wszystkim proporcje między ludnością rolniczą a nierolniczą. Na obszarze miasta rozmieszczenie ludności, jej dynamikę i struktury możemy wiązać z typami i wiekiem zabudowy mieszkaniowej.

Elementy syntezy ludnościowej na badanym obszarze możemy przedstawić, analizując ruch naturalny ludności w powiązaniu ze strukturą wieku ludności. Obszary z młodą ludnością, zgromadzoną np. w wyniku masowych migracji powojennych lub dużego napływu do miasta w wyniku realizacji wielkich inwestycji budowlanych, charakteryzują się wyższym przyrostem naturalnym (wyższe urodzenia i stosunkowo niskie zgony z powodu młodej struktury wieku ludności napływowej). Im wyższy przyrost naturalny, tym większy wpływ ma on na odmładzanie struktury wieku. Związek ten ma charakter sprzężenia zwrotnego. W dłuższym okresie, jak w przypadku procesu kompensacji urodzeń po drugiej wojnie światowej, pojawiają się okresowe wyższe stopy urodzeń – wyż demograficzny, a kiedy w wiek rozrodczy wkraczają roczniki dotknięte dużymi stratami wojennymi lub masowymi migracjami, stopa urodzeń szybko maleje – co określamy niżem demograficznym.

Wieloaspektowe przykłady syntezy ludnościowej możemy przedstawić rozważając związki pomiędzy strukturą płci i wieku ludności, a jej aktywnością zawodową, największą w młodszych grupach wieku produkcyjnego. Natomiast różnie może się kształtować poziom bezrobocia w poszczególnych grupach wieku, na co oddziałują np. czynniki ekonomiczne. Przykładem ujęć syntetycznych może być równoczesna analiza struktury płci i wieku ludności i różnych poziomów wykształcenia ludności. Poziom wykształcenia zmienia się bowiem wraz z modernizacją społeczeństwa, co znajduje trwałe odzwierciedlenie w różnicy poziomu wykształcenia w młodszych i starszych grupach wieku.

Wielostronne aspekty syntezy nasuwa równocześnie analizowanie migracji, oddzielnie napływów i odpływów migrantów oraz struktury płci i wieku ludności. Przyczyną tych związków jest zróżnicowana skłonność do migracji w różnych grupach wieku. Największa skłonność do migracji pojawia się w wieku podejmowania nauki na poziomie średnim, szczególnie w szkołach rzadkiej specjalizacji i na poziomie wyższym, a swoje maksimum osiąga w grupie 20–25 lat; wcześniej wśród kobiet, nieco później wśród mężczyzn. Ta aktywność migracyjna wygasa wraz z przechodzeniem do coraz wyższych grup wieku i nieco powiększa się wśród ludności starszej, co jest spowodowane zmianą sytuacji rodzinnej (wdowieństwo) oraz zakończeniem aktywności zawodowej.

Syntetyczny obraz możemy uzyskać, analizując równocześnie migracje w powiązaniu ze strukturą płci i wieku ludności oraz poziomem wykształcenia i miejscem zamieszkania, z którego pochodzi migrant, jak i w miejscu docelowym migracji.

Syntetyczne charakterystyki oparte na analizie wielu wskaźników demograficznych za pomocą jednej miary są interesujące z punktu widzenia dociekań naukowych, lecz jak wykazały dotychczasowe doświadczenia, są mało przydatne dla celów praktycznych.

SŁOWNIK WYBRANYCH POJĘĆ DEMOGEOGRAFICZNYCH

Aglomeracja – zespół miast i wsi skupionych wokół dużego miasta, powiązanych z nim gospodarczo i funkcjonalnie.

Aktywność zawodowa ludności – źródłem utrzymania tej grupy jest praca. Zalicza się do niej także bezrobotnych aktywnie poszukujących pracy.

Aktywność ekonomiczna, zawodowa ludności – grupa ludności czynnej zawodowo wykonująca pracę przynoszącą dochód.

Analfabeta – osoba w wieku 15 lat i więcej (lub innym w różnych krajach – poza wiekiem szkoły podstawowej) – nieumiejąca czytać, ani pisać.

Analfabetyzm funkcjonalny – forma analfabetyzmu cywilizacyjnego, dotyczy osób, które potrafią czytać i pisać, ale nie rozumieją treści prostych tekstów, które czytają.

Anekumena – obszar niezamieszany i niezagospodarowany ani niewykorzystywany gospodarczo przez człowieka.

Bezrobocie – pozostawanie bez pracy osób w wieku zdolności do pracy, zdrowych i chcących podjąć pracę. Wskaźnik – stopa bezrobocia jest ilorazem liczby bezrobotnych do liczby aktywnych zawodowo.

Bezrobocie ukryte – zatrudnieni w nieefektywnych przedsiębiorstwach, administracji i rozdrobnionym (karłowatym) rolnictwie, których zwolnienie nie spowodowałoby spowolnienia w gospodarce.

Bierni zawodowo – osoby mające własne niezarobkowe źródło utrzymania oraz wszystkie osoby pozostające na utrzymaniu.

Biologiczna prognoza ludności – uwzględnia tylko zmiany w strukturach ludności spowodowane wyłącznie ruchem naturalnym.

Cudzoziemiec – każda osoba, która nie ma obywatelstwa polskiego. Każdy obcokrajowiec, bez względu na jego status prawny.

Deglomeracja – polega na przenoszeniu działalności gospodarczej, jak również ludności z centrów miast na ich obrzeża lub poza ich granice, do strefy podmiejskiej; także z głównego miasta aglomeracji do mniejszych miast lub na wieś.

Depopulacja – zmniejszanie się liczby ludności lub wyludnianie się obszaru. Może być spowodowana ubytkiem naturalnym ludności lub ujemnym saldem migracji.

Deportacja – przymusowe przesiedlenie osób do innych miejsc w kraju lub za granicę. Wydalenie z kraju obywateli innych państw przebywających nielegalnie lub uznanych za niepożądanych.

Dezurbanizacja – proces polegający na wyludnianiu się centralnej części miasta (przy równoczesnym wzroście zaludnienia stref zewnętrznych).

Dojazdy do pracy (nauki) – dojazdy w cyklu dobowym (wyjazd i przyjazd) do pracy lub miejsca nauki, z przekroczeniem granicy administracyjnej (inaczej migracje wahadłowe).

Dwuzawodowa ludność – to grupa jednocześnie prowadząca małe karłowate gospodarstwo rolne i pracująca poza rolnictwem. Określana mianem chłoporobotników lub robotnikochłopów.

Dynamika demograficzna – współczynnik, wyraża stosunek liczby urodzeń żywych do liczby zgonów w badanym roku.

Dzietność kobiet – przeciętna liczba dzieci urodzonych przez kobietę w ciągu życia.

Efektywność demograficzna – współczynnik, oznacza stosunek przyrostu naturalnego do obrotu naturalnego, zwany także współczynnikiem zastępowalności pokoleń.

Ekspatriacja – przymusowe wydalenie kogoś z ojczyzny, często połączone z utratą obywatelstwa.

Eksplozja demograficzna – zjawisko gwałtownego rozwoju demograficznego w XX w. w Afryce, Azji i Ameryce Łacińskiej wynikające z wysokiego przyrostu naturalnego, przy wysokiej stopie urodzeń następował szybki spadek zgonów.

Ekstradycja – wydanie przez władze państwa na żądanie drugiego państwa osoby podejrzanej o popełnienie przestępstwa, w celu pociągnięcia do odpowiedzialności karnej.

Ekumena – obszar stale zamieszkany i wykorzystywany przez człowieka.

Emigrant – osoba opuszczająca miejsce zamieszkania w celu osiedlenia się w innym kraju lub innej miejscowości.

Etniczna grupa – część populacji narodu, historycznie ukształtowana jako wspólnota, wyróżniająca się poczuciem własnej odrębności i wewnętrznej więzi grupowej.

Ewakuacja – zorganizowane przez władze państwowe lub samorządowe przemieszczenia ludności z zagrożonego terytorium z powodów politycznych, klęsk żywiołowych itp.

Ewidencja ludności – rejestrowanie przez organy samorządu miast i gmin danych: o miejscu zameldowania osób, urodzeniach i zgonach, zmianach stanu cywilnego, zmianach obywatelstwa oraz o zmianach imion i nazwisk.

Exodus – masowa, gwałtowna emigracja, opuszczanie dotychczasowego miejsca zamieszkania.

Gęstość zaludnienia – ogólna liczba ludności przypadająca na całkowitą powierzchnię badanego obszaru (g. z. brutto), wyrażana najczęściej w liczbie osób przypadających na 1 km².

Imigrant – osoba przybywająca na dany obszar z zamiarem osiedlenia się tam na stałe.

Implozja demograficzna – wygaszanie zmian długotrwałych, stosunkowo szybkie przejście ze stanu wysokiego przyrostu naturalnego do umiarkowanego, a następnie niskiego. Przejawem jest nagłe obniżanie się dzietności.

Języki oficjalne ONZ – języki używane na forum i w administracji ONZ. Są nimi: angielski, chiński, rosyjski, francuski, hiszpański i arabski. W Unii Europejskiej językami oficjalnymi są wszystkie języki państw członkowskich.

Język urzędowy – to język prawnie uznany i obowiązujący na terenie całego państwa.

Karłowate gospodarstwo rolne – gospodarstwo o bardzo małym areale ziemi uprawnej, niedające wystarczających środków utrzymania rodzinie właściciela.

Kohabitacja, konkubinat – nieformalne związki mające znamiona małżeństwa, uznawane prawnie (w niektórych krajach) lub nieuznawane prawnie.

Kolonizacja – zakładanie osad i gospodarstw rolnych przez osadników na terenach bezludnych lub słabo zaludnionych.

Kompensacja urodzeń – po ustaniu niekorzystnych czynników: wojny, rozdzielonych rodzin, klęski głodu itp., realizowana albo odkładana prokreacja bieżąca.

Koncentracja ludności – zwiększanie się liczby ludności i jej zasobów pracy na stosunkowo niewielkim obszarze, np. w dolinie rzecznej, w ośrodku przemysłowym.

Kwoty migracyjne (imigracyjne) – ustalone przez władze państwowe liczby imigrantów z poszczególnych państw, jako element polityki imigracyjnej. Wprowadzone np. przez USA w latach 30. XX w. w czasie kryzysu gospodarczego.

Lud – grupa ludności – wspólnota kulturowa i etniczna, mająca wspólny język, terytorium i własną nazwę.

Ludność aktywna zawodowo – obejmuje wszystkie osoby uznane za pracujące lub bezrobotne aktywnie poszukujące pracy.

Ludność rolnicza – grupa ludności, dla której głównym źródłem utrzymania jest rolnictwo.

Ludność wiejska – jej miejscem zamieszkania jest wieś w sensie podziału administracyjnego kraju, niezależnie od źródeł utrzymania.

Mediana wieku (środkowy wiek ludności) – jej wartość wyznacza granicę wieku, której połowa osób w badanej zbiorowości jeszcze nie przekroczyła, a którą druga połowa już przekroczyła.

Megalopolis – zespół aglomeracji tworzący wielką przestrzeń zurbanizowaną.

Migracje codzienne – patrz: dojazdy do pracy (nauki).

Migracje ludności (ruch wędrownikowy) – wszelkie zmiany miejsca zamieszkania, na pobyt stały lub czasowy, z przekroczeniem granicy państwa, a w kraju z przekroczeniem granicy administracyjnej.

Migracje sezonowe – migracja okresowa (powrotna) – wyjazdy w celach zarobkowych do prac sezonowych, np. w rolnictwie, budownictwie.

Migracje wahadłowe – dokonujące się w ciągu doby przemieszczenia (wyjazd i powrót) z przekroczeniem granicy administracyjnej; codzienne dojazdy do pracy lub miejsca do nauki.

Migracje zagraniczne – zmiany miejsca zamieszkania osób połączone z przekroczeniem granicy państwowej.

Migracje zarobkowe – podejmowane w celach zatrudnienia przynoszącego zarobek, mogą być codzienne, sezonowe, okresowe lub trwałe.

Metysi – potomkowie mieszanych małżeństw ludzi rasy białej i Indian.

Mikrospis – spis przeprowadzony metodą reprezentacyjną na losowo lub celowo wybranej części populacji. Obejmuje kilka procent jej ogółu, jego wyniki uogólnia się na całą populację.

Mniejszość narodowa – to część społeczeństwa danego kraju cechująca się świadomością własnej odrębności kulturowej, językowej, często religijnej i historycznej oraz poczuwająca się do wspólnoty z mieszkańcami innego kraju. W odróżnieniu od niej – **mniejszość etniczna** nie poczuwa się do wspólnoty z mieszkańcami innego kraju.

Mulaci – potomkowie mieszanych małżeństw ludzi rasy białej i czarnej.

Nadumieralność mężczyzn – umieralność powyżej poziomu umieralności kobiet.

Naród (narodowość) – społeczność, której związki wynikają z zamieszkiwania na wspólnym terytorium, posługująca się tym samym językiem, mająca wspólną kulturę i tworząca wspólną organizację gospodarczą i społeczną.

Niedoludnienie – taki stan zaludnienia obszaru, na którym zwiększenie liczby ludności przyniosłoby korzyści dotychczasowym mieszkańcom.

Niemowlę – dziecko poniżej 1. roku życia (wiek: 0 ukończonych lat).

Niezarobkowe źródło utrzymania – osoby czerpiące źródło utrzymania z: emerytur, rent, stypendiów, alimentów, zasiłków, przebywający w domach dziecka, domach opieki społecznej, ośrodkach dla przewlekle chorych, w zakonach.

Niż demograficzny – zjawisko okresowego zmniejszania się liczby urodzeń wśród populacji osób, które w przeszłości poniosły straty na skutek działań wojennych i okupacyjnych, a współcześnie na skutek postaw prokreacyjnych, np. odkładania w czasie narodzin pierwszego lub kolejnego potomka.

Niże i wyże demograficzne – z upływem czasu wykazują tendencję do zmniejszania nasilenia i stopniowo zanikają.

Nomadyzm – koczownictwo – wędrowny sposób życia całej ludności, nieposiadającej stałych siedzib.

Noworodek – dziecko od momentu narodzin do 28. dnia życia.

Obojactwo pozorne – sytuacja, gdy u osobnika nie zostały wykształcone, lub są w formie zanikowej, np. piersi lub penis.

Obojactwo właściwe – sytuacja, gdy u osobnika występuje po jednej stronie tułowia jajnik (organ żeński), a po drugiej stronie jądro (organ męski).

Obrót naturalny – suma urodzeń i zgonów w stosunku do średniej liczby ludności (zapropozowany przez Wiktora Ormickiego).

Odmładzanie się ludności – proces, gdy udział starszych roczników maleje. Przyczyną tego procesu jest wzrost liczby urodzeń, a także zmniejszanie się umieralności niemowląt.

Optimum ludności – stan, gdy ani wzrost, ani ubytek zaludnienia nie przyniosły żadnych korzyści.

Planowanie rodziny – świadome działanie zmierzające do osiągnięcia pożądanej wielkości rodziny, ilości urodzonych dzieci.

Plemię – tworzy zespół rodów, które w dalszych etapach rozwoju formują szczepy.

Płodność kobiet – wyraża stosunek ogólnej liczby urodzeń w badanej zbiorowości do hipotetycznej, gdyby kobiety w wieku rozrodczym rodziły zgodnie z rozkładem wzorcowym. W sensie statystycznym określa liczbę żywo urodzonych dzieci w okresie rozrodczym.

Poglówny podatek – podatek naliczany od poszczególnych osób (od głowy).

Polityka antynatalistyczna – polityka, która zmierza do ograniczenia dzietności.

Polityka pronatalistyczna – to taka, która zmierza do zachowania lub podniesienia istniejącego poziomu dzietności kobiet.

Pomigracyjna prognoza ludności – uwzględniająca zarówno ruch naturalny, jak i migracyjny badanej populacji.

Poziom analfabetyzmu – stosunek liczby osób nieumiejących czytać ani pisać do ogólnej liczby ludności w wieku więcej niż 6, 7, 10, 15 lat. Ta wartość

przyjmowana jest również w poszczególnych krajach, w zależności od wieku rozpoczynania nauki w szkole lub długości trwania szkoły podstawowej. UNESCO przyjęło umownie granicę na 15 lat i więcej.

Półanalfabeta – osoba umiejąca tylko czytać.

Półnomadyzm – część ludności wędruje okresowo za stadami zwierząt hodowlanych, okresowo wraca do stałych siedzib, w których mieszka reszta ludności, nieuczestnicząca w tych wędrówkach.

Prawa demograficzne wojny (Edwarda Rosseta) – cykl demograficzny składający się z fazy destrukcyjnej (w wyniku działań wojennych) i fazy kompensacyjnej (po zakończeniu wojny).

Prawdopodobieństwo – liczbowe – wyrażenie oceny możliwości zajścia jakiegoś zdarzenia. Rachunek prawdopodobieństwa – dział matematyki poświęcony badaniom modeli zjawisk losowych (przypadkowych).

Prognoza – jest to próba odpowiedzi na przyszłe zdarzenia. Zwykle ma charakter twierdzenia lub hipotezy o przyszłym zdarzeniu, które ma dotyczyć określonego obszaru oraz momentu lub pewnego okresu. Trafność prognozy nie jest znana w chwili jej powstania, można jednak określić jej pewne prawdopodobieństwo.

Prognoza demograficzna – przewidywanie stanu i struktury ludności na pewnym obszarze, w określonym horyzoncie czasu. Konstrukcja liczbową, gdzie przyjmowane są określone założenia kształtowania się rodności i umieralności oraz migracji. Założenia przyjmowane są na okres perspektywiczny, uważa się je za możliwe do spełnienia.

Przejście demograficzne – patrz: transformacja demograficzna.

Przeludnienie – taki stan zaludnienia obszaru, w którym zmniejszenie liczby mieszkańców przyniosłoby określone korzyści pozostałym.

Przesiedlenia – zorganizowane przez władzę przemieszczenie ludności z jednego wskazanego obszaru do innego.

Przyrost naturalny – różnica między liczbą urodzeń żywych a liczbą zgonów w ustalonym czasie (np. w ciągu roku). Wyrażany w liczbach bezwzględnych lub współczynnikach.

Przyrost rzeczywisty ludności – zmiany ogólnej liczby ludności (przyrost lub ubytek) spowodowane przyrostem naturalnym, migracjami i zmianami granic administracyjnych określonych jednostek przestrzennych (np. miast).

Rasa ludzka – oznacza kategorię ludzi mających pewne wspólne cechy fizyczne, dziedziczne lub uważane za takie.

Regres demograficzny – ubytek liczby ludności określonego obszaru na skutek ubytku naturalnego lub ubytku migracyjnego.

Repatriacja – zorganizowana przez władze państwowe akcja przesiedlenia do kraju osób, które znalazły się poza jego terytorium, na skutek zmiany granic państwowych lub działań wojennych.

Reprodukcja ludności – naturalne, tj. biologiczne odnowienie się pokoleń ludzkich w rezultacie rozrodczości.

Reprodukcja prosta – zapewniająca zastępowalność pokoleń. Pokolenie córek jest tak samo liczne jak pokolenie matek.

Reprodukcja rozszerzona – zapewniająca nie tylko zastępowalność pokoleń, ale także wzrost zaludnienia. Pokolenie córek jest liczniejsze niż matek, a liczba ludności rośnie z pokolenia na pokolenie.

Reurbanizacja – faza urbanizacji, charakteryzująca się ponownym wzrostem liczby mieszkańców w starych centrach miast.

Rewolucja demograficzna – zjawisko szybkiego rozwoju demograficznego w Europie z końcem XVIII w. i w XIX w. w wyniku wysokiego przyrostu naturalnego. Towarzyszyły jej gwałtowne zmiany w gospodarce, zwane rewolucją przemysłową, zapoczątkowaną w XVIII w. w Wielkiej Brytanii.

Ród – wspólnota ludzi oparta na „więzach krwi” członków wywodzących się od wspólnego przodka.

Saldo migracji – różnica między wyjazdami a przyjazdami migracyjnymi.

Skolaryzacji – poziom lub wskaźnik – w statystyce międzynarodowej oznacza odsetek młodzieży uczącej się w szkołach drugiego (średnich) i trzeciego stopnia (wyższych) w stosunku do ogółu młodzieży w tym wieku.

Spis ludności – powszechny – bezpośrednie badanie statystyczne osób, ustalające, liczbę i struktury ludności na określonym terenie. Cechami spisu powszechnego są: powszechność, bezpośredniość, imiennosc i jednoczesność.

Spółceństwo – ogół obywateli danego kraju – terytorium określonego granicami politycznymi.

Starzenie się ludności – w znaczeniu demograficznym jest to proces wzrostu udziału osób w starszym wieku w ogólnej liczbie ludności. Starzenie się społeczeństwa związane jest między innymi z wydłużaniem się przeciętnego trwania życia. Granica wieku starości jest umowna i różnie określana przez poszczególnych badaczy.

Straty wojenne bezpośrednie – straty, które wyniknęły z powodu działań wojennych, zarówno wśród żołnierzy, jak i ludności cywilnej, np. w wyniku bombardowań oraz akcji eksterminacyjnych.

Straty wojenne pośrednie – są wynikiem strat nienarodzonych dzieci, na skutek długotrwałego rozdzielania małżonków, a także wyższej umieralności spowodowanej niedoborem wyżywienia i gorszą opieką medyczną.

Struktura demograficzna – podstawowy podział zbiorowości ludzkiej według płci oraz grup wieku.

Subekumena (paraekumena) – obszar częściowo lub przejściowo zamieszkały i wykorzystywany gospodarczo przez człowieka.

Suburbanizacja – faza urbanizacji, w której poza miasto, do strefy podmiejskiej przenoszone są różne funkcje (przemysł, duże obiekty handlowe oraz komunalne) oraz ludność; urbanizowanie się obszarów wiejskich poza granicami miasta.

Śmiertelność – oznacza natężenie zgonów z powodu określonej choroby. Jest to stosunek liczby zmarłych do liczby osób, które zachorowały na tę chorobę.

Tablice trwania życia – to konstrukcja teoretyczna umożliwiająca analizę długości trwania życia (dożycia danej liczby lat przez osoby w wieku 0, 10... 70 lat) badanej generacji.

Tablice wymieralności – przedstawiają rzeczywisty porządek wymierania badanej generacji.

Teorie ludnościowe – dotyczą ogólnych prawidłowości rozwoju ludności oraz koncepcji modelowych, których zrealizowanie przyniosłoby stabilność społeczną lub dobrobyt. Koncepcje te były powiązane z określonym stopniem rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru i czasu, w którym żyli ich autorzy.

Transformacja demograficzna – teoria cyklu demograficznego, polegająca na zmianie modelu reprodukcji ludności, od reprodukcji tradycyjnej do reprodukcji nowoczesnej.

Transhumancja – forma wędrówek sezonowych części ludności (głównie mężczyzn) prowadzącej osiadły tryb życia ze stadami zwierząt na okres wypasu, np. w góry lub na obszary półpustynne.

Trwałość migracji – migracja trwała – definitywna, trwała zmiana zamieszkania bez zamiaru powrotu do poprzedniego miejsca zamieszkania.

Uchodźcy – uchodźcy polityczni – osoby ze względu na zagrożenie zmuszone do opuszczenia kraju ojczystego i udania się na emigrację.

Umieralność – jest równoznaczna z pojęciem natężenia zgonów, wyraża stosunek liczby zgonów do liczby ludności danej zbiorowości.

Urbanizacja – zespół przemian społeczno-ekonomicznych, przestrzennych i kulturowych prowadzących do rozwoju obszarów miejskich i liczby ludności miast w ogólnym zaludnieniu kraju lub regionu. Miernikiem urbanizacji (umieszczenia) jest odsetek ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności.

Urodzenie żywe – według definicji Światowej Organizacji Zdrowia (w Polsce obowiązuje od 1.07.1994 r.) to noworodek, który bezpośrednio po wydaleniu lub wydobyciu z ustroju matki wykazuje przynajmniej jedną z oznak życia: bicie serca, oddychanie, tętnienie pępowiny, skurcze mięśni zależnych od woli, waży co najmniej 500 g i przeżył co najmniej 24 godziny.

Wiek emerytalny – ustawowo określony wiek (liczba lat) dający możliwość przejścia na emeryturę. W Polsce wiek emerytalny jest różny dla różnych grup zawodowych.

Wiek rozrodczy kobiet – w statystyce przyjmuje się umownie kobiety w wieku 15–49 lat.

Współczynnik – wartość obliczona, gdy w liczniku i mianowniku występują liczby naturalne, a wynik dzielenia mnożymy przez „stałą” (100 lub 1000) i otrzymujemy wartości w procentach lub promilach.

Współczynniki jako miary ruchu naturalnego ludności – wyrażają stosunek liczby zaistniałych faktów (urodzeń, zgonów itp.) do ogólnej liczby ludności badanej zbiorowości, najczęściej wyrażane w promilach, tj. na 1000

ludności. Zarówno licznik, jak i mianownik są wartościami zmiennymi. Umożliwiają, porównywanie zbiorowości o różnej liczebności.

Współczynnik feminizacji – stosunek liczby kobiet do liczby mężczyzn, tj. liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn.

Współczynnik maskulinizacji – stosunek liczby mężczyzn do liczby kobiet, tj. liczba mężczyzn przypadających na 100 kobiet.

Współczynnik obciążenia ekonomicznego ludności – jest stosunkiem liczby osób w wieku nieprodukcyjnym (dzieci i młodzieży oraz osoby w wieku emerytalnym) do liczby osób w wieku produkcyjnym.

Wyż demograficzny – zjawisko okresowego zwiększania się liczby urodzeń, a tym samym wyższych udziałów grupy wieku dzieci, będący wynikiem powojennej kompensacji urodzeń.

Zambosi – potomkowie mieszanych małżeństw ludzi rasy czarnej i Indian.

Zastępowalność pokoleń – odnawianie się pokoleń ludzkich w wyniku rozrodczości, wyraża się liczebnością pokolenia dzieci do liczebności pokolenia rodziców. Współczynnik prostej zastępowalności pokoleń wynosi około 2,12.

Zawód obiektywny – podział ludności zawodowo czynnej według działów gospodarki, np. pracujący w przemyśle, handlu, oświacie, administracji.

Zawód subiektywny – podział ludności zawodowo czynnej według wykonywanego zawodu, np. krawiec, księgowy, lekarz, architekt, geograf.

Zbiorowość (np. społeczna) – pewna liczba osób posiadających wspólne cechy, np. rasową, etniczną, zawodową, poziom wykształcenia.

Zdarzenie losowe – zjawisko występujące sporadycznie w zbiorowościach o podobnych cechach.

Zgon – w polskiej statystyce, w myśl ustawy z 1.07.1994 r. jest trwałym, czyli nieodwracalnym ustaniem czynności narządów niezbędnych do życia, w wyniku czego następuje ustanie czynności, całego ustroju.

Związek konsensualny (małżeński) – oznacza związek nieformalny, trwały, uznany społecznie (inaczej konkubinaty, kohabitacja, związek partnerski).

SPIS LITERATURY

- Bromek K., 1964, *Rozwój demograficzny regionu Krakowa w okresie od 1869 do 1950 r.*, Zeszyty Naukowe UJ, LXXXV, Prace Geograficzne, 9, Prace Instytutu Geografii, 31, Kraków.
- Cieślak M., 1992, *Zarys rozwoju liczby ludności. Historia myśli demograficznej* [w:] M. Cieślak (red.), *Demografia. Metody analizy i prognozowania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Clarke J.I., 1965, *Population geography*, Pergamon Press, Oxford.
- Demographic Yearbook 2011*, UN, New York.
- Długosz Z., 1992, *Typologia miast Polski w świetle wybranych parametrów migracji ludności*, Rozprawy Habilitacyjne, 241, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Dobosiewicz Z., Olszewski T., 1982, *Geografia ekonomiczna świata*, PWE, Warszawa.
- Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.*, 1938, Statystyka Polski, Seria C, GUS, Warszawa.
- Dziewoński K., 1956, *Geografia osadnictwa i zaludnienia*, Przegląd Geograficzny, 28, 4.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 148.
- Eberhardt P., 1996, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, PWN, Warszawa.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Monografie, 5, IGiPZ PAN.
- Hajnal J., 1965, *European marriage pattern in historical perspective* [w:] D.V. Glass and D.E.C. Eversley, (eds.) *Population in History*, Arnold, Londres.
- Historia Polski w liczbach. Ludność i terytorium*, 1994, GUS, Warszawa.
- Holzer J.Z., 2003, *Demografia*, PWE, Warszawa.

- Holzer J. Z., Józefowicz A., 1960, *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870–1958*, Biuletyn IGS, 4.
- Informacja o rozmiarach i kierunkach migracji z Polski w latach 2004–2011*, 2012, Departament Badań Demograficznych, GUS, Warszawa.
- Institut National de la Statistique et des Études Économiques (INSEE)*, France.
- Jagielski A., 1974, *Geografia ludności*, PWN, Warszawa.
- Jelonek A., 1986, *Obszary zagrożeń demograficznych*, Folia Geographica, series: Geographica-Oeconomica, 19.
- Jelonek A., 2011, *O niektórych metodach stosowanych przez Wiktora Ormickiego w badaniach geografii ludności* [w:] A. Jackowski (red.), *Do końca wierny Polsce i Geografii, Wiktor Rudolf Ormicki (1898–1941)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Jelonek A., 2012, *Demografia miasta* [w:] S. Liszewski (red.), *Geografia urbanistyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2001, *Podstawy geografii ludności*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa.
- Kaa D.J. van de, 1987, *Europe's Second Demographic Transition*, Population Bulletin, 42, 1, Population Reference Bureau Inc., Washington DC.
- Kaczmarek T., 1998, *Procesy i struktury demograficzne* [w:] *Ludność świata*, Wielka Encyklopedia Geografii Świata, t. XII, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1958, *O kierunkach rozwoju geografii człowieka w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 30, 2.
- Kocimowski K., Kwiatek J., 1976, *Wykresy i mapy statystyczne*, GUS, Warszawa.
- Kosiński L., 1967, *Geografia ludności*, PWN, Warszawa.
- Lee E. S., 1972, *A theory of migration* („Teoria migracji”), Przegląd Literatury Zagranicznej Geograficznej (1972), 3–4, Warszawa.
- Majewicz A. F., 1989, *Języki świata i ich klasyfikowanie*, PWN, Warszawa.
- Maryjański A., 1984, *Migracje w świecie*, PWN, Warszawa.
- Mitrega M., 1995, *Demografia społeczna*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- Narodowy Spis Powszechny 1988*, GUS, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002*, GUS Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, GUS, Warszawa.
- Ormicki W., 1932, *Regionalizm demogeograficzny Polski*, Wiadomości Geograficzne, 3–5, Kraków.
- Ormicki W., 1938, *Naturalny obrót ludności*, Przegląd Statystyczny, t. I, 2.

- Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.*, 1927, Statystyka Polski, t. XXX, GUS, Warszawa.
- Piontek J., Marciniak A., 1998, *Człowiek. Pierwsze cywilizacje*, Wielka Encyklopedia Geografii Świata, t. IX, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Pol W., 1847a, *O Huculach*, Lwów.
- Pol W., 1847b, *Kilka uwag etnograficznych o Kaszubach*, Biblioteka Ossolińskich, Lwów.
- Polska Klasyfikacja Działalności*, 2007, GUS, Warszawa.
- Pracujący w gospodarce narodowej w 2008 r. Informacje i opracowania Statystyczne*, 2009, GUS, Warszawa.
- Raport z wyników. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, lipiec 2012, GUS, Warszawa.
- Ratajski L., 1989, *Metodyka kartografii społeczno-gospodarczej*, PPWK, Warszawa–Wrocław.
- Rocznik Demograficzny 1981*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Demograficzny 1991*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Demograficzny 2001*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Demograficzny 2010*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Demograficzny 2011*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1967*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1973*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 2011*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Województw 2010*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Województw 2011*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2006*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2009*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2012*, GUS, Warszawa.
- Rosset E., 1933, *Prawa demograficzne wojny*, Referat wygłoszony na Międzynarodowym Kongresie Badań Ludnościowych w Rzymie w dniu 8 września 1931 r., „Drukarnia Polska” Ludomira Mazurkiewicza i Ski., Łódź.
- Rosset E., 1959, *Proces starzenia się ludności: studium demograficzne*, Polskie Wydawnictwo Gospodarcze, Warszawa.
- Rosset E., 1967, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, PWE, Warszawa.
- Rosset E., 1987, *Teoria przejścia demograficznego. Jej logika. Technika i perspektywy*, cz. I, [w:] *Studia nad teoriami ludnościowymi*, Monografie i Opracowania SGPiS, 228, Warszawa.

- Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 25 kwietnia 1994 zmieniające rozporządzenie w sprawie rodzajów dokumentacji medycznej, sposobu jej prowadzenia oraz szczegółowych warunków jej udostępniania; Dz. U. 1994, nr 56, poz. 234.
- Runge J., 2007, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Soja M., 2005, *Struktura narodowościowa i etniczna Polski w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 20 maja 2002 r.* [w:] B. Domański, S. Skiba (red.), *Geografia i Sacrum*, 1, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Soja M., 2008, *Cykle rozwoju ludności Karpat Polskich w XIX i XX wieku*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Staszewski J., 1957, *Vertical Distribution of World Population*, Geographical Studies, Institute of Geography Polish Academy of Sciences, 14.
- Szymańska D., 2008, *Urbanizacja na świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Trwanie życia w 2011 r., 2012, *Informacje i opracowania statystyczne*, GUS, Warszawa.
- Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z dnia 6.01.2005 r., Dz. U. 2005, nr 17, poz. 141.
- Ustawa o systemie oświaty z dnia 7.09.1991 r., Dz. U. 1991 nr 95, poz. 425.
- Ustawa o zmianie ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych oraz niektórych innych ustaw z dnia 11.05.2012 r., Dz. U. 2012, poz. 637.
- Webb J. W., 1963, *The natural and migrational components of population changes in England and Wales 1921–1931*, *Economic Geography*, t. 39, 2.
- World Development Report 2007*, World Bank, New York.
- Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2006–2008, 2010, GUS, Warszawa.
- Zaborski B., Wrzosek A., 1939, *Antropogeografia*, Wielka Geografia Powszechna, nakł. Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa.
- Zborowski A., 2005, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.

SPIS TABEL

Tab. 2.1. Rozwój liczby ludności świata	25
Tab. 2.2. Powierzchnia i ludność świata według kontynentów	27
Tab. 2.3. Najludniejsze kraje świata w 2010 r.	28
Tab. 2.4. Ludność krajów Unii Europejskiej w 2010 r.	29
Tab. 2.5. Ludność Polski w latach 1946–2011	30
Tab. 2.6. Ludność miejska w Polsce według klas wielkości miast	41
Tab. 3.1. Ruch naturalny ludności świata według kontynentów – urodzenia (na 1000 ludności)	55
Tab. 3.2. Ruch naturalny ludności świata według kontynentów – zgony (na 1000 ludności)	59
Tab. 3.3. Ruch naturalny ludności świata według kontynentów – zgony niemowląt (na 1000 urodzeń żywych).	61
Tab. 3.4. Ruch naturalny ludności świata według kontynentów – przyrost naturalny (na 1000 ludności)	63
Tab. 3.5. Przyrost naturalny w wybranych krajach Europy w 2000 r. i 2009 r. (na 1000 ludności)	69
Tab. 3.6. Emigracja z Polski na pobyt czasowy w latach 2004–2010 (w tys. osób)	82
Tab. 4.1. Współczynniki feminizacji (liczba kobiet na 100 mężczyzn) w wybranych krajach świata w 2010 r.	107
Tab. 4.2. Klasyfikacja społeczeństwa określająca stopień zaawansowania procesu starzenia (według E. Rosseta)	119
Tab. 4.3. Skala starości demograficznej	120
Tab. 4.4. Udział ludności w wieku 65 lat i więcej na świecie w 2010 r. (według kontynentów)	123

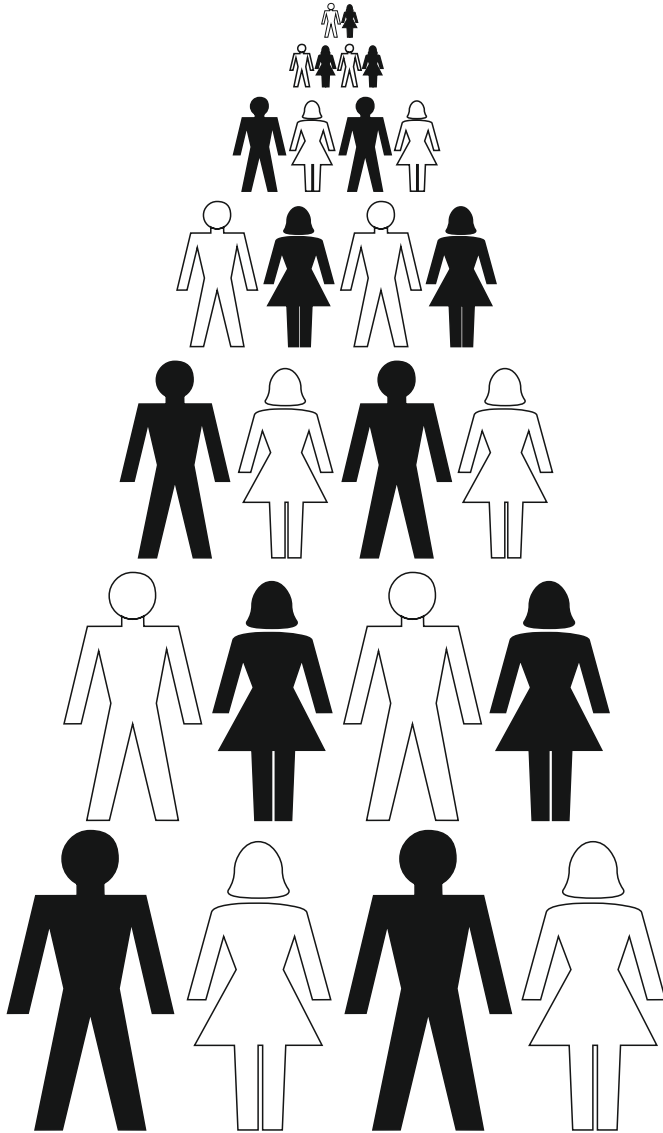
Tab. 4.5. Procentowy udział ludności w wieku poprodukcyjnym w wybranych krajach świata w 2010 r.	124
Tab. 4.6. Przeciętne trwanie życia ludności w wybranych krajach w 2009 r. . .	126
Tab. 4.7. Przeciętne dalsze trwanie życia ludności w Polsce (według płci) . . .	126
Tab. 4.8. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce w 2002 r. według <i>Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 6.01.2005 r.</i>	132
Ryc. 4.14. Udział ludności niepolskiej w ogólnej liczbie ludności w 2002 r. (według województw).	133
Tab. 4.9. Ludność Polski według deklarowanej narodowości w 1921 r.	135
Tab. 4.10. Struktura narodowościowa Polski w 1931 r. (według kryterium językowego zweryfikowanego kryterium wyznaniowym).	135
Tab. 4.11. Religie świata w 2009 r. (wierni i wyznawcy wybranych kościół i religii).	137
Tab. 4.12. Struktura wyznaniowa ludności Polski w 1931 r.	138
Tab. 4.13. Kościoły i wyznania religijne w Polsce w 1990 i 2008 r.	139
Tab. 4.14. Ludność Polski w wieku 7 lat i więcej nieumiejąca czytać i pisać w latach 1921–1970.	141
Tab. 4.15. Ludność Polski w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w latach 1960–2002	144
Tab. 4.16. Struktura wykształcenia ludności w wieku 13 lat i więcej w wybranych krajach europejskich w 2009 r. (w %)	147
Tab. 4.17. Ludność aktywna zawodowo w wybranych krajach europejskich w 2010 r.	149
Tab. 4.18. Podział gospodarki narodowej według sektorów i sekcji Polskiej Klasyfikacji Działalności	152
Tab. 4.19. Pracujący w 2008 r. (według Polskiej Klasyfikacji Działalności) . . .	153
Tab. 4.20. Pracujący w Polsce według działów gospodarki narodowej (w % czynnych zawodowo) w latach 1930–2010	154
Tab. 4.21. Struktura pracujących w wybranych krajach europejskich w 2010 r. (według sektorów gospodarki narodowej).	158
Tab. 4.22. Ludność według wieku zdolności do pracy w Polsce w latach 1980–2010	160

SPIS RYCIN

Ryc. 2.1. Ludność świata w okresie od 8000 r. p.n.e. do 2010 r. n.e.	26
Ryc. 2.2. Gęstość zaludnienia świata w 2010 r.	35
Ryc. 2.3. Gęstość zaludnienia Polski w 2010 r. (według województw)	36
Ryc. 2.4. Gęstość zaludnienia terenów wiejskich w Polsce w 2010 r. (według województw)	36
Ryc. 2.5. Odsetek ludności miejskiej na świecie w 2010 r. (według krajów)	38
Ryc. 2.6. Odsetek ludności miejskiej w Polsce w 2010 r. (według województw)	40
Ryc. 2.8. Profil gęstości zaludnienia regionu miejskiego Krakowa w latach 1950–1998	43
Ryc. 2.7. Gęstość zaludnienia jako funkcja odległości od środka miasta	43
Ryc. 3.1. Gospodarstwa domowe w Polsce według liczby osób w 1988 i 2002 r.	51
Ryc. 3.2. Urodzenia na świecie w 2010 r. (na 1000 ludności)	54
Ryc. 3.4. Urodzenia pozamałżeńskie w % urodzeń żywych w Polsce w 2010 r. (według województw)	57
Ryc. 3.3. Urodzenia w Polsce w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)	57
Ryc. 3.5. Dzietność kobiet w Polsce w 2010 r. (według województw)	57
Ryc. 3.6. Zgony na świecie w 2010 r. (na 1000 ludności)	60
Ryc. 3.7. Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych w Polsce w 2010 r. (według województw)	61

Ryc. 3.8. Zgony w Polsce w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)	62
Ryc. 3.9. Przyrost naturalny na świecie w 2010 r. (na 1000 ludności)	65
Ryc. 3.10. Przyrost naturalny ludności Polski w latach 1946–2010 (na 1000 mieszkańców)	67
Ryc. 3.11. Ruch naturalny ludności Polski w latach 1895–2010 (na 1000 mieszkańców)	67
Ryc. 3.12. Przyrost naturalny ludności Polski w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)	68
Ryc. 3.13. Trzyfazowy model przejścia demograficznego	73
Ryc. 3.14. Czterofazowy model przejścia demograficznego	74
Ryc. 3.15. Napływ ludności na pobyt stały w Polsce w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)	83
Ryc. 3.16. Odpływ ludności w 2010 r. według województw (na 1000 mieszkańców)	83
Ryc. 3.17. Migracje zagraniczne ludności Polski na pobyt stały w 2010 r. (według państw)	83
Ryc. 3.18. Ogólne saldo migracji dla terenów miejskich i wiejskich w Polsce w latach 1950–2010 (na 1000 mieszkańców)	84
Ryc. 3.19. Saldo migracji zagranicznych wybranych krajów świata w 2009 r. (na 1000 mieszkańców)	86
Ryc. 3.20. Klasyfikacja obszarów pod względem składników ruchu ludności (w oparciu o koncepcję J.W. Webba, 1963)	103
Ryc. 4.1. Współczynnik feminizacji w Polsce w 2011 r. (według województw).	107
Ryc. 4.2. Współczynnik feminizacji na terenach wiejskich w Polsce w 2011 r. (według województw)	108
Ryc. 4.3. Ludność w wieku przedprodukcyjnym w Polsce w 2011 r. (według województw)	110
Ryc. 4.4. Piramidy przedstawiające trzy typy struktur wieku ludności	113
Ryc. 4.5. Piramidy płci i wieku wybranych państw świata w 2005 r.	114
Ryc. 4.6. Ludność Polski według płci i wieku 20 maja 2002 i 31 marca 2011 r.	115
Ryc. 4.7. Piramidy wieku ludności dzielnic administracyjnych Krakowa w 1960 r.	116

Ryc. 4.8. Ludność Polski ogółem według płci i wieku w 2010 r. (w tys. osób)	117
Ryc. 4.9. Ludność miejska i wiejska Polski według płci i wieku w 2010 r. (w tys. osób)	118
Ryc. 4.10. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym (60 lat i więcej) w Polsce w latach 1900–2010	121
Ryc. 4.11. Ludność w wieku poprodukcyjnym w Polsce w 2011 r. (według województw)	122
Ryc. 4.12. Przeciętne trwanie życia ludności w wieku 0 lat w Polsce w latach 1950–2011 (według płci)	127
Ryc. 4.13. Przeciętne trwanie życia mężczyzn i kobiet w Polsce w wieku 0 lat w 2011 r. (według województw)	128
Ryc. 4.15. Ludność Polski w wieku 13 lat i więcej z nieukończonym wykształceniem podstawowym w 2011 r. (według województw)	145
Ryc. 4.16. Ludność Polski w wieku 13 lat i więcej z wykształceniem zasadniczym zawodowym w 2011 r. (według województw)	145
Ryc. 4.17. Ludność Polski w wieku 13 lat i więcej z wykształceniem wyższym w 2011 r. (według województw)	146
Ryc. 4.18. Pracujący w gospodarce narodowej na 1000 ludności w 2009 r. (według województw)	156
Ryc. 4.19. Pracujący w Polsce w latach 1930–2010 według sektorów gospodarki narodowej	157
Ryc. 4.21. Stopa bezrobocia w Polsce w 2010 r. (według województw)	161
Ryc. 4.22. Stopa bezrobocia w wybranych krajach świata w 2010 r. (w %)	162
Ryc. 4.20. Ludność w wieku zdolności do pracy w Polsce w latach 1980–2010 (w odsetkach ogółu)	159

ISBN 978-83-88424-90-8